VEDIC SELECTIONS

SUPPLEMENT I

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA
1937

Hymn No. 3

INDRA

ii. 12

1

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् ।
देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ॥
यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् ।
नृम्णस्य । मह्ना । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१॥

The god, who, as soon as born, is the first and most magnanimous (of all gods), who has added glory to the gods (or, has surpassed them all) by his deeds; through whose valour heaven and earth tremble; who is endowed with mighty vigour: he, O men, is Indra.—1.

सा. भा.।—द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि। तत्र 'यो जात°' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। संसवे निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एवेति शंसेत् *। यदि पर्यायानिति खण्डे सूत्रितम्—'यो जात एवेति निष्केवल्ये' (आ° ६. ६) इति। आभिप्लविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये यो जात एवेति निविद्धानीयम्। सूत्रितञ्च—'तृतीयस्य त्र्यर्यमा यो जात एवेति मध्यन्दिनः' (आ° ७. ७) इति। विश्वजिति माध्यन्दिन-सवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात् पूर्वं यो जात इति सामसूक्तम् शंसेत्। विश्वजितोऽग्निं नर इति खण्डे सूत्रितम्—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (आ° ८. ७) इति। अग्निष्टुत्निष्केवल्ये निविद्धानमिदम्। श्येनाजिराभ्यामिति खण्डे सूत्रितम्—'तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति मध्यन्दिनः' (आ° ९. ७) इति। महाव्रते निष्केवल्ये यो जात एवेति सूक्तम्। उरू इति खण्डे सूत्रितम्—'वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' (ऐ° आ° ५.३.१) इति†। अत्रेतिहासो बृहद्देवतायामुक्तः—'संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः। अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ। धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः॥ विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः। यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत्'॥

* M. Müller has the rdg. शंस्येत् (see his 2nd ed. of the ṚV.)

† Appendix II.

अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति—'पुरा किलेन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः। गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत्। दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन्। तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञात् गृत्समदाकृतिः। स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत्। निर्गच्छन्तं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुरा परिवव्रुः। नाहमिन्द्रस्तुच्छः किन्त्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच' ॥

अपरे त्वेवं कथयन्ति—'गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वाऽऽसुराः परिवव्रुः, स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निर्गत्य स्वर्गं जगाम। ततोऽसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भयात् गृत्समद-रूपेणास्त इति तं जगृहुः। स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच'। अयमेवार्थो महाभारते प्रपञ्चितः।

गृत्समदो ब्रूते, जनासः—जना हे असुराः, यो जात एव—जायमान एव सन्, प्रथमो देवानां प्रधानभूतो मनस्वान्—मनस्विनामग्रण्यो देवः—द्योतमानः सन्, क्रतुना—वृत्रवधादि-लक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा, देवान्—सर्वान् यागदेवान्, पर्यभूषत्—रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत्। भूष अलङ्कारे भ्वादिः। लङि रूपम्। यद्वा सर्वानन्यान् देवान् पर्यभूषत्—पर्यभवत्, अत्यक्रामत्। अस्मिन् पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन क्सः। श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः। यस्येन्द्रस्य शुष्मात्—शारीरात् बलात्, रोदसी—द्यावापृथिव्यावभ्यसेताम्—अबिभीताम्। भ्यस भये। अनुदात्तेत्। भ्यस भयवेपनयोरिति नैरुक्ताः (नि° ३.२१)। अभ्यसेतामवेपेतां वा। तथा च मन्त्रान्तरम्—'इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही' ऋ° सं° १.८०.११ इति। नृम्णस्य सेना-लक्षणस्य बलस्य मह्ना महत्त्वेन युक्तः स इन्द्रो नाहमिति। अत्र निरुक्तम्—'यो जात एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद्द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता (नि° १०. १०) इति ॥१॥

This verse has been interpreted by Yāska in the *Nirukta* 10. 10, where मनस्वान् has been explained as मनस्वी, the wise, क्रतुना—as कर्मणा, by mighty actions; पर्यभूषत्—as पर्यभवत्, पर्यगृह्णात्, पर्यरक्षत्, अत्यक्रामत् इति वा, *resp.* subdued, encompassed, protected or surpassed other gods; शुष्मात्—as बलात्, through might; नृम्णस्य—as बलस्य, of valour.

मनस्वान्—Mark the word not disjoined as मनस्ऽवान् in the Pada-pāṭha, as it is in the case of पवित्रवान् in i. 160. 3; see notes on तुविष्मान्, verse 12, this hymn.

पर्यभूषत्—Either derived fr. √भू (=surpassed) ; or fr. √भूष् (=adorned); for the latter sense, *cf.* 'अग्ने देवाँ इहा वह ... परिभूष', i. 15. 4.

शुष्मात्—The word is a syn. of बल (strength)—Nigh. 2. 9; in the *Nirukta* 2. 24, etym. is given: 'शुष्ममिति बलनाम—शोषयतीति सतः,' it means strength, because it dries up, destroys or crushes everything, fr. √ शुष्; *cf.* 'इयं शुष्मेभिः ... अरुजत् सानु गिरीणाम्,' she (*Sarasvatī*) shatters the peaks of

mountains by means of her *crushing powers*, vi. 61. 2; also 'भ्यसाते शुष्मात् पृथिवी चिदद्रिवः,' trembles, *at thy might*, the earth, O thunderer, x. 147. 1 (SV. 1. 371); 'प्र धन्वा सोम ... शुष्ममाभर,' flow on, Soma, grant us the *foe-subduing strength*, ix. 106. 4, where Sāy. explains after Yāska:—'शुष्मम्=शत्रूणां शोषकं बलम्'; *cf.* also verse 13, this hymn—'शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते'; some Western scholars, however, derive it from √श्वस्, *to snort*, and render 'यस्य शुष्मात्' by 'at whose breath', *cf.* Peterson. Wilson, after Sāyaṇa, renders 'at whose might'; Macdonell—'before whose vehemence.'

रोदसी—Note that the words in dual ending in ई, ऊ and ए (technically called '*Pragṛhya*') are followed by इति in the Pada-pāṭha.

अभ्यसेताम्—are afraid of; tremble, *cf.* 'भ्यसाते शुष्मात् पृथिवी चिदद्रिवः' x. 147. 1.

नृम्णस्य—of strength, of manly vigour; a syn. of बल, Ngh. 2. 9; also of धन, 2. 10; for the sense of valour or strength, *cf.* 'ऐन्द्र...कासु चिन्नृम्णं तनूषु धेहि नः,' Indra, give *strength* to some of our limbs, SV. 1. 231; for the sense of wealth, *cf.* 'यदिन्द्र नाहुषीष्वा ओजो नृम्णं च कृष्टिषु...आ भर,' whatever strength (ओजः) and wealth (नृम्णम्) exist among men, grant them to us, Indra, vi. 46. 7.

मह्ना—by greatness; *cf.* 'मह्ना देव महाँ असि,' by thy *greatness*, O god, thou art exalted, viii. 101. 11; 'मह्ना दक्षस्य राजथः,' you (Mitra and Varuṇa) shine with the *greatness* of your might, iii. 62. 17.

स जनास इन्द्रः—the refrain, with which every verse (except the last) of this hymm closes.

2

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृंहत् ।

यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् । अरम्णात् ॥

यः । अन्तरिक्षम् । विऽममे । वरीयः ।

यः । द्याम् । अस्तभ्नात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥२॥

Who made fast the quaking earth; who set at rest the moving mountains; who made the firmament extremely wide; who supported heaven: he, O men, is Indra.—2.

सा. भा.।—हे जनाः, य इन्द्रो व्यथमानाम्—चलन्तीं पृथिवीमदृंहत्—शर्करादिभिर्दृढाम-करोत्। दृह दृहि वृद्धौ। यश्च प्रकुपितान्—इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् पर्वतानरम्णात्—नियमितवान्, स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान्। अरम्णात् रमु क्रीडायाम्। अन्तर्भावित-ण्यर्थस्य व्यत्ययेन श्ना-प्रत्ययः। यश्च वरीय उरुतममन्तरिक्षं विममे—निर्ममे, विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः। यश्च

द्यां दिवमस्तभ्नात्—निरुद्धामकरोत् । स्तम्भु रोधन इति सौत्रो धातुः । स एवेन्द्रो नाहमिति ॥२॥

The first hemistich refers to the myth that the mountains had formerly wings, by means of which they used to fly about and alight wherevpr they pleased, thus causing great havoc on earth. Indra cut off their wings and set them at rest; the wings became the clouds, *cf. Maitr. Saṃ.* i. 10. 13. This is a favourite myth in post-Vedic literature; references to the winged mountains and their wings being clipped by Indra with his thunderbolt, are found almost in all the Purāṇas.

अरम्णात्—'fixed fast'—Peterson; 'set at rest,'—Macdonell.

विममे—made (निर्ममे)—Sāy. *cf.* 'यः पार्थिवानि विममे रजांसि,' i. 154. 1 (Hymn No. 6); 'एको विममे त्रिभिरित् पदेभिः,' verse 3 of the same hymn, where Sāy. explains 'त्रिभिरेव निर्मितवान्'; 'constructed'—Muir, OST. Vol. IV, p. 101. Similar cosmic action is attributed to Indra and Viṣṇu, *cf.* 'इन्द्राविष्णू ... अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयः,' you two have made the firmament wider, vi. 69. 5.

प्रकुपिताँ अरम्णात्=प्रकुपितान्+अरम्णात्, *cf.* देवाँ एह, verse 2, Hymn No. 1; प्रकुपितान्='moving'—Peterson; 'agitated'—Macdonell.

3

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् ।
यः । गाः । उत्ऽआजत् । अपऽधा । वलस्य ॥
यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजान ।
सम्ऽवृक् । समत्ऽसु । सः । जनासः । इन्द्रः ॥३॥

Who having slain *Ahi* (Vṛtra, the demon of drought) sent forth the seven rivers; who released the cows from the enclosure of Vala; who generated fire between two clouds, (who is) victor in battles: he, O men, is Indra.—3.

सा. भा. ।—योऽहिम्—मेघं हत्वा, मेघहननं कृत्वा, सप्त—सर्पणशीलाः, सिन्धून्—स्यन्दनशीला अपोऽरिणात्—प्रैरयत् । यद्वा सप्त गङ्गायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् । रीङ् स्रवणे क्र्यादिः । यश्च वलस्य वल-नामकस्यासुरस्यापधा तत्कर्तृकान्निरोधान्निरुद्धा गा उदाजत्—निरगमयत् । अथवा—अपपूर्वाद्धधातेः 'आतश्चोपसर्गे' (पा ३.३.१०६) इति भावेऽङ् प्रत्ययः । 'सुपां सुलुगि'ति पञ्चम्या आकारः । यश्चाश्मनोः—अश्नुते व्याप्नोत्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः । अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेघयोरन्तर्मध्ये वैद्युतमग्निं जजान—उत्पादयामास । यश्च समत्सु—

संभक्षयन्ति योद्धॄणामायूंषीति समदः संग्रामाः। तेषु संवृक् भवति। वृणक्ति हिंसायस्य क्विपि रूपम्। स इन्द्रो नाहमिति ॥३॥

अहिम्—*Ahi* is another name of Vṛtra; in many verses both names *Ahi* and *Vṛtra* occur together, *cf.* i. 32. 5. They both are the syns. of *megha* (cloud)—Nigh. 1. 10; fr. √हन्, to *strike*, with pfx. आ shortened. '*Ahi* is nothing more than the accumulation of vapour condensed, or figuratively, shut up in, or obstructed by a cloud. Indra, with his thunderbolt, or atmospheric or electrical influence, melts the vapoury mass, and vent is given to the rain, which descends upon the earth, moistens the fields, or passes off in rivers.'—Wilson, ṚV. Transl., Vol. I, pp. 85, 86 f.n.

सप्त सिन्धून्—The seven principal rivers, *e.g.*, the Ganges, the Jumna, etc.—Sāy.; the seven rivers of the Punjab: these rivers must have originally meant (1) the Kubhā (Kabul river), (2) the Sindh (Indus), and the (3-7) five rivers of the Punjab:—the Vitastā (Jhelam), the Asiknī (Chenab), the Paruṣṇī (later Irāvatī, now Rāvi), the Vipās (Bias), and the Śatadru (Sutlej); later, however, the Sarasvati may have been substituted for the Kabul river. Mention is often made in the ṚV. of the *Sapta Sindhavaḥ*,[1] which, in one passage, has been used to mean the country inhabited by the Indo-Aryans. It is interesting to note that the expression *haptahindu* occurs in the Avesta, where it is restricted to mean only that part of the Indian territory which lay in Eastern Kabulistan.—Macdonell, The Rivers of the Rigveda, 'Hist. of Skt. Lit.,' p. 141; Max Müller's 'India: What can it teach us?', p. 122; Thomas, 'The Rivers of the Veda,' JRAS. 14-4.

यो गा उदाजदपधा वलस्य—References to the myth of the release by Indra, of the cows confined by *Vala*, are often found in the ṚV. *cf.* 'यो गा उदाजद् अप हि वलं वः,' who liberated the cows and discovered *Vala* (ii. 14. 3); again 'त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवम्,' thou hast opened the cave of *Vala* who had concealed the cows there (i. 11.5); Indra surrounded the cave, with his army, and recovered the cows. In the legend cited from the *Anukramaṇikā*, the *Paṇis* are said to be the soldiers of *Vala*, and the actual thieves and concealers of the cows in the cave. For further references to *Vala* and the *Paṇis* see the Introductory notes on the

1 *Cf.* 'सर्तवे सप्त सिन्धून्,' i. 32. 12; ii. 12. 12. Ten rivers are enumerated together in ṚV. x. 75. 5; the text has been quoted and commented on by Yāska, Nir. ix. 26; the rivers mentioned there are (1) Gaṅgā, (2) Yamunā, (3) Sarasvati, (4) Śutudrī, (5) Paruṣṇī, (6) Asiknī, (7) Marudvṛdhā, (8) Vitastā, (9) Ārjīkiyā, (10) Suṣomā (Sindhu).

characteristic features of Indra ; also x. 108; ii. 15. 8; iii. 30. 10; x. 68. 10.

'Deliverance of the cows by Indra has been rightly compared, says M. Winternitz, 'with the deed of Hercules, who kills the three-headed Geryoneus and leads away the herds of oxen stolen by him.' Winternitz, Hist. of Ind. Lit., p. 86 f.n. *Cf.* Oldenberg, 'Rel. des Veda,' pp. 143 f. Hillebrandt, 'Ved. Myth.,' Vol. III, pp. 260 ff. Rosen conceives some relation to exist between this legend and that of *Cacus* of the Highlands.

अश्मनोरन्तः—'between two clouds—Sāy. ; Muir follows Sāy., *vide* OST., Vol. V, p. 205; 'between heaven and earth'—Durgācārya; so also Peterson, in his notes, "The Hymns from the Rigveda.' The reference is to the generation of Agni in the form of lightning.

4

येन | इमा | विश्वा | च्यवना | कृतानि |

यः | दासम् | वर्णम् | अधरम् | गुहा | अकरित्यकः ॥

श्वघ्नीऽइव | यः | जिगीवान् | लक्षम् | आदत् |

अर्यः | पुष्टानि | सः जनासः | इन्द्रः ॥४॥

By whom all these objects have been made perishable; who threw the *Dāsa* tribe into the shade; who, like a huntsman successfully chasing the game, gets hold of the treasures of the enemy: he, O men, is Indra.—4.

सा. भा. ।—येन—इन्द्रेण, इमा—इमानि, विश्वा—विश्वानि, च्यवना—नश्वराणि भुवनानि, कृतानि—स्थिरीकृतानि। यश्च दासं वर्णं शूद्रादिकम्। यद्वा दासमुपक्षपयितारमधरम्—निकृष्टमसुरम्, गुहा—गुहायां गूढस्थाने नरके वा, अकः—अकार्षीद्। करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसे'त्यादिना च्लेर्लुकि रूपम्। लक्षं—लक्ष्यं जिगीवान्—जि जये, क्वसौ 'सन्लिटोर्जे'रित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम्। दीर्घश्छान्दसः,—जितवान्, योऽर्योऽरेः—षष्ठ्येकवचने छान्दसो यणादेशः, शत्रोः सम्बन्धीनि, पुष्टानि—समृद्धानि, आदत्—आदत्ते। तत्र दृष्टान्तः—श्वघ्नीव, श्वभिर्मृगान् हन्तीति श्वघ्नी—व्याधः, यथा व्याधो जिघृक्षन्तं मृगं परिगृह्णाति तद्वत् ॥४॥

दासं वर्णम्—Dāsa or Dasyu (fr. √दस् *to destroy*) is the usual name for the evil demons. Sambara, the demon (verse 11, this hymn) has

been so designated (iv. 30. 14).[1] Here, however, the reference clearly is to the non-Aryan aboriginal tribes, the 'black skin,' who were also called Dāsas or Dasyus. Grassmann has taken it in the latter sense. So also Peterson. Roth translates 'demon brood' (see Muir, OST., Vol. II, pp. 350 ff); *vide* also Winternitz, Hist. of Ind. Lit., Vol. I, p. 63, 78; Macdonell and Keith, Vedic Index, Vol. I, p. 356.

श्वक:—In the Saṃhitā-pāṭha when a final *visarjanīya* represents र, the word 'इति' follows in the Pada-pāṭha and again the word is repeated in its usual form: thus in the Pada-pāṭha we have 'श्वकरित्यक:' ; *cf.* 'वनेरिति वने:' verse 1, Hymn No. 2.

श्वघ्नीव जिगीवान्—'Like the winning gamester'—Roth; 'as a gambler who has won'—Aufrecht; Macdonell; Peterson. श्वघ्नी occurs five times in the ṚV. Sāy. assigns this sense (gambler) to the word in x. 42. 9, *cf.* his note there:—श्वघ्नीव—कितव इव' ; so also in x. 43. 5, where no other meaning can be alternated, *cf.* 'कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने.' as a *gambler* selects his adversary at the game. Yāska gives the etym. of the word:—'श्वघ्नी कितवो भवति, स्वं हन्ति, स्वं पुनराश्रितं भवति,'[2] a gambler is so called, because he ruins himself or his property and wealth (*svam*) and also places himself or his wealth (*svam*) at the control of others.—Nir. 5. 22; Sāyaṇa's etymology, though based on the *Nirukta*, differs a little, as he explains the term by 'परस्वानां हन्ता (हर्ता)', the destroyer, winner or usurper of the wealth of others.

5

यम् | स्म | पृच्छन्ति | कुह | स: | इति | घोरम् |

उत | ईम् | आहु: | न | एष: | अस्ति | इति | एनम् ॥

स: | अर्य: | पुष्टी: | विज:ऽइव | आ | मिनाति |

श्रत् | अस्मै | धत्त | स: | जनास: | इन्द्र: ॥५॥

Of whom, the terrible, they ask, 'Where is he?' And of whom some say, 'He is not'; who, like an awe-inspiring chastiser, destroys the treasures of the enemy; have faith in him, (for) he, O men, is Indra.—5.

सा. भा.।—अपश्यन्तो जना:, घोरम्—शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म कुह सेति—स इन्द्र: कुत्र वर्तत इति। सेति—'सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणमि'ति सोर्लोपे गुण:। न क्वचिदसौ

[1] उत दासं कौलितरं ... अवाहन्निन्द्र: शम्बरम्।

[2] स of स्व is arbitrarily changed to श, so instead of स्व the form is here श्व.

तिष्ठतीति मन्यमाना जनाः, एनमिन्द्रमाहुः एष इन्द्रो नास्तीति। तथा च मन्त्रैर्नेन्द्रोऽस्तीति नेम उ त्व आहेति। ईमिति पूरणः। स इन्द्रो विज इव—इव-शब्द एवार्थे, उद्वेजक एव सन्, अर्यः—अरेः सम्बन्धीनि, पुष्टीः—पोषकाणि गवाश्वादीनि धनान्यामिनाति—सर्वतो हिनस्ति। मीङ् हिंसायाम्। 'मीनातेर्निगमे' (पा° ७.३.८१) इति ह्रस्वः। तस्मात्, श्रदस्मा इन्द्राय धत्त—स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमेव कुरुत। यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते, तथापि अस्तीति विश्वासं कुरुत। एवंनिर्धारणमहिमोपेतः स इन्द्रो नाहमिति ॥५॥

सेति—for स इति; the irregular combination of स (after the elision of *visarjanīya*) with a following vowel is common in the Ṛgveda; *cf.* सास्मै for सः अस्मै; सेद for स इद; सौषधीः for स ओषधीः.

एषो अस्ति and सो अर्यः, see Sandhi, App. I.

ईम्—is here an expletive; elsewhere a pron. particle generally used in accus. singular of all genders for *him*, *her*, *it*. *Cf.* 'आ ईम् आशुम्...भर',—bring *him* the swift, i. 4. 7; 'य ईं चकार',—who made *this*, i. 164. 32. Nir. 2. 8.; sometimes in du. or pl.

विज इवा मिनाति—*cf.* 'श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना। मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः', (Uṣas) wastes away the life of a mortal, as an expert *gambler* (the wealth or property), i. 92. 10. मिनाति—class. form is मीनाति.

This verse refers to the people who had no faith in Indra. They were probably the Asuras or the non-Aryan aborigines, 'who knew no gods, no laws and no sacrifices.'

6

यः । रध्रस्य । चोदिता । यः । कृशस्य ।
यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ॥
युक्तऽग्रावणः । यः । अविता । सुऽशिप्रः ।
सुतऽसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥६॥

Who is the pusher (encourager) of the rich, of the poor, and of the *Brāhmaṇa* soliciting his favour with praise; who of fair cheeks, is the cherisher of him that with stones ready, presses out the Soma-juice: he, O men, is Indra.—6.

सा. भा.।—यो रध्रस्य—रध हिंसासंराद्ध्योः,—समृद्धस्य चोदिता, धनानां प्रेरयिता भवति। यश्च कृशस्य—दरिद्रस्य च, यश्च नाधमानस्य—नाधृ णाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु।

—याचमानस्य, कीरेः—करोतेः कीर्त्तयतेर्वा,—स्तोतुर्ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य च, धनानां प्रेरयिता। यश्च सुशिप्रः—शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन्, युक्त-ग्राव्णोऽभिषवार्थमुद्यतग्राव्णः, सुतसोमस्याभिषुतसोमस्य यजमानस्याविता—रक्षिता भवति, स एवेन्द्रो नाहमिति। ब्रह्म-शब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात्, यथा—'ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमि'ति (ऋ॰ सं॰ ३.८.२)। अयन्त्वन्तोदात्तः पठ्यत इति नान्नपरः ॥६॥

रध्रस्य चोदिता—the furtherer or encourager of the rich, *i.e.*, the sender of riches,—Sāy.; a frequent epithet of Indra; *cf.* 'रध्र-चोदः' (said of Indra), ii. 21. 4; 'रध्र-चोदनम्,' vi. 44. 10; 'रध्र-चोदनः,' viii. 80. 3; x. 38. 5; रध्र (fr. √रध् (*i*) *to injure*, or (*ii*) *to worship*: हिंसा-संराध्योः). Sāyaṇa's different interpretations of the word are based on the two-fold meanings of the root: in one place he explains the term as 'malicious enemy' (see Comm., ii. 21. 4), in some other passages as 'a devoted worshipper' (रध्रमाराधकं यजमानम्); also रध्रस्य राधकस्य स्तोतुः, Comm., x. 24. 3); elsewhere he takes it to mean—'the rich' (रध्रस्य समृद्धस्य), as in this verse and in vii. 56. 20. Roth in the St. Petersb. Dict. adopts Sāyaṇa's double explanation of 'rich' and 'righteous.' Aufrecht renders the 1st pāda by 'furtherer of an *honest man* or of a *poor man*.'

ब्रह्मणः—Here the reference seems clearly to be, as Sāyaṇa takes it, to the Brāhmaṇa or professional priest. *Cf.* 'in some text ब्रह्मन् *masc.* seems to designate a 'priest by profession'—Muir, OST., Vol. I, pp. 241 ff.

सुशिप्रः or शिप्री—fair-cheeked, of handsome jaws; often said of Indra, *cf.* 'वाजे सुशिप्र गोमति,' Indra *of fair cheeks*, (sustain us) in all abundance and in cattle, viii. 21. 8; 'इन्द्र ज्येष्ठं न आभर...यद्...रोदसी उभे सुशिप्र प्राः,' O *fair-cheeked* Indra, bring to us that excellent food which maintains both heaven and earth, vi. 46. 5 (SV. Ār. S., I. 1); 'अपाद् शिप्र्यन्धसः,' Indra, *bearing fine cheeks* (or jaws) has drunk of the soma-draught, viii. 92. 4 (SV. 1. 145); for the syns. of शिप्र, see Nir. 6. 17 ('शिप्रे हनू नासिके वा'). Prof. Macdonell comments—'The exact meaning of *Sipra* is somewhat doubtful, but as it is regularly dual and is associated with Indra's drinking of Soma, it can hardly mean anything but lips or moustaches.'

7

यस्य | अश्वासः | प्रऽदिशि | यस्य | गावः।
यस्य | ग्रामाः | यस्य | विश्वे | रथासः॥
यः | सूर्यम् | यः | उषसम् | जजान।
यः | अपाम् | नेता | सः | जनासः | इन्द्रः ॥७॥

At whose dictation are horses, kine (cattle), villages and all chariots; who created the sun and the dawn; who is the sender of the waters: he, O men, is Indra.—7.

सा. भा.।—यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य, प्रदिशि—प्रदेशनेऽनुशासनेऽश्वासोऽश्वा वर्तन्ते। यस्यानुशासने गावः। यस्यानुशासने ग्रामाः—ग्रसन्तेऽत्रेति ग्रामा जनपदाः। यस्याज्ञायां विश्वे—सर्वे रथासो रथा वर्तन्ते। यश्च वृत्रं हत्वा सूर्यं जजान—जनयामास। यश्चोषसम्। तथा मन्त्रः—'जजान सूर्यमुषसं सुदंसा' इति (ऋ॰ स॰ ३.३२.८)। यश्च मेघभेदनद्वाराऽपां नेता—प्रेरकः, स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥७॥

This verse refers to Indra's domineering power over the human as well as the animal world, or, in fact, over all sections of the creation, which abide by his ordinances.

8

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति सम्ऽयती । विह्वयेते इति विऽह्वयेते ।

परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः ॥

समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिऽवांसा ।

नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥८॥

Whom two encountering armies, crying aloud, invoke; (whom) both enemies, near or far, (call upon); whom two rival heroes mounted on equal chariots invoke separately: he, O men, is Indra.—8.

सा. भा.।—यं क्रन्दसी—रोदसी, शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा, संयती—परस्परं सङ्गच्छन्त्यौ, यमिन्द्रं विह्वयेते—स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः। परे—उत्कृष्टा अवरेऽधमाश्चोभया उभयविधा उभयमाह्वयन्ति। समानमिन्द्ररथसदृशं रथमातस्थिवांसा—आस्थितौ द्वौ रथिनौ, तमेवेन्द्रं नाना—पृथक् पृथक्, हवेते—आह्वयेते। यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नी, हवेते—यज्ञार्थं यजमानैः पृथक् पृथगाहूयेते। तयोरन्यतरः स इन्द्रो नाहमिति ॥८॥

Cf. 'तमिन्नरो विह्वयन्ते समीके,' men verily call upon him in battle, iv. 24. 3; also 'सं यद् विशोऽववृत्रन्त युध्मा आदिन्नेम इन्द्रयन्ते अभीके' when men, who are combatants, assemble in battle, then verily they seek Indra (for help), iv. 24. 4; 'यं युध्यमाना अवसे हवन्ते,' the next verse of this hymn.

क्रन्दसी इति ; हवेते इति in the Pada-pāṭha—see notes on रोदसी, verse 1, this hymn. Note here particularly 'संयती इति सम्ऽयती,' and 'विह्वयेते इति विऽह्वयेते', as in the case of compound words, like these, in dual,—after 'इति' following the compound, the word is repeated in its disjoined form with the sign of अवग्रह.

क्रन्दसी—'heaven and earth.' as क्रन्दसी appears to be a syn. of रोदसी, Ngh. 3. 30;—referring here to both the divine and human armies, who both in their respective conflicts with their enemies, call upon Indra, the war-god for victory; or, alternately the expression may mean—'two shouting armies' (fr. √क्रन्द्, *to cry, to shout*), as suggested by Sāyaṇa.

समानं रथमातस्थिवांसा—apparently refers to two rival heroes leading two different hostile armies, seated each on an equally equipped (सदृशम्) car and not to the fighter and the driver mounted on the self-same chariot, as proposed by some Western interpreters, because the common interest of the fighter and the charioteer on the same car being the victory of their own party, they cannot invoke Indra in a different way, thus in that explanation 'नाना' (*variously* or *differently*) loses its significance. Sāyaṇa's alternative explanation referring to Indra and Agni riding on the same car, with हवेते in passive sense, is also to be noted.

9

यस्मात् | न | ऋते | विऽजयन्ते | जनासः ।
यम् | युध्यमानाः | अवसे | हवन्ते ॥
यः | विश्वस्य | प्रतिऽमानम् | बभूव ।
यः | अच्युतऽच्युत् | सः | जनासः | इन्द्रः ॥९॥

Without whom men never gain victory; on whom the combating heroes call for help; who represents the whole universe, who shakes the motionless: he O men, is Indra.—9.

सा. भा. ।—यस्मादृते जनासः—जनाः, न विजयन्ते—विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतो युध्यमाना युद्धं कुर्वाणा जना अवसे—स्वरक्षणाय, यमिन्द्रं हवन्ते—आह्वयन्ति । यश्च विश्वस्य सर्वस्य जगतः, प्रतिमानम्—प्रतिनिधिर्बभूव । यश्चाच्युतच्युत्—अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां च्यावयिता, स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥९॥

न ऋते—the metre (being त्रिष्टुप् of 11 syllables) demands combination as नर्ते. In the written texts, however, particularly in the ṚV. and VS. ऋ after अ or आ remains always unchanged, they together are never contracted to अर्, but are usually pronounced as one syllable, and आ is always shortened: thus महऋषि (महा+ऋषि) for महर्षि; तथऋतुः (तथा+ऋतुः); —Whitney, para. 127a; Macdonell, Students' Ved. Gram., para. 19a.

प्रतिमानम्—a prototype; *cf.* 'नकी न्वस्य प्रतिमानमस्त्यन्तर्जातेषूत ये जनित्वाः'—he has no parallel among those born or to be born, iv. 18. 4.

अच्युतच्युत्—*cf.* 'त्वं···च्यावयन्नच्युतानि...चरसि,' thou dost move the immovable, iii. 30. 4; also—'त्वद्भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्च्यावयन्ते रजांसि। द्यावा क्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्नाते,' vi. 31. 2.

10

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् ।

अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ॥

यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्याम् ।

यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१०॥

Who smites down, with his thunderbolt, the unbelieving many, the committers of grievous sin; who encourages not the audacious insolent man; who is the slayer of the *Dasyu* (the destructive demon); he, O men, is Indra.—10.

सा भा.।—यो महि महदेनः पापं दधानान् शश्वतो बहूनमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा—शृणाति शूलनेनेति शरुर्वज्रः। तेनायुधेन जघान। हन्तेर्लिटि रूपम्। यश्च शर्धत उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शृध्यामुत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति। अनुपूर्वो डु दाञ् दाने जौहोत्यादिकः। 'अभ्यस्तानामादि'रिति 'तिङि चोदात्तवती'ति गतेर्निघातः। यश्च दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः, स इन्द्र इत्यादि पूर्ववत् ॥१०॥

शर्धते—(fr. √शृध्, *to defy*). *Cf.* 'स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोः,'—may he, the lord, *defy* the disorderly beings, vii. 21. 5.

दस्योः—of the demon; a term applied to many individual demons, *e.g.*, Sambara, etc. See notes on दास वर्णम्, verse 4 of this hymn.

11

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् ।

चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् ॥

ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान ।

दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥११॥

He, who sought out in the fortieth autumn, Sambara abiding in

the mountains; who slew *Ahi* and the son of Danu lying there, putting forth his vigour: he, O men, is Indra.—11.

सा भा.।—यः पर्वतेषु क्षियन्तमिन्द्रभिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरमेतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि—चत्वारिंशे संवत्सरेऽन्वविन्दत् —अन्विष्यालभत। लब्ध्वा च य ओजायमानम्—'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च,' 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' (पा॰ ३.१. ११. २) इति सकारलोपः। बलमाचरन्तमहिमाहन्तारं दानुं दानवं शयानं शम्बरमसुरं जघान हतवान् स इन्द्रो नाहमिति ॥११॥

शम्बरम्—N. of a demon-foe of Indra, occurs frequently in the RV. He is mentioned along with other demons, *e.g.*, *Suṣṇa*, *Pipru* (i. 101. 2), and *Varcin*. Indra, with the help of the Maruts, fought with Sambara, iii. 47. 4; when Indra cut down Sambara, the summit of heaven shook, i. 54. 4; Indra found Sambara dwelling in the mountains (the present verse); he struck him down from the mountain, i. 130. 7. In more than one passage he is designated *Dāsa*, the son of Kulitara (*cf.* 'उत दासं कौलितरं पर्वतादधि। अवाहन्निन्द्र: शम्बरम्'), iv. 30. 14, also vi. 26. 5. He had forts, the number of which is mentioned as ninety in i. 130. 7, as ninety-nine in ii. 19. 16 and as one hundred in ii. 14. 6. Indra is said to have slain Sambara and shattered his forts in aid of king Divodāsa or Atithigva (i. 51.6),—see also Muir, OST., Vol. II, p. 389; Roth, Lit. and Hist. of the Veda, p. 116.

चत्वारिंश्यां शरदि—'On the fortieth day in autumn'—for this new interpretation, see Tilak, 'The Arctic Home in the Vedas,' pp. 280-83. Prof. Macdonell means simply 'Indra found him after a very long search, as he was hiding himself.'—Ved. Reader.

ओजायमानम्, etc., the second half of this verse,—*cf.* 'अहन्नहिं परि शयानमर्ण ओजायमानम्,' iii. 32. 11; Sāy. takes this hemistich as referring to Sambara. And the terms अहिम् (slayer, आहन्तारम्) and दानुं (the son of Danu) are treated by him as adjectives qualifying Sambara. But *Ahi*, elsewhere, has been identified with Vṛtra, and *Dānu*, the name of Vṛtra's mother, can here well refer to Vṛtra as a metronymic, *cf.* 'दानुः शये सहवत्सा न धेनुः'—Dānu, the mother of Vṛtra, lay with her son, like a cow with its calf, i. 32. 9.

12

यः। सप्तऽरश्मिः। वृषभः। तुविष्मान्।

अवऽअसृजत्। सर्तवे। सप्त। सिन्धून्॥

यः। रौहिणम्। अस्फुरत्। वज्रऽबाहुः।

द्याम्। आऽरोहन्तम्। सः। जनासः। इन्द्रः॥१२॥

He, the mighty, seven-rayed rainer, who set free the seven streams to flow; who thunder-armed, slew *Rauhiṇa* when climbing heaven; he, O men, is Indra.—12.

सा. भा. ।—यः सप्तरश्मिः—सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य, ते च रश्मयो 'वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेतीति ये चेमेऽशिमिविद्विषः पर्जन्याः सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभिरिति' तैत्तिरीयारण्यके (१.९.४-५) ह्याम्नाताः। वृषभो—वर्षकः तुविष्मान्—वृद्धिमान् बलवान् वा, सप्त सर्पणस्वभावान् सिन्धून्—अपः, सर्तवे—सरणाया-वासृजत्—अवसृष्टवान्। यद्वा गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरसृजत्। यश्च वज्रबाहुः सन् द्यां—दिवमारोहन्तं रौहिणमसुरमस्फुरत्—जघान। स्फुर स्फुरणे तुदादिः ॥१२॥

सप्तरश्मि:—Acc. to Macdonell—'having seven reins,' *i.e.*, hard to restrain, irresistible. Indra's chariot is also alluded to as provided with seven reins (सप्तरश्मि, ii. 18. 1; vi. 44. 24).

वृषभ:—Indra is often so spoken of, being showerer of rain as the principal rain-god, or of manifold blessings as the gracious benefactor of his worshippers (fr. √वृष्, *to pour forth* or *to shower*, 1. p.) and also being mighty in strength (fr. √वृष्, to *express might*, (शक्तिबन्धने, 10.Ā). Indra combines both these attributes, *cf.* 'स वृषा वृषभो भुवत्.'—may he (Indra) the *mighty*, be *liberal showerer* (*of treasures*), viii. 93. 7 (SV. I. 119).

This term is applied to other gods also, *cf.* 'अग्नि···वृषभो रोरवीति' (of Agni), Agni bellows loud like a bull, x. 8. 1 (SV. I. 71); Yāska comments on the word—'वृषभो वर्षिता अपाम्,—वर्षणाद् वृषभ:'—Nir. 4. 8.

तुविष्मान्—Mark that the suffix मतुप् is not separated here in the Pada-pāṭha, *cf.* मनस्वान्, verse 1, this hymn. This suffix is separated only after vowels, as गोऽमान्.

रौहिणम्—A demon mentioned once more only in the ṚV., *cf.* 'अहन्नहिमभिनद्रौहिणम्.' he has slain Ahi, he has pierced Rauhiṇa, i. 103. 2. On *Ahi*, *Vṛtra* and *Rauhiṇa*, Prof. Wilson has the following note:—*Ahi* and *Vṛtra* have, on former occasions, been considered as synonyms; where they are distinct, they mean probably only differently formed clouds. *Rauhiṇa*, termed an *Asura*, is in all likelihood, something of the same sort—a purple, or red cloud.—ṚV., Transl., Vol. I, p. 266, *f.n.*

13

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति ।
शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते ॥
यः । सोमऽपाः । निऽचितः । वज्रऽबाहुः ।
यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१३॥

Before whom even heaven and earth bow down; at whose strength the mountains are in fear (or tremble); who is firm-bodied (or known to be) the Soma-drinker, armed with thunder: he, O men, is Indra.—13.

सा. भा.।—अस्मै इन्द्राय, द्यावापृथिवी, इतरेतरापेक्षया द्विवचनं 'प्र मित्रयोर्वरुणयो'-रितिवत्। नमेते—स्वयमेव प्रह्वीभवतः। णमु प्रह्वत्वे। कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमां यक्चिणावि'ति यकः प्रतिषेधः। चित्—अपि च, अस्येन्द्रस्य शुष्मात्—बलात्, पर्वता भयन्ते—बिभ्यति। यः सोमपाः—सोमस्य पाता निचितः सर्वैः। यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढाङ्गः। वज्रबाहु-र्वज्रसदृशबाहुः। यश्च वज्रहस्तः—वज्रयुक्तः, स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥१३॥

द्यावा चिदस्मै पृथिवी—*du.* द्यावापृथिव्यौ. It is to be noted here that the words 'चित् अस्मै' intervene between two component parts of the compd.—द्यावा and पृथिवी; this is sanctioned by usage in the Vedas (छन्दसि दृष्टानुविधिः); *cf.* 'ईळिष्वा हि महे वृषन् द्यावा होत्राय पृथिवी,' adore heaven and earth for a great sacrifice, SV. I. 93, where होत्राय stands between द्यावा and पृथिवी; *cf.* also 'प्र द्यावा शोचिः पृथिवी,' i. 143. 2.

भयन्ते—for बिभ्यति, cl. 3. conjugated like cl. 1. शुष्मात्—*vide* verse 1, this hymn.

14

यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् ।

यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती ॥

यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः ।

यस्य । इदम् । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१४॥

Who protects him that presses out the Soma-juice, him that cooks (prepares cakes for offering), him that sings his praise and prays eagerly for his own protection; whom, prayer, libation of the Soma-juice and oblation magnify: he, O men is Indra.—14.

सा. भा ।—यः सुन्वन्तम्—सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानमवति—रक्षति। यश्च पुरोडाशा-दीनि हवींषि पचन्तम्। यश्चोती—ऊतये। 'सुपां सुलुगि'ति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः। —स्वरक्षायै, शस्त्राणि शंसन्तं यश्च शशमानमवति—स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति। ब्रह्म—परिवृढं स्तोत्रम्, यस्य वर्धनम्—वृद्धिकरम्, भवति। तथा यस्य सोमो वृद्धिहेतुर्भवति। यस्य चेदमस्मदीयं राधः —पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति। स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥१४॥

Cf. 'मघवा मर्ताय ब्रह्मण्यते सुष्वये वरिवो धात्.'—he, Maghavan, gives the wealth to the mortal, who offers him prayer and libations, iv. 24. 2; also 'कृणोत्यस्मै वरिवो य इत्थेन्द्राय सोममुशते सुनोति, सध्रीचीनेन मनसा विवेनन्तमित् सखायं कृणुते समत्सु,' Indra bestows wealth upon him, who presses out the Soma-juice which Indra longs for, and makes him, who is devoted with his whole heart, his friend in battles, iv. 24.6.

ऊती—for ऊतये, *dat.* to be taken with शंसन्तम्, mg.—him, who prays to Indra *for* (his own) *protection*,—Sāy.; or, for ऊत्या, *instru.* to be construed with चकति,—(Indra) who guards *with his providence*,—Macdonell, Peterson and others.

शशमानम्—शंसमानम्, one who praises, Nir. 6.8. *cf.* 'त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि,' most juvenile Agni, for one *praising* thee ... thou makest his offering acceptable to the gods, i. 141. 10; also 'यो वां ... शशमानो ह दाशति,' i. 151. 7; in *Nighaṇṭu* (3.14.) शशमान is read among the syns. of अर्चति, adoring.

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः—*cf.* 'यज्ञ इन्द्रमवर्धयत्,' viii. 14. 5; also 'इन्द्रमिद् हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृतेति'. Tait. Br. 3. 5. 10. 5, Śānkh. Śraut. Sū. i. 14. 13.

15

यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् ।
वाजम् । दर्दर्षि । सः । किल । असि । सत्यः ॥
वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः ।
सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥१५॥

Even though inaccessible, thou dost bestow, in abundance, food (or, strength) upon him that presses out the Soma-juice, and on him that cooks, as such thou art, indeed, true; may we, Indra, at all times, be in thy favour and along with our heroic sons, sing thy praise.—15.

सा. भा.।—इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति प्रब्रूते—हे इन्द्र, यो दुध्रः—दुर्धरः सन्, सुन्वते—सोमाभिषवं कुर्वते, पुरोडाशादि-हवींषि पचते यजमानाय, वाजम्—अन्नं बलं वा, दर्दर्षि—भृशं प्रापयसि, स तादृशस्त्वं सत्यो यथार्थभूतोऽसि। न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि। किलेति प्रसिद्धौ। ते तव प्रियासः—प्रियाः, सुवीरासः—कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विश्वह—सर्वेष्वहस्सु, विदथं—स्तोत्रमावदेम—ब्रूयाम ॥१५॥

In the first hemistich Indra is spoken of as the liberal rewarder of his worshippers, *cf.* the first half of verse 14 and parallel passages cited in the notes thereon.

विदथम्—here explained as *'stotram,'* praise; elsewhere it means *Yajña*, sacrifice. *Cf.* 'प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू,' x. 110. 7; 'प्र यद्वाजिनो विदथे वीर्याणि,' i. 162. 1; 'मदन्ति वीरा विदथेषु घृष्वयः,' i. 85. 1, where Sāyaṇa gives the etymology :—'विदन्ति एषु यष्टव्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः', (dr. fr. √ विद + *aff.* अथ); see Nir. 8. 12; 9.3; the word is found among the syns. of *Yajña* in Ngh. 3. 17.

सुवीरासो विदथमा वदेम—*cf.* 'बृहद्वदेम विदथे सुवीराः,' the concluding line of more than half of the hymns of Maṇḍala II.

Hymn No. 4

INDRA

vii. 31

1

प्र । वः । इन्द्राय । मादनम् । हरिऽअश्वाय । गायत ।

सखायः । सोमऽपाव्ने ॥१॥

Sing, friends, an exhilarating hymn to Indra, the lord of bay steeds, the drinker of the Soma.—1.

सा. भा. ।—प्र व इन्द्रायेति द्वादशर्चं चतुर्दशं सूक्तम् वसिष्ठस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'प्र वो द्वादश गायत्रं त्रि-विराडन्तमि'ति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुण-शस्त्रे 'प्र व इन्द्राये'त्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितञ्च—'प्र व इन्द्राय मादनं प्र कृतान्यृजीषिणः' (आ° ६.४) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसि-शस्त्रे 'वयमिन्द्र त्वायवोऽभी'त्यनुरूपस्तृचः । तथा च सूत्रितम्—'वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वार्त्रहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत्' (आ° ६.४) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यन्दिनसवने होत्रक-शस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं वैराज एकस्तृच आवपनीयः । तदर्थाः 'प्र वो महे महिवृधे भरध्वमि'त्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितञ्च—'प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराजः' (आ° ७.११) इति ।

हे सखायः, वः—यूयम्, हर्यश्वाय सोमपाव्ने—सोमानां पात्रे इन्द्राय, मादनम्—मदकरं स्तोत्रम्, प्रगायत ॥१॥

वः=यूयम्, *rfs.* to the sacrificers or the priests; an instance of विभक्तिव्यत्यय (Pāṇ. iii. 1. 85), an irregular use of 'वः' for nom. pl.; *cf.* 'अग्निं वो वृधन्तम् ... अच्छा नप्त्रे सहस्वते,' 'O priests, *you* proceed to Agni ...,' viii. 102. 7 (SV. 1. 21); also 'तद् वो गाय सुते सचा,' the Soma-juice being effused, sing, *ye* together, to him, vi. 45. 22 (SV. 1. 115).

हर्यश्वाय—Indra is said to possess two horses named 'Hari,' probably from their bay colour; 'हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेर्हरित आदित्यस्य', Nigh. I. 15.

सखायः—The priests are said to be the friends of Indra, inasmuch as they frequently come in contact with him by way of invocation or offering oblations to him (स्तुत्य-स्तोतृ-सम्बन्धेन सखिभूतः—Sāy. on 'येषामिन्द्रो युवा सखा', viii. 45. 1); *cf.* 'इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः', these (priests) *thy friends*, Indra, provided with Soma-juice, look for thee, viii. 45. 16 (SV. I. 136).

सोमपाव्ने—referring to Indra, the drinker of the Soma-juice, which is his favourite drink.

2

शंस | इत् | उक्थम् | सुऽदानवे | उत | द्युक्षम् | यथा | नरः ॥
चकृम | सत्यऽराधसे ॥२॥

Repeat to the liberal (Indra) such brilliant praise as (other) men (repeat); let us offer it to him who is affluent in truth.—2.

सा. भा. ।—उत—अपि च, हे स्तोतः, सु-दानवे—शोभन-दानाय, सत्यराधसे—सत्य-धनायेन्द्राय, उक्थं—स्तोत्रं यथा नरोऽन्ये स्तोतारो द्युक्षम्—दीप्तेः साधनभूतं स्तोत्रं शंसन्ति तद्वत् त्वमपि शंस उच्चारय । इदिति पूरणः । वयं च चकृम स्तोत्रं करवाम ॥२॥

सु-दानवे—to the liberal bestower of riches, here referring to Indra; *cf.* 'इषं पृञ्चन्ता सुकृते सुदानवे' (of Aśvins), bestowing food upon the pious and *liberal presenter* (of offerings), i. 47. 8; also 'इषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे ... यजमानाय सुन्वते' (of Uṣas), bringing food to the pious, *bountiful* sacrificer expressing the Soma-juice, i. 92. 3.

द्युक्षम्—resplendent, or, celestial; dr. fr. द्यु *heaven* and √क्षि *to dwell*. *cf.* 'महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः ... वरुणस्य', let there be for us, mighty, *resplendent* protection of the three: Mitra, Aryaman and Varuṇa, x. 185. 1; SV. I. 192; YV. 3. 31; also 'इन्द्र द्युक्षं वृत्रहणं गृणीषे,' I praise thee, Indra, slayer of Vṛtra, *dwelling in heaven* (or *resplendent*), SV. I. 327; 'परि द्युक्षं सनद्रयिम्' (of Soma), bestow on us *glittering* wealth, SV. I. 496.

सत्य-राधसे—an epithet frequently applied to Indra, *cf.* 'त्वाया हविश्चकृमा सत्यराधः', desirous of thy presence, Indra, *giver of true wealth*, we offer thee oblations i. 101. 8; also 'स इन्द्रः सत्यराधाः', iv. 24. 2; 'गृणानः सत्यराधाः', iv. 29. 1; 'स हि सत्यराधाः' x. 29. 7; 'मघवा सत्यराधाः' x. 49. 11. This compd. has been rendered by Prof. Wilson, after Sāy., differently in different passages:—(1) whose wealth is truth, or one affluent in truth, (2) the real donor of wealth, or giver of true wealth, (3) true to his promise of wealth or faithful promiser of wealth. In one passage it is applied to Mitra, *cf.* 'त्वं हि मित्रो असि सत्यराधाः', v. 40. 7, in another to Bhaga, *cf.* 'भग प्रणेतर्भग सत्यराधः', vii. 41. 3.

3

त्वम् | नः | इन्द्र | वाजऽयुः | त्वम् | गव्युः | शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥
त्वम् | हिरण्यऽयुः | वसो इति ॥३॥

Do thou, Indra, be willing to give us food; be willing, Satakratu, to give us cattle; be willing, donor of dwellings, to give us gold.—3.

सा. भा. ।—हे इन्द्र, त्वं नः—अस्माकम्, वाजयुः—अन्नकामो भव। हे शतक्रतो, त्वं नोऽस्माकं गव्युर्गोकामो भव। हे वसो—वासयितरिन्द्र, त्वं हिरण्ययुर्हिरण्यकामोऽपि भव। 'छन्दसि परेच्छायामपि दृश्यते क्यजि'ति क्यच् ॥३॥

राधः—is derived by Sāy. in his Comm. on i. 44. 1. as—'राध संसिद्धौ, राध्नोत्यनेनेति राधो धनम् करणे असुन्,' wealth is so called, because by it one achieves success in life; 'राध्नुवन्ति सिध्यन्ति अनेन', Nir. 4. 4; a syn. of धन, Nigh. 2. 10.

वसो—Vasu (wealth) is a name of Indra, the lord of wealth; see Introductory notes on Indra's characteristics, p. 119 f.n.

4

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । नोनुमः । वृषन् ।
विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥४॥

• Devoted to thee, showerer (of benefits), we glorify thee; be cognisant, giver of dwellings, of this our praise.—4.

सा. भा. ।—हे वृषन्—कामानां वर्षितरिन्द्र, त्वायवः—त्वत्कामा वयं वसिष्ठास्त्वामभिप्र णोनुमः—प्रकर्षेण स्तुमः। हे वसो—वासयितरिन्द्र, अस्य—इदमस्मदीयं स्तोत्रम्, तु क्षिप्रम् विद्धि—अवधारय ॥४॥

त्वायवः—(त्वत्+क्यच्+उ)=त्वामिच्छन्तः, यष्टुमिच्छन्त इत्यर्थः) *lit.* desiring to have thee, in order to offer sacrifice to thee; 'faithful to thee'—Griffith; 'devoted to thee'—Wilson.

प्र-णोनुमः—*ints.* of √नु *to praise*; *cf.* 'अभि त्वा शूर नोनुमः' (=भृशमभिष्टुमः—Sāy.), vii. 32. 22 (SV. I. 233); also 'अभि त्वामिन्द्र नोनुमः (=पुनः पुनर्भृशं वा स्तुमः'—Sāy.), viii. 21. 5 (SV. I. 407).

5

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अराव्णे ।
त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥५॥

Indra, who art lord, subject us not to the reviler, to the abuser, to the withholder of offerings; may my worship verily (find favour) with thee [or, may my praise reach thee].—5.

सा. भा.।—हे इन्द्र, अर्यः—स्वामी, त्वं वक्तवे—परुषवाक्यानां वक्त्रे, निदे निन्दित्रे अराव्णे अदात्रे नोऽस्मान् मा रन्धीः—वशं मा कार्षीः। अपि—अपि च, त्वे—त्वयि, मम क्रतुर्मदीयं स्तोत्रलक्षणं कर्म, गच्छत्विति शेषः। अस्मदीयं स्तोत्रं भवच्चित्ते प्रविशत्वित्यर्थः ॥५॥

For निद्=reproach, *cf.* 'मा नो बर्हिः पुरुषता निदे कर्व्य पात स्वस्तिभिः सदा नः,' (of Uṣas), let not our sacrifice incur *reproach*, ... vii. 75. 8; also 'मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिशस्तये मा नो रीरधतं निदे,' Indra and Agni, leaders (of rites), subject us not to sin, to calumny, nor *to reproach*, vii. 94. 3.

त्वे=त्वयि, *cf.* i. 26.6. The final ए is प्रगृह्य or incombinable in Sandhi, *vide* 'शे', Pāṇ., i. 1. 13, and is followed by इति in Pada-pāṭha.

6

त्वम् । वर्म॑ । असि॒ । स॒ऽप्रथः॑ । पु॒रः॒ऽयो॒धः । च॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् ॥
त्वया॑ । प्रति॑ । ब्रु॒वे॒ । यु॒जा ॥६॥

Slayer of enemies, thou, Indra, art our armour, vast, and our preceder in battle; with thee for my ally I defy (the foe).—6.

सा. भा.।—हे वृत्रहन्—शत्रूणां हिंसकेन्द्र, त्वं वर्मास्माकं कवचमसि। कवचवद्रक्षकोऽसीत्यर्थः। सप्रथः—सर्वतः पृथुश्चासि। पुरोयोधश्च—पुरो योद्धा चासि। त्वया युजा सहायेन, प्रति ब्रुवे—शत्रून् प्रतिब्रवीमि, प्रतिहन्मीत्यर्थः ॥६॥

वृत्रहन्—Vṛtra is the demon of drought, so called because he obstructs the down-pour of rain; dr. √वृ *to obstruct*; *cf.* 'वृत्रो वृणोतेः ... यदवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्', Nir. 2. 17.

सप्रथः—*voc.* of सप्रथस् (dr. √प्रथ्, to *pervade*+असुन्); सप्रथाः—'सर्वतः पृथुः' Nir. 6. 7; *cf.* 'त्वमग्ने सप्रथा असि,'—O Agni, thou art *all-pervading*, viii. 60. 5; 'मित्रो बभूव सप्रथाः', iii. 59. 7; 'famed'—Griffith; 'the renowned'—Macdonell.

7

म॒हान् । उ॒त । अ॒सि॒ । यस्य॑ । ते॒ । अनु॑ । स्व॒धाव॑री॒ इति॑ स्व॒धाऽव॑री । सहः॑ ॥
म॒म्नाते॒ इति॑ । इ॒न्द्र॒ । रोद॑सी॒ इति॑ ॥७॥

Thou verily art great; heaven and earth abounding with food, adore, Indra, thy strength,—7.

सा. भा.।—उत—अपि च, हे इन्द्र त्वं महानसि सर्वाधिकोऽसि। हे इन्द्र, यस्य ते तव सहः—बलम्, स्वधावरी—अन्नवत्यौ, रोदसी—द्यावापृथिव्यावनुमम्नाते—अनुमन्येते। त्वदीयं सहः सर्वाधिकमित्यतोभावपि लोकौ विसंवादं न कुरुत इत्यर्थः ॥७॥

स्वधावरी—*fem.* of स्वधावन्, वनिप् in the sense of मतुप्; स्वधा is read among the syns. of अन्न, Nigh. 2. 7.

सहः—overpowering strength, Ngh. 2. 9; fr. √सह्, *to overpower*; *cf.* 'इन्द्रस्य यस्य सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः', of Indra, whose mighty *strength*, abundant food and wealth, heaven and earth adore, x. 50. 1; Nir. 11. 9.

8

तम् | त्वा | मरुत्वती | परि | भुवत् | वाणी | सऽयावरी ॥
नक्षमाणा | सह | द्युऽभिः ॥८॥

May the praises of thy adorers, accompanying thee (wherever thou goest), such as thou art, and spreading around with radiance, reach thee.—8.

सा. भा.।—हे इन्द्र, तमुक्तगुणविशिष्टं त्वा—त्वाम्, सयावरी—त्वया सह गन्त्री। यत्र यत्र त्वं यासि तत्र तत्र यान्तीत्यर्थः। द्युभिस्तेजोभिर्नक्षमाणा—व्याप्नुवती, मरुत्वती—मरुतः स्तोतारः, तद्वती वाणी—स्तुतिः, परिभुवत्—परिभवतु। परिभवतिरत्र परिग्रहार्थीयः। परिगृह्णात्वित्यर्थः ॥८॥

सयावरी—*fem.* of सयावन्, associated with; *cf.* 'स्वादोः ... मध्वः पिबन्ति गौर्यः या इन्द्रेण सयावरीः', the white cows, who are *associated with* Indra, drink of the sweet Soma, i. 84. 10.

नक्षमाणा—pres. pt. of √नक्ष् *to move*; (the word नक्षत्र is a derivative of this root); *cf.* 'अग्निं नक्षन्त नो गिरः', our holy songs *tend to* Agni, viii. 103. 1; 'इमा उ त्वा ... नक्षन्ते गिरः' (of Indra), vi. 45. 28; Nir. 4. 18; Ngh. 2. 14. 31.

9

ऊर्ध्वासः | त्वा | अनु | इन्दवः | भुवन् | दस्मम् | उप | द्यवि ॥
सम् | ते | नमन्त | कृष्टयः ॥९॥

The ascending libations [the Soma-juices] proceed, Indra, to thee, abiding in heaven, of goodly aspect; men bow in reverence before thee.—9.

सा. भा.।—हे इन्द्र, उप द्यवि—द्युलोकसमीपे, स्थितं दस्मं दर्शनीयं त्वा त्वामनूद्दिश्योर्ध्वास ऊर्ध्वा इन्दवोऽस्मदीयाः सोमा भुवन्—भवन्ति। कृष्टयः—प्रजाश्च, ते तुभ्यं सन्नमन्त। भुवि सोमास्त्वदर्थमेव जायन्ते, प्रजाश्च त्वामेव प्रणमन्तीतीन्द्रस्तुतिः ॥९॥

दस्मम्—fair-looking (दर्शनीयम्)—Sāy., *cf.* 'तं वो दस्ममृतीषहम्', viii. 88. 1; also 'चसावि सोम: ... राजेव दस्म:', ix. 82. 1 (SV. I. 562); 'accomplishing wonderful deeds, wonderful,'—Mon. Wilms. S. E. Dict., p. 473, col. 1; *Vivaraṇa*, a comm. on SV. derives it fr. √दस्, *to destroy*, and explains—'the destroyer of enemies', SV. I. 236. Nir. (6-26) has दस्म in the sense of दर्शनीय.

कृष्टय:—denotes 'people' in general; a syn. of मनुष्य, Ngh. 2. 3; Yāska gives the etymology:—'कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा', men are called by the name *'kṛṣṭi'* because they are always working, *cf.* 'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्'—*Gītā*; or, because they can stretch their bodies at will, (विकृष्टदेहा:—संसृष्टदेहा अन्ये पशवो गवादय: न कामकारतोऽङ्गानि प्रसारयितुं शक्नुवन्ति, स तेषां सङ्कर्षः, मनुष्यास्तु कामत: प्रसारयन्त्यङ्गानि, स तेषां विकर्षो देहस्य—Durgācārya), Nir. 10. 22.

The meaning of कृष्टि as 'agricultural people,' has been proposed by Western scholars.

10

प्र । वः । महे । महिऽवृधे । भरध्वम् । प्रऽचेतसे । प्र । सुऽमतिम् । कृणुध्वम् ॥
विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिऽप्राः ॥१०॥

Bring (libations) to the great (Indra), the giver of great (wealth); offer praise to the wise Indra; fulfiller (of the desires) of men, come to the people offering many (oblations).—10.

सा. भा.।—हे मदीयाः पुरुषाः, वो यूयं महिवृधे—महतां धनानां वर्धयित्रे, महे—महत इन्द्राय प्रभरध्वं—सोमान् प्रणयत। प्रचेतसे—प्रकृष्टमतय इन्द्राय, सुमतिं—सुष्टुतिं च, प्रकृणुध्वं—प्रकुरुत। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः—हे इन्द्र चर्षणि-प्राः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं पूर्वीर्हविषां पूरयित्रीर्विशः—प्रजाः, प्रचर—अभिगच्छ ॥१०॥

चर्षणि-प्रा:—nourisher or cherisher of people; fulfiller of the desires of men. चर्षणि—is derived fr. √कृष्, uṇ. ii. 97 ('कृषेरादेश्च च:') or fr. √चाय + *aff.* अनि, चाय becomes चर्ष; चर्षणि is a syn. of मनुष्य, Nigh. 2. 3; *cf.* 'मित्रस्य चर्षणीधृत:', of Mitra, *the supporter of men*, iii. 59. 6. The compd. चर्षणि-प्रा: occurs seven times in the ṚV. चर्षणि *orig.* means चायिता or द्रष्टा, Nir. 5. 24.

11

उरुऽव्यचसे । महिने । सुऽवृक्तिम् । इन्द्राय । ब्रह्म । जनयन्त । विप्राः ॥
तस्य । व्रतानि । न । मिनन्ति । धीराः ॥११॥

The sages engender sacred praise and (sacrificial) food for the wide-pervading, mighty Indra; the prudent impede not his functions.—11.

सा. भा।—उरुव्यचसे—पृथुव्याप्तये, महिने—महते, यस्मा इन्द्राय सुवृक्तिं—स्तुतिं ब्रह्मान्नं हविश्च, विप्राः—प्राज्ञा जनयन्त—जनयन्ति, तस्येन्द्रस्य व्रतानि—रक्षणादीनि कर्माणि, धीराः—प्राज्ञा देवा अपि न मिनन्ति न हिंसन्ति ॥११॥

उरुव्यचसे—व्यचस् is derived fr. √व्यच्, *to extend*+*aff.* असुन्; *cf.* 'उरुव्यचसा महिनी ... पिता माता च भुवनानि रक्षतः', (Dyāvā-Pṛthivī) *far-extending*, i. 160. 2. *cf.* समुद्रव्यचसम्, *extending like the sky or the sea* referring to Indra, 'इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः', i. 11. 1.

सुवृक्तिम्—fr. √वृज्, *to cause to bend*; the prayers or songs of praise are so termed, because they can turn favourably the minds of the gods to whom they are offered. *cf.* 'इन्द्रं वह्न्यामवसे सुवृक्तिभिः', i. 52. 1, where Sāy. renders सुवृक्तिभिः by 'सुष्ठु आवर्जकैः स्तोत्रैः'; also *cf.* 'वाह्यानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिः', iii. 51. 1 (SV. I. 374).

12

इन्द्रम् । वाणीः । अनुत्तऽमन्युम् । एव । सत्रा । राजानम् । दधिरे । सहध्यै ॥
हरिऽअश्वाय । बर्हय । सम् । आपीन् ॥१२॥

Praises truly enable the universal monarch Indra, whose wrath is irresistible, to overcome (his foe); urge thy kinsmen (worshippers, to glorify) the lord of bay steeds.—12.

सा. भा।—सत्रा राजानं सर्वजगत ईश्वरमनुत्तमन्युम्—केनाप्यनुत्तोऽबाधितो मन्युः क्रोधो यस्य सः। तमेवेन्द्रं वाणीः—स्तुतयः, सहध्यै स्तोत्राणि शत्रूणामभिभवितुं दधिरे। अतो हेतोर्हे स्तोतस्त्वमपि हर्यश्वायेन्द्राय हर्यश्वमिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः। आपीन्—बन्धून् सम्बर्हय—उत्साहय ॥१२॥

सत्रा—*indec.* सत्यमेव, truly, verily, Ngh. 3. 10; *cf.* 'सत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि', vii. 32. 16 (SV. I. 270), सत्रा also means—*always*, *ever*; sometimes—*many*.

अनुत्त-मन्युम्—of irresistible wrath, an epithet often applied to Indra; *cf.* viii. 6. 35; viii. 96. 19; अनुत्त is irregularly derived as नञ्+ √उन्द्+क्त, निष्ठा-नत्वाभावः by 'नसत्त-निषत्तानुत्त ... छन्दसि' Pāṇ. viii. 2. 61; (class. form is अनुन्न); *cf.* 'त्वं ह्यापि इंसि ... एक इत् ··· अनुत्तः', SV. I. 248; also 'इन्द्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं ... वीर्यम्', i. 80. 7.

आपीन्—आपि means a friend, an ally, an acquaintance (see Sāy. on ii. 29. 4); dr. fr. caus. of √आप्, *to obtain*; *lit.* causing to gain benefit; *cf.* 'आपिर्नो बोधि ... वृधे', viii. 3. 1 (SV. I. 239); also 'अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र ... युधेदापित्वमिच्छसे', viii. 21. 13 (SV. I. 399).

VIṢṆU

Characteristic Features

Viṣṇu[1] is the only Vedic god, whose name has been preserved in the Hindu triad of divinities. His supreme importance is recognised in the Ṛgveda, although statistically he occupies a subordinate position. He is celebrated in only five or six entire hymns, although there are stray references to him in about 100 passages. The most prominent characteristic of Viṣṇu is his three strides (*vikrama*) or steps (*pada*). With these steps he measured or created the terrestrial regions, supported heaven and fastened the earth. These steps are full of sweetness, 'a never-ceasing source of joy.' Two of his steps are visible to men, but his third or the highest step is beyond the flight of birds or human observation[2], but is discernible only to the wise (i. 22. 20). It is the abode, where pious men dwell in happiness and where there is a spring of ambrosia or eternal bliss. The three steps of Viṣṇu have given rise to the Paurāṇika legend of the Vāmana or dwarf incarnation of Viṣṇu, who dispossessed demon-king Vali of the three worlds by means of his three steps. According to Śākapūṇi, an older etymologist, the three steps denote the threefold manifestations of light—in the forms of fire on earth, of lightning in the sky and of the sun in heaven. Aurṇavābha, another ancient etymologist identifies Viṣṇu with the sun and the three steps with the three daily positions of sun—in the rising, in the meridian, and in the setting (Nir. 12. 19). This naturalistic interpretation (of making Viṣṇu a solar deity) has been adopted by most European scholars, *e.g.*, Whitney, Max Müller, Haug, Kaegi, Deussen and others.

Viṣṇu is Indra's intimate friend and associate (i. 22. 19; i. 155. 2; i. 156. 4; iv. 18. 11; vii. 99. 4-5, etc.). He is allied with the latter in his conflict with Vṛtra. One entire hymn (vi. 69) is devoted to Indra and Viṣṇu conjointly; in verse 5 of that hymn, to both of them is attributed the action of making the atmosphere wide and of stretching out the worlds for the existence of all beings; in vii. 99. 4, they both are said to have generated Sūrya, Uṣas, and Agni. Accompanied by his friend Viṣṇu, Indra is described as slaying Vṛtra (vi. 20. 2) and vanquishing other demons particularly Śambara with his strongholds and Varcin with his hosts (vii. 99.4, 5).

[For more details see Muir, OST. Vol. IV, 63-298; Macdonell, Ved. Myth. pp. 37-42; Kaegi, 'The Rigveda,' p. 56 and notes 213-15.]

[1] According to Yāska, the name etymologically refers to the god, who pervades everywhere (fr. √विष्, *to pervade*, or fr. वि + अश्, mg. the same), or enters, *i.e.* exists, in all (fr. √विश्, *to enter*).

[2] 'तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयन्तः पत्रिणः' i. 155. 5.

Hymn No. 5

VIṢṆU

i. 22 (verses 16-21)

16

अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे ॥
पृथिव्याः । सप्त । धामऽभिः ॥१६॥

May the gods preserve us (from that portion) of the earth whence Viṣṇu, (aided) by the seven metres, stepped.—16.

सा. भा. ।—प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयम् । अत्र 'अतो देवा' इत्याद्याः षडृचः । 'सोमातिरेक' इति खण्डे सूत्रितम्—'महाँ इन्द्रो य ओजसातो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च' (आ° ६.७) इति । अप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च 'यस्य पशव' इति खण्डे सूत्रितम्—'अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आ° ९.११) इति । दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव 'वेदं पत्न्या' इति खण्डे सूत्रितम्—'अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च' (आ° १.११) इति । याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणे 'अतो देवा' इत्येषा जप्या । सूत्रितं हि—'आपद्यतो देवा अवन्तु न इति जपेदि'ति (आ° १.५) । तामेतां सूक्ते षोडशीम् ऋचमाह ।

विष्णुः परमेश्वरः, सप्त धामभिः—सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः साधनभूतैः, यतः पृथिव्याः—यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे—विविधं पादक्रमणं कृतवान्, अतोऽस्मात् पृथिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छन्दोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति—'विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमांल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन्नि'ति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानम् । पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूलोके वर्त्तमानानां पापनिवारणम् । अतः । एतच्छब्दात् 'पञ्चम्यास्तसि'लि'ति (पा° ५.३.७) तसिल् । 'एतदोऽश्' (पा° ५.३.५) इत्यशादेशः । लित्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः । तसिलः 'प्राग्दिशो विभक्तिः' (पा° ५.३.१) इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वम् । लित्स्वरः । विष्णुः । 'विषेः किच्च' (उ° ३.३९) इति नु-प्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः । नित्दित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे । 'सुपि'ति योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासान्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगान्न निघातः । सप्त । 'सुपां सुलुगि'ति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेर्'रातो मनिन्नि'ति मनिन् । नित्स्वरः ॥१६॥

सप्तधामभिः—By the seven metres of the Vedas; see Tait. S. 5. 2. 1. 1.

17

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ॥

समूऽळ्हम् । अस्य । पांसुरे ॥१७॥

Viṣṇu traversed this (world); three times he planted his foot; and the whole (world) was collected in the dust of his (footstep).—17.

सा. भा. ।—वैष्णवोपांशुयाजस्य 'इदं विष्णुरि'त्येषानुवाक्या । 'उक्ता देवता' इति खण्डे सूत्रितम्—'इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेष एताम्' (आ॰ १.६) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये श्वातिक्रमणेऽनयैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । 'विध्यपराध' इति खण्डे सूत्रितम्—'भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्वि चक्रमे' (आ॰ ३.१०) इति । आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । 'अथातिथ्येळान्ते'ति खण्डे सूत्रितम्—'इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम्' (आं॰ ४.५) इति । उपसत्सु वैष्णवस्यैषैवानुवाक्या । 'अथोपसदि'ति खण्डे सूत्रितम्—'गयस्फानो अमीवहेदं विष्णुर्वि चक्रमे' (आ॰ ४.८.) इति । तामेतां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह—

विष्णुः—त्रिविक्रमावतारधारी, इदम्—प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे—विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा त्रेधा—त्रिभिः प्रकारैः, पदं निदधे—स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे—धूलियुक्ते पादस्थाने, समूळ्हमिदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतम् । सेयमृग् यास्केनैवं व्याख्याता—'विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा । यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः । समूळ्हमस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थे स्यात् । समूळ्हमस्य पांसुर इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा, पन्नाः शेरते इति वा, पंसनीया भवन्तीति वा' (नि॰ १२.१९.) इति । त्रेधा । 'एधाच्च' (पा॰ ५.३.४६.) इत्येधाच्प्रत्ययः । चितोऽन्तोदात्तः । समूळ्हम् । वह प्रापणे । 'निष्ठे'ति क्तः । 'वचिस्वपी'त्यादिना—(पा॰ ६.१ १५) सम्प्रसारणम् । ढत्व-धत्व-ष्टुत्व-ढलोप-दीर्घत्वानि । 'गतिरनन्तर' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य । 'इदमोऽन्वादेशे' (पा. २. ४.३२.) इत्यशनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे । 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वा॰ ५.२.१०७.२.) इति मत्वर्थीयो र-प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥१७॥

त्रेधा निदधे पदम्—The essential characteristic of Viṣṇu is his three steps or strides, which are mentioned about a dozen times in the ṚV; in i. 154. 1, he is described to have stridden triply ('विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः'); again in verse 3 of the same hymn, he is said to have measured out the universe with these three steps 'एको विममे त्रिभिरित् पदेभिः'; in these three steps all beings dwell ('यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेषु अधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा,' i. 154. 2). Allusion is made to the three steps of Viṣṇu in the Vāj. S. ; the Commentator there explains

these steps to imply the presence of Viṣṇu in the three regions of earth, air, and heaven, in the forms, resp. of Agni, Vāyu and Sūrya,—fire, wind and the sun. As for the different interpretations of this expression by ancient etymologists see the introductory notes on the characteristic features of Viṣṇu.

Guṇaviṣṇu (the author of Ch. M. Bh.) explains (in i. 5) this verse as—'Viṣṇu occupies the universe:—the earth, the sky and the heaven, by his footsteps; his foot is firmly fixed on the earth; by this contact earth is absolutely sanctified'; (here are the lines in his Comm.—'पद्मर्थः विष्णुर्भूम्याकाशस्वर्गात्मकं जगत् पादैराक्रान्तवान्, तस्य पदं भूम्यां सम्यक् निविष्टम्,—एतेन विष्णुपदसम्बन्धेन भूमिरतीव शुद्धा'). In this explanation पांसुल(पांसुर) *r/s. to* the earth, as the earth is full of dust (*cf.* 'पांसुलत्वात् पांसुल-शब्देन पृथिव्युच्यते').

समूळ्हमस्य पांसुरे—Yāska explains: (1) in the wide extensive firmament, his footprint is hidden or lies invisible (by which Durgācārya means—the middle light or the lightning is very transiently seen; in support of his interpretation, he quotes—'स्वप्नमेतत् मध्यमं ज्योतिरनित्यदर्शनम्'), or (2) metaphorically his foot is not visible, as if on a dusty place; as on a dusty place, the foot-prints are effaced away and leave no marks, so his three steps remain invisible—('तत्र पदत्रयमस्य पांसुले इव देशे समूढम्').

• Griffith interprets the last pāda as—Viṣṇu was so mighty that the dust raised by his footstep enveloped the whole world, or the earth was formed from the dust of his strides.

समारोहणे, विष्णुपदे, गयशिरसि (in the Comm.)—*resp.* refer to the rising hill in the East, the meridian sky, and the setting hill in the West.

18

त्रीणि | पदा | वि | चक्रमे | विष्णुः | गोपाः | अदाभ्यः ॥
अतः | धर्माणि | धारयन् ॥१८॥

Viṣṇu, the preserver, the irresistible, stepped three steps, upholding, thereby, righteous acts.—18.

सा. भा. ।—उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या 'त्रीणि पदे'त्येषा । सूत्रितञ्च—'त्रीणि पदा वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि लुप्यते' (आ° ४.८.) इति ।

अदाभ्यः—केनापि हिंसितुमशक्यः, गोपाः—सर्वस्य जगतो रक्षकः, विष्णुः अतः—एतेषु पृथिव्यादिस्थानेषु, त्रीणि पदानि विचक्रमे । किं कुर्वन् ? धर्माण्यग्निहोत्रादीनि, धारयन्—पोषयन् । पदा । 'सुपां सुलुगि'त्यादिना विभक्तेर्डादेशः । तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् । गोपाः । 'गोपामृतस्ये'त्यत्रोक्तम् (ऋ° स° १.१.८.) ।

अदाभ्यः। दभेर्'ऋहलोर्ण्यदि'ति ण्यत्। नञ्समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। धारयन्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण। णिच एव स्वरः शिष्यते॥१८॥

गोपाः—The essential attribute of Viṣṇu, *viz.*, the preservation of all the world which has been later developed in the Purāṇas, is here recognised, *cf.* i. 155. 4, where Viṣṇu is called त्राता, the protector,—'तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि ... त्रातुरवृकस्य'।

19

विष्णोः। कर्माणि। पश्यत। यतः। व्रतानि। पस्पशे॥

इन्द्रस्य। युज्यः। सखा॥१९॥

Behold the deeds of Viṣṇu, through which, (the worshipper) has accomplished (pious) vows. He is the worthy friend of Indra.—19.

सा. भा.।—हे ऋत्विगादयः, विष्णोः कर्माणि-पालनादीनि पश्यत। यतः—यैः कर्मभिर्व्रतान्यग्निहोत्रादीनि, पस्पशे—सर्वो यजमानः स्पृष्टवान्, विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः। तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योग्योऽनुकूलः सखा भवति। विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं 'त्वष्टा हतपुत्र' इत्यनुवाके 'अथवैतर्हि विष्णुरि'त्यादिना (तै सं २.४.१२.२) प्रपञ्चेन तैत्तिरीया आमनन्ति। पस्पशे। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। लिट्। द्विर्भावे 'शर्पूर्वाः खयः' (पा ७.४.६१.) इति पकारः शिष्यते। सकारो लुप्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। युज्यः। युजेर्बाहुलकात् क्यप्। कित्त्वाद्गुणाभावः। क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। धातुस्वरः॥१९॥

इन्द्रस्य युज्यः सखा—See introductory notes on Viṣṇu's characteristic features, last para. p. 144.

20

तत्। विष्णोः। परमम्। पदम्। सदा। पश्यन्ति। सूरयः॥

दिविऽइव। चक्षुः। आऽततम्॥२०॥

The wise ever contemplate that supreme station of Viṣṇu; as the eye ranges over the sky.—20.

सा. भा.।—सूरयः—विद्वांस ऋत्विगादयः, विष्णोः सम्बन्धि परममुत्कृष्टं तत्—शास्त्रप्रसिद्धं पदम्—स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति। तत्र दृष्टान्तः—दिवीव—आकाशे यथाततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत्। सदा। 'सर्वैकान्ये'ति (पा ५.३.१५) दाप्रत्ययः। 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (पा ५.३.६) इति सर्व-शब्दस्य स-भावः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। दिवि। 'ऊडिदमि'त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वञ्चेति तदेव शिष्यते। चक्षुः। 'नब्विषयस्य' (फि २६)

इत्याद्युदात्तत्वम् । आततम् । तनोतेः कर्मणि क्तः । 'यस्य विभाषे' तीट्प्रतिषेधः (पा° ७.२.१५)। 'अनुदात्तोपदेशे' त्यादिना नलोपः (पा° ६.४.३७)। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'गतिरनन्तर' इति गतेरुदात्तत्वम् (पा° ६.२.४८) ॥२०॥

This is the celebrated *Ācamana-Mantra*, which every twice-born mutters at the beginning and end of all religious rites.

चक्षुराततम्—Acc. to some interpreters 'चक्षुः' *r/s.* to the sun, the eye of all, *cf.* 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः', i. 115. 1. (Hymn No. 11); in which case, the mg. of the verse appears to be—the wise always discern the supreme foot of Viṣṇu, though beyond the ordinary mortal ken,—like the sun (the eye of the world) in the sky; they see it not dimly or obscurely, but vividly and brightly like the dazzling sun in the sky.

21

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सम् । इन्धते ॥
विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥२१॥

The wise,—ever vigilant, and diligent in praise,—amply glorify that which is the supreme station of Viṣṇu.—21.

सा. भा.।—पूर्वोक्तं विष्णोर्यत् परमं पदमस्ति तत्—पदं विप्रासः—मेधाविनः समिन्धते—सम्यग् दीपयन्ति । कीदृशाः? विपन्यवः—विशेषेण स्तोतारः, जागृवांसः—शब्दार्थयोः प्रमाद-राहित्येन जागरूकाः । विप्रासः । 'आज्जसेरसुक्' (पा° ७.१.५०)। विपन्यवः—स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलक औणादिको युःप्रत्ययः । तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । जागृ निद्राक्षये । लिटः क्वसुः । क्रादिनियमात् प्राप्तस्येटो 'वस्वेकाजाद्घसामि'ति (पा° ७.२.६७) नियमान्निवृत्तिः ॥६॥

विप्रासः—विप्र means a learned man, wise (मेधावी), Nigh. 3. 15; Nir. 10. 19; विप्र—(dr. fr. rt. विप् or वेप् *to be stirred*) *lit.* means—stirred inwardly or inspired, wise (said of the Brāhmaṇas).

विपन्यवः—the hymners; fr. √पन् *to praise*; occurs frequently in the ṚV. *cf.* i. 102. 5;—138. 3; ii. 20. 1; iii. 10. 9; v. 43. 14;—61. 15; vii. 94. 6; viii. 22. 11;—87. 6.

Hymn No. 6

VIṢṆU

i. 154

1

विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् ।

यः । पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि ॥

यः । अस्कभायत् । उत्ऽतरम् । सधऽस्थम् ।

विऽचक्रमाणः । त्रेधा । उरुऽगायः ॥१॥

Earnestly I glorify the exploits of Viṣṇu, who made the three worlds, [or, the terrestrial regions]; who sustained the lofty aggregate site of the spheres [or, created the firmament, the common resting place of the three regions], thrice traversing (the whole); who is praised by the exalted [or, is widely sung].—1.

सा. भा. ।—'विष्णोर्नु कमि'ति षड्टचं पञ्चदशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । अत्रानुक्रमणिका—'विष्णोः षड् वैष्णवं ही'ति । आभिप्लवषडहेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थमिदमादि सूक्तद्वयं विनियुक्तम् । 'स्तोमे वर्धमान' इति खण्डे सूत्रितम्—'विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यच्छावाक' (आ० ७.९.) इति । तथा तृतीयसवने सोमातिरेक उत्तरसंस्थोपगन्तव्या आतिरात्रात्, ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेकं शस्त्रमुपजनयितव्यम् । तत्रैतदेव सूक्तम् । 'सोमातिरेक' इति खण्डे सूत्रितम्—'महाँ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कम्' (आ० ६.७.) इति । आग्निमारुत-शस्त्र आद्या विनियुक्ता । 'अथ यथैतमि'ति खण्डे सूत्रितम्—'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं तन्तु तन्वन् रजसो भानुमन्विहि' (आ० ५.२०.) इति ।

हे नराः, विष्णोः—व्यापनशीलस्य देवस्य, वीर्याणि—वीरकर्माणि, नु कम्—अतिशीघ्रं प्रवोचम् —प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नुकमिति पदद्वयं तथापि यास्केन 'नवोत्तराणि पदानि' (नैघ० ३.१२.) इत्युक्तत्वात् शाखान्तर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्यैवार्थे नुकमिति पदद्वयम् । कानि तानीति तत्राह । यो विष्णुः पार्थिवानि—पृथिवीसम्बन्धीनि रजांसि—रञ्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीन्यग्नि-वाय्वादित्य-रूपाणि रजांसि विममे—विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवी-शब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तरम्—'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थ' इति । तैत्तिरीयेऽपि—'योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषे'त्युपक्रम्य 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामि'ति । तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवी-शब्दवाच्यत्वम् । किञ्च यश्च विष्णु-

रुत्तरम्—उद्गततरमतिविस्तीर्णं सधस्थम्—सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमन्तरिक्षमस्कभायत्—तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान्, निर्मितवानित्यर्थः। अनेनान्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति। यद्वा यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान्विममे विविधं निर्मितवान्। रजःशब्दो लोकवाची, 'लोका रजांस्युच्यन्त' इति यास्केनोक्तत्वात्। किञ्च यश्चोत्तरमुद्गततरमुत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकमस्कभायत् स्कम्भितवान् सृष्टवानित्यर्थः। स्कम्भेः 'स्तम्भ्व'ति विहितस्य श्नः 'छन्दसि शायजपी'ति व्यत्ययेन शायजादेशः। अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः। विममे भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वम्। किञ्च यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम्। अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वम्। सधस्थमुपासकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत् स्कम्भितवान् ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः। किं कुर्वन्? त्रेधा विचक्रमाणः। त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान् विविधं क्रममाणः विष्णोस्त्रेधा क्रमण'मिदं विष्णुर्विचक्रम' (ऋ० सं० १.२२.१७.) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम्। अतएवोरुगायः। उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः, अतिप्रभूतं गीयमानो वा। यं एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम् ॥१॥

कम्—an expletive, *cf.* 'पादपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति', Nir. 1. 9; so used in verses. It is an enclitic often following the particles *nu*, *su*, *hi*; losing its independent sense, *cf.* 'येना नु कं मानुषो भोजते विट्',—(Saramā discovered milk in the kine) with which man is nourished, i. 72. 8; also 'भवो नु कमजरः', —be unaging, x. 50. 5. *vide* Macdonell, Ved. Gram.

विममे—Sāy. explains it here in the sense of 'constructed or made', Muir differs from him and assigns to it the mg. of 'measured out or traversed', which he thinks to fit in with the third stanza, where it also occurs. Sāy. gives different meanings in different passages, *cf.* रजसो विमानः=अन्तरिक्षस्याधिष्ठाता, iii. 26. 7; पार्थिवानि रजांसि विममे=परिच्छिनत्ति, v. 81. 3, *vide* Muir, OST, IV. pp. 71-72. See verse 2, Hymn No. 3.

अस्कभायत्—(Imperf. of √skambh, *to prop, to sustain*), does not occur anywhere else in the ṚV. ; created (निर्मितवान्)—Sāy.; 'propped it up so that it should not fall'—Mahīdhara.

पार्थिवानि रजांसि—*lit.* the earthly regions; रजः means region, Nir. 4. 19. Mahīdhara, explains पार्थिवानि रजांसि as atoms of earth (पार्थिवपरमाणून्),—Yajuṣ, v. 18.

सधस्थम्—*cf.* 'सधस्थे सहस्थाने', the common dwelling place, Nir. 3. 15. उत्तरं सधस्थम्—Prof. Macdonell means, by it, heaven as opposed to the terrestrial spaces (in Pāda 2), according to the twofold division of the world. Mahīdhara takes सधस्थम् to mean heaven, the region where the gods dwell together; for this mg. *cf.* 'आ ते वत्सो मनो यमत् परमाच्चित् सधस्थात् अग्ने ....'—*Vatsa*

(the sage) attracts thy mind from the supreme abode (heaven) where the gods dwell together, viii. 11. 7 (SV. I. 8).

उरुगाय:—'महागति:'—Nir. 2. 7; 'praised by the great' or 'widely sung' —Sāy.; 'far-goer'—Peterson; 'wide-paced'—Macdonell. Compare Sāy.'s altern. mgs. suggested on this word in his Comm. on viii. 29. 7: 'उरुगाय:—उरुभिर्बहुभिर्गातव्य:, यद्वा बहुषु देशेषु गन्ता, बहुकीर्तिर्वा सर्वाञ्छत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयत्याक्रन्दयतीति वा'।

त्रेधा विचक्रमाण:—*cf.* 'त्रेधा निदधे पदम्' i. 22. 17 (Hymn No. 5). Mahīdhara explains—going in the three regions, as Agni, Vāyu, and Āditya: as fire in the earth, air in the firmament, and the sun in heaven.

2

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ॥
यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥२॥

Viṣṇu is therefore glorified, that by his prowess he is like a fearful, ravenous and mountain-haunting wild beast, and because that in his three paces all worlds abide.—2

सा. भा.।—तृतीयसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रमुपजनयितव्यम्। तत्र 'प्र तद्' इत्ययमनुरूपस्तृचः। 'सोमातिरेक' इति खण्डे सूत्रितम्—'प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणे'ति स्तोत्रियानुरूपौ' (आ° ६.७) इति। 'वाजपेयेनाधिपत्यकाम' इति खण्डे सूत्रितम्—'प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण' (आ° ९.९) इति॥

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात स इत्यवगम्यते। स महानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते—स्तूयते सर्वैः। कर्मणि व्यत्ययेन शप्। वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः। मृगो न—सिंहादिरिव। यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः—कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगन्ता वा गिरिष्ठाः—पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते। अस्मिन्नर्थे निरुक्तम्—'मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः, मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद् भीष्मोऽप्येतस्मादेव। कुचर इति चरति कर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा। गिरिष्ठा गिरिस्थायी, गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति। पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (नि° १.२०) इति। तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः। परमेश्वराद् भीति'र्भीषास्माद्वातः पवत' इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा। किञ्च कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये सञ्चारी वा। तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी। यद्वा गिरि—मन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः। ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते। किञ्च यस्य विष्णोरुरुषु विस्तीर्णेषु

त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु—पादप्रक्षेपेषु, विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥२॥

स्तवते—interpreted by Sāy. in the passive voice. Peterson takes it in the active. Muir, Griffith Macdonell and others follow Sāy.

मृगो न—न=इव, like ; 'नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् उभयमन्वध्यायम्', particle न has the negative sense in class. Skt.; over and above this sense, it has the sense of comparison in the Vedas, Nir. 1. 4. *cf.* 'अश्वं न त्वा वारवन्तम् वन्दध्या अग्निं नमोभिः'—with obeisance we proceed to adore thee, Agni, *like* a long-maned horse.

गिरिष्ठाः—*cf.* गिरिक्षिते in the next verse.

3

प्र | विष्णवे | शूषम् | एतु | मन्म | गिरिऽक्षिते | उरुऽगायाय | वृष्णे ॥
यः | इदम् | दीर्घम् | प्रऽयतम् | सधऽस्थम् ।
एकः | विऽममे | त्रिऽभिः | इत् | पदेभिः ॥३॥

May acceptable [adorable] vigour attend Viṣṇu, who abides in speech [or, dwells in high place], the hymned of many, the showerer (of benefits), who alone made, by three steps, this spacious and durable aggregate (of the three worlds).—3.

सा. भा. ।—विष्णवे—सर्वव्यापकाय शूषमस्मत्कृत्यादिजन्यं बलं महत्त्वं मन्म मननं स्तोत्रम् । मननीयं शूषं बलं वा विष्णुमेतु प्राप्नोतु । कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कीदृशाय । गिरिक्षिते । गिरि वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते । उरुगायाय—बहुभिर्गीयमानाय । वृष्णे—वर्षित्रे कामानाम् । एवं महानुभावं शूषम् प्राप्नोतु । कोऽस्य विशेष इति, उच्यते—यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घम्—अतिविस्तृतं प्रयतम्—नियतं सधस्थम्—सहस्थानं लोकत्रयमेक इत्—एक एवाद्वितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः—पादैर्विममे—विशेषेण निर्मितवान् ॥३॥

शूषम्—occurs in two senses in the Vedas: (1) happiness, pleasure, Ngh. 3. 6., and (2) strength, Ngh. 2. 9. ; for the former sense. *cf.* 'अग्नि ···स्तुषे शूषस्य मन्मभिः', I glorify Agni with agreeable prayers *for his pleasure*, viii. 74. 1.

मन्म—in the sense of *prayer* is found in the text cited in note above on शूषम् ; also *cf.* 'तमुषु...पितॄणां च मन्मभिः' I praise Varuṇa *with prayers* of the manes, viii. 41. 2 ; also 'य इषवान् मन्म रेजति', i. 129. 6.

गिरिक्षिते उरुगायाय वृष्णे—Prof. Macdonell's rendering—'the mountain-dwelling wide-pacing bull' is hardly acceptable. वृषन्, fr. √वृष्, *to shower*, 1. p.,

can rightly be taken to mean the showerer of blessings, or bounteous bestower of riches; some other Western scholars also render the term वृषा by *'a bull'* having very little regard for relevancy to the context. Max Müller translates the term वृषा as *hero* in the verse 'ऋतस्य वृष्णे उषसामिषण्यन् वृषा', iii. 61. 7, Vedic Hymns, Part I, p. 145; वृषा in this sense (mighty one or a hero) can be justified, being derived fr. √वृष (शक्तिबन्धने), *to assume vigour*, 10. Ā).

4

यस्य | त्री | पूर्णा | मधुना | पदानि ।

अक्षीयमाणा | स्वधया | मदन्ति ॥

यः | ऊं इति | त्रिऽधातु | पृथिवीम् | उत | द्याम् ।

एकः | दाधार | भुवनानि | विश्वा ॥४॥

Whose three imperishable paces, filled with ambrosia, delight (mankind) with sacred food; who verily alone, in combination of the three elements, upholds earth and heaven and all the worlds (or, all the beings living there).—4.

सा. भा. ।—यस्य विष्णोर्मधुना—मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा—पूर्णानि, त्रीणि पदानि—पादप्रक्षेपणान्यक्षीयमाणा—अक्षीयमाणानि, स्वधया—अन्नेन, मदन्ति—मादयन्ति तदाश्रित-जनान्। य उ—य एव, पृथिवीम्—प्रख्यातां भूमिं द्यामुत—द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च। विश्वा भुवनानि—सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च। यद्वा पृथिवी-शब्देनाधोवर्त्तीन्यतल-वितलादि-सप्तभुवनान्युपात्तानि। द्यु शब्देन तदवान्तररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि,—एवं चतुर्दश लोकान्, विश्वा भुवनानि - सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि, त्रिधातु—त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु। पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा, दाधार—धृतवान्। तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम्। उत्पादितवानित्यर्थः। छान्दोग्यारण्यके—'तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप ऐक्षन्ते'ति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा 'हन्तेमास्तिस्रो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी'त्यादिना (छा° उ° ६.२.३.३) त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता। यद्वा त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः ॥४॥

त्रिधातु—It is taken adverbially to mean—in combination of three elements: earth, water, light; or the three *guṇas*: सत्त्व, रजस् and तमस्; or it may imply the three periods of time. 'In a three-fold way by taking his three steps'—Macdonell.

For ऊं इति in the Pada Text in the place of उ in the Saṃ., see Pāṇ. i. 1.18.

5

तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अश्याम् ।
नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति ॥
उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बन्धुः । इत्था ।
विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥५॥

May I attain his favourite path, in which god-seeking men delight; (the path) of that wide-stepping Viṣṇu, in whose exalted station there is a perpetual flow of felicity, for to such a degree is he the friend (of the pious).—5.

सा. भा. ।—आतिथ्यायां 'तदस्ये'त्येषा प्रधानस्य याज्या । 'अथातिथ्ये'ति खण्डे सूत्रितम्—'इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम्' (आ॰ ४.५) इति ।

अस्य—महतो विष्णोः, प्रियम्—प्रियभूतं तत्—सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः । अन्तरिक्षनामैतत् । 'पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्' (नि॰ ६.७.) इति यास्केनोक्तत्वात् । अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्याम्—व्याप्नुयाम् । तदेव विशेष्यते । यत्र स्थाने देवयवो देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो नरो मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उरुक्रमस्य—अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना । अत एव विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे—उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे—स्थाने मध्वः—मधुरस्योत्सः—निष्यन्दो वर्तते । तदश्याम् । यत्र क्षुत्तृष्णा-जरा-मरणा-पुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं नास्तीत्याह । इत्था—इत्थमुक्तप्रकारेण स हि बन्धुः—स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरो वा । तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः । 'न स पुनरावर्त्तत' इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् । हि-शब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥५॥

पाथः—firmament, as it is the route of all luminaries.—Nir. 6. 7; here it implies the eternal *Brahmaloka*, where, as Sāy. eloquently describes, there is no hunger, no thirst, no decrepitude, no death, nor fear of return, but where there are available at will all the enjoyments such as the streams of divine ambrosia and the like.

इत्था—इत्थम्, thus, so; or, it may mean *truly*, *verily*. Pischel in Ved. St. II, pp. 88-89, translates the 2nd half of the verse thus:—'In the highest place of the wide-stepping Viṣṇu, there is, *indeed* (इत्था), our relationship, there is a spring of mead.'

6

ता । वाम् । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्यै ।
यत्र । गावः । भूरिऽश्रृङ्गाः । अयासः ॥
अत्र । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः ।
परमम् । पदम् । अव । भाति । भूरि ॥६॥

We pray (to Viṣṇu) that you may both go to those regions where many-pointed and wide-spreading rays (of light expand); for here the supreme station of the many-hymned, the showerer (of benefits), shines (with) great splendour.—6.

सा. भा.।—हे पत्नीयजमानौ, वाम्—युष्मदर्थं ता—तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि, वास्तूनि—सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि, गमध्यै—युवयोर्गमनायोश्मसि—कामयामहे। तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः। तानीत्युक्तं कानीत्याह। यत्र—येषु वास्तुषु, गावः—रश्मयः, भूरिश्रृङ्गाः—अत्यन्तोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वा, अयासोऽयना गन्तारोऽतिविस्तृताः। यद्वा अयासो गन्तारः। अतादृशा अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः। अत्राह—अत्र खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोक उरुगायस्य—बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः—कामानां वर्षितुर्विष्णोस्तत्—तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं परम्—निरतिशयं पदम्—स्थानं भूरि—अतिप्रभूतमवभाति—स्वमहिम्ना स्फुरति। अयं मन्त्रो यास्केन गो-शब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः—'तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिश्रृङ्गा बहुश्रृङ्गाः, भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः, श्रृङ्गं श्रयतेर्वा श्रृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वा। अयासोऽयनाः। तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि। पादः पद्यतेः' (नि॰ २. ७) इति ॥६॥

वाम्—Acc. to Sāy., *dat. du.* refers to the sacrificer and his wife; Roth, however, surmises that this verse, originally belonging to a hymn addressed to Mitra and Varuṇa, has been improperly tacked on to this hymn, on account of the expression परमं पदम् occurring here. Peterson also, suggests that वाम् in dual implies Viṣṇu in conjunction with some other god, but he is at a loss to conjecture who the other god is. Prof. Macdonell supplies the name of Indra, the only other god with whom Viṣṇu is intimately associated and who should naturally be thought of in a hymn addressed to Viṣṇu. This verse, with necessary variations ('या ते°' instead of 'ता वाम्°') occurs in the Yajur-Veda, vi. 3, where it is addressed to the Yūpa, or sacrificial post, at the time of trimming it into shape.

This verse has been interpreted in the Nirukta, 2. 7. where 'गाव:' has been explained by rays, as the rays of the dawn are often compared with kine (*cf.* i. 92. 1; Nir. 12. 7). Sāy. follows this explanation; Roth explains *gāvas* as stars. but three is nothing to support his interpretation.

उश्मसि—√वश्, *to desire*, pres. 1. pl. मसि for मस्, see Vedic conjugation, App. I.

अयास:—nom. pl. of अय (fr. √इ, *to go*)=moving (अयना:),—Yāska. Sāy. adopts this explanation and suggests another altern. mg.—'न यास:', not fickle, *i.e.*, shining not transiently, but eternally; 'unwearing'—Peterson; 'nimble, agile'—Macdonell.

UṢAS

Characteristic Features.

Goddesses play but a minor part in the Ṛgveda. Uṣas[1] appears to be the most prominent among them. She is celebrated in nearly twenty hymns. These hymns are fine specimens of poetry, depicting, in magnificent metaphors and flowery language, the splendour of the rising dawn. Gleaming she appears like a dancing maid. Decked in gay attire of resplendent light, she appears in the East dispelling the nocturnal darkness and dismay, and unveils her charming beauty like a woman inviting love. She is borne on a shining car drawn by ruddy cows, which apparently represent her radiant rays. She is ever young though ancient.[2]

She arouses every living being to exertion.[3] When Uṣas shines forth, the birds fly up from their nests and men start for seeking food. Day after day, appearing at the appointed time and place (the eastern horizon), she always conforms to the ordinance of nature. She renders great service to the gods, inasmuch as she awakens all worshippers, who kindle sacrificial fires and offer first oblations to the gods at dawn. It is why the gods and fire are designated *uṣarbudha*.

[1] Uṣas is derived from √वश्, *to shine*, Nir. 12. 6, or from √उच्छ्, to *dispel*, or, *to shine*, Nir. 2. 18; 12. 6; etym. sense being—shining or dissipating nocturnal darkness.

[2] *Cf.* 'पुराणी देवि युवति:', verse I, Hymn No. 7; also 'पुन:पुनर्जायमाना पुराणी', i. 92. 10.

[3] *Cf.* 'प्रबोधयन्तीरुषस: ससन्तं द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाय जीवम्.' Dawns, you awaken him who sleeps, the biped and the quadruped animal, to motion, iv. 51. 5; also *cf.* i. 113. 5, 6.

Uṣas is closely associated with the sun, who is called her lover.[1] Sūrya follows her as a young man follows a maiden in gay attire.[2] She is the sister of night,[3] and daughter of heaven.[4] As the sacrificial fire is kindled at dawn, she is connected with Agni. She is also closely associated with the Aśvins, who are represented as her friends and companions.

Uṣas is rich in treasures (मघोनी, रेवती), and is bountiful giver of riches, renown, children and long life to the worshippers.

[For further details see Prof. Winternitz, Hist. of Ind. Lit., Vol. I, pp. 91-92; Macdonell, Ved. Myth., pp. 46-48; Muir. OST., Vol. V, p. 181].

Hymn No. 7

UṢAS

iii. 61

1

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रऽचेताः ।

स्तोमम् । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ॥

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरम्ऽधिः ।

अनु । व्रतम् । चरसि । विश्वऽवारे ॥१॥

Affluent Uṣas, giver of sustenance, possessed of intelligence, be propitiated by the praise of him who lauds thee, (and worships) with (sacrificial) food; divine Uṣas, adored by all, who (though) ancient art (still) young, the object of manifold worship, thou art present at the recurring (morning) rite.—1.

सा भा.।—'उषो वाजेने'ति सप्तचंमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमुषोदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—'उष उषस्यमि'ति। प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतावाश्विनशस्त्रे च त्रैष्टुभे छन्दस्येतस्य सूक्तस्य विनियोगः। सूत्रितञ्च—'उषो वाजेनेदमु त्यत्' (आ° ५ १४) इति।

1 'स्वसरस्य पत्नी', verse 4, Hymn No. 7; 'सूर्यस्य योषा', vii. 75. 5.

2 'मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्', i. 115. 2 (Hymn No. 11).

3 i. 113, 2, 3; i. 124. 8.

4 'नूनं दिवो दुहितरः' (the dawns), the daughters of heaven, iv. 51. 1; *ibid.*, 10.

वाजेन वाजिन्यन्नेनान्नवति । तथा च मन्त्रः—'सं वाजैर्वाजिनीवति' (ऋ॰ सं॰ १.४९.१६) । इति । मघोनि—धनवति हे उषः, प्रचेताः—प्रकृष्टज्ञानवती सती गृणतः—तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमम्—स्तोत्रं जुषस्व । यद्वा वाजेन हविर्लक्षणेनान्नेन सह स्तोमं जुषस्वेति सम्बन्धः । विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषो देवि पुराणी—पुरातनी युवतिरित्युपमा । 'सुसङ्काशा मातृमृष्टेव योषा' (ऋ॰ सं॰ १.१२४.११) । इतिवत् । पुरन्धिः पुरुर्बहुर्धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती । 'पुरन्धिर्बहुधीरि'ति यास्कः । पुरन्धिः शोभमाना वा । एवंविधगुणोपेता त्वं व्रतमनु—यज्ञकर्माभिलक्ष्य चरसि यष्टव्यतया वर्तसे । मघोनि । मघशब्दान्मतुबर्थे 'छन्दसीवनिपावि'ति (वार्त्तिकम्) वनिप् । स्त्रियां 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (पा. ४.१.५) । 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' (पा. ६.४.१३३) इति सम्प्रसारणे कृते गुणः । सम्बुद्धौ 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' (पा. ७.३.१०७) । निघातः । पुराणी पुराणशब्दः 'पुराणप्रोक्तेष्वि'त्यन्तोदात्तत्वेन निपातितः (पा. ४.३.१०५) । 'टिड्ढाणञि'ति (पा. ४.१.१५) ङीप् । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' (पा. ६.१.१६१) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरन्धिः पृषोदरादित्वादुकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे 'दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानमि'त्याद्युदात्तत्वम् ॥१॥

वाजेन—This word has two senses in the Vedas: (1) food, sustenance,—Ngh. 2. 7; (2) strength,—Nir. 7. 20.

वाजिनि—*voc.* rich in food; *cf.* 'उषस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति.' Uṣas, *rich in food*, bring to us that wonderful wealth; i. 92. 13; again 'वाजिनीवती सूर्यस्य योषा' Uṣas, the wife of Sūrya, *rich in food*, vii. 75. 5. वाजेन वाजिनि—'wealthy by wealth or booty,'—Max Müller, Ved. Hymns, I. 442.

स्तोमम्—By *stoma* is meant technically the group of verses set to song in the soma-sacrifice; they are, according to various permutations and combinations of different ways of repeating the verses, principally four: त्रिवृत्, पञ्चदश, सप्तदश and एकविंशति; there are five more forms: त्रिणव, त्रयस्त्रिंश, चतुर्विंश, चत्वारिंश and अष्टचत्वारिंश. Here it means simply स्तोत्रम्, praise.

पुरन्धिः—is found in different senses in the ṚV.; (1) great intellect, *cf.* Sāy. on 'तरणिरित् सिषासति वाजं पुरन्ध्या', smart active man gains food with the help of his *great wit or intellect*, vii. 32. 20; (2) the sustainer of many, बहूनां धारयित्री.—Sāy. on i. 181. 9.

2

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि ।

चन्द्रऽरथा । सूनृताः । ईरयन्ती ॥

आ । त्वा । वहन्तु । सुऽयमासः । अश्वाः ।

हिरण्यऽवर्णाम् । पृथुऽपाजसः । ये ॥२॥

Uṣas, who art divine and immortal. mounted in a golden chariot, do thou shine radiant, causing to be heard the sounds of truth; may thy vigorous and well-trained horses bring thee, who art golden-haired, (hither)—2.

सा. भा. ।—हे उषो देवि, अमर्त्या—मरणधर्मरहिता, चन्द्ररथा—सुवर्णमयरथोपेता, सूनृताः प्रियसत्यरूपाः वाचः, ईरयन्ती—उच्चारयन्ती । तथा च मन्त्रवर्णः—'सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती' (ऋ॰ सं॰ १.११३.१२) इति । तादृशी त्वं विभाहि—सूर्यकिरणसम्बन्धाद्विशेषेण दीप्यस्व । पृथुपाजसः—प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णा येऽश्वा विद्यन्ते सुयमासः—सुष्ठु नियन्तुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वा हिरण्यवर्णां त्वा—त्वामावहन्तु । सुयमासः । यमेरकृच्छ्रार्थे खल् । लित्स्वरः ॥२॥

सूनृता ईरयन्ती—*cf.* i. 113. 12 (addressed to Uṣas) where Sāy. explains the expression as 'exciting or awakening the agreeable cries of beasts and birds.' (सूनृताः । वाङ्नामैतत् । पशुपक्षिमृगादीनां वचांसि ईरयन्ती प्रेरयन्ती उत्पादयन्ती) । *Cf.* also 'भास्वती नेत्री सूनृतानाम्', i. 113. 4, and vi. 59. 6 (SV. I. 281). सूनृता, सूनृतावती and सूनृतावरी are found among the syns. of Uṣas, Ngh. 1.8; Prof. Aufrecht considers it to be a derivative fr. √*nṛt*, 'to be in motion', compounded with *su*;—mg. 'brisk', 'alert,' *cf.* 'सूनृते' (of Uṣas), iv. 55. 9; i. 123.5; i. 124.10.

3

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा ।
ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।
समानम् । अर्थम् । चरणीयमाना
चक्रम्ऽइव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥३॥

Uṣas, who spreadest over all the regions, thou abidest on high, the ensign of the immortal (sun), purposing to travel the same road, repeatedly turn back ever new, (revolving) like a wheel.—3.

सा. भा. ।—हे उषो देवि, विश्वा—सर्वाणि भुवनानि प्रतीची प्रत्याभिमुख्येनाञ्चति प्राप्नोतीति प्रतीची। अमृतस्य—मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः—प्रज्ञापयित्री त्वमूर्ध्वा—नभस्युन्नता तिष्ठसि । नव्यसि—पुनःपुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देवि, अर्थम् अर्थ्यते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानमेकं मार्गमुदयात् प्राचीनकाललक्षणं चरणीयमाना—चरितुमिच्छन्ती त्वमाववृत्स्व—पुनःपुनस्तस्मिन् मार्ग आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । चक्रमिव । यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथाङ्गं पुनःपुनरावर्तते तद्वत् । प्रतीची । प्रतिपूर्वादञ्चतेः क्विन् । 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानमि'ति ङीप् । 'अचः' (पा. ६.४.१३८) इत्यकारलोपे 'चावि'ति (पा. ६.३.१३८) दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । केतुः । 'चायृ पूजानिशामनयोरि'त्यस्मा'च्चायः की चे'ति तुः । 'की'

इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । अर्थम् । अर्त्तेस्थन्प्रत्ययः । नव्यसि । नवशब्दा-दीयसुनि ङीपि रूपम् । ईकारलोपश्छान्दसः । ववृतस्व । वृतु वर्तने । 'बहुलं छन्दसी'ति (पा २.४ ७६) विकरणस्य श्लुः ॥३॥

नव्यसि—*voc.* = नवीयसि; *cf.* 'प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये......सहस: सूनवे भरे', I offer to Agni, the son of strength, the mightier and *newer* hymn, i. 143. 1.

4

अव । स्यूमऽइव । चिन्वती । मघोनी ।

उषाः । याति । स्वसरस्य । पत्नी ॥

स्वः । जनन्ती । सुऽभगा । सुऽदंसाः ।

आ । अन्तात् । दिवः । पप्रथे । आ । पृथिव्याः ॥४॥

The opulent Uṣas, the bride of the far-darting (sun), throwing off (darkness) like a garment, proceeds; diffusing her own (lustre), auspicious, promoting sacred acts, she is renowned to the ends of the heaven and of the earth.—4.

सा. भा. ।—येयमुषाः स्यूमेव—वस्त्रमिव विस्तृतं तमोऽवचिन्वत्यवचयमपक्षयं प्रापयन्ती मघोनी—धनवती स्वसरस्य सुष्ठु अस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य पत्नी सती याति गच्छति । स्वः—स्वकीयं तेजो जनन्ती जनयन्ती सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्ता वा ; सुदंसाः—शोभनाग्निहोत्रकर्मा सेयमुषा दिवो द्युलोकस्यान्तात् पृथिव्याश्चान्तादावसानात् पप्रे प्रथते प्रकाशत इत्यर्थः । स्यूमेव । षिवु तन्तुसन्ताने । 'अविसिविसिशुषिभ्यः किदि'ति मन्-प्रत्ययः । 'छ्वोः शूडनुनासिके चे'त्यूठ् (पा. ६.४.१९) । यणादेशः । 'सुपां सुलुगि'ति (पा. ७.१.३९) सोर्लुक् । नित्त्वादाद्युदात्तः । चिन्वती । 'शतुरनुमः' (पा. ६.१.१७३) इति ङीप उदात्तत्वम् । जनन्ती । जन जनन इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । 'छन्दस्युभयथे'ति (पा. ३.४.११७) तिप आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥४॥

अव स्यूमेव चिन्वती—casting aside, as it were, her garment, or the mantle which envelops Uṣas, by which we are to understand, as Sāyaṇa says, the darkness she dispels. Some German scholars, e.g. Roth, Grassmann and Ludwig are in favour of taking the word स्यूमन् in the sense of 'reins', 'strap,' 'girdle';—Peterson, Hymns from the Ṛgveda, Part I; Benfey and Aufrecht take it in the sense of 'web.'

स्वसरस्य—The word स्वसर occurs several times in the ṚV. It means 'day': 'स्वसराणि अहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा । स्वरादित्यो भवति स एनानि (अहानि) सारयति,'

Nir. 5.4. Sometimes this word means 'a dwelling place, a house,'—Ngh. 3. 4; *cf.* 'स इन्द्र . . . उप स्वसरमा गहि', Indra . . . come, thou, to our *dwelling house*, viii. 99. 1 (SV. 1. 302); Sāy. elsewhere explains स्वसराणि as गोष्ठानि (pastures), *cf.* viii. 88. 1. स्वसरस्य पत्नी—'Queen of the place, *i.e.*, of the world'—Peterson; 'Lady of the dwelling.'—Griffith.

सुदंसाः—दंसस् is a syn. of कर्म,—Ngh. 2. 1, here it refers to sacrificial acts or ceremonies. *Cf.* (मरुतः) सुदंससः—शोभनकर्माणः, Sāy. on i. 85. 1.

5

अच्छ । वः । देवीम् । उषसम् । विऽभातीम् ।
प्र । वः । भरध्वम् । नमसा । सुऽवृक्तिम् ॥
ऊर्ध्वम् । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् ।
प्र । रोचना । रुरुचे । रण्वऽसन्दृक् ॥५॥

Offer, with your prostrations, due praise to the divine Uṣas, shining upon you; the repository of sweetness manifests her brightness aloft in the sky, and, radiant and lovely, lights the regions.—5.

सा. भा.—हे स्तोतारो वो युष्मानच्छाभिलक्ष्य विभातीम्—शोभमानामुषसं देवीं प्रति वो युष्माकं सम्बन्धिना नमसा—नमस्कारेण सह सुवृक्तिम्—शोभनां स्तुतिं प्रभरध्वम्। यूयं कुरुत। मधुधा—मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति। मधु सोमस्तं* धारयतीति वा। यद्वा मधुधाऽऽदित्यधात्री। यद्वावग्रहाभावादव्युत्पन्नावयवमखण्डमिदं पदमुषोनाम। सेयमुषा दिवि नभस्यूर्ध्वं पाजः—ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तेजोऽश्रेत्—श्रयति। तथा रोचना—रोचनशीला रण्वसन्दृक्—रमणीयदर्शना उषाः प्ररुरुचे—प्रकर्षेण दीप्यते। यद्वा रोचना लोकान् प्ररुरुचे—प्रकर्षेण स्वतेजसा दीपयति। तथा च मन्त्रवर्णः—'व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम्' (ऋ० सं० १.४९.४) इति। रण्वसन्दृक्। रवेर्गत्यर्थस्याच्प्रत्ययः। इदित्वान्नुमागमः। संपूर्वाद्दृशेः क्विन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥५॥

अच्छा=अच्छ, to, towards; corresponding to अभि in class. Skt; the final vowel is prolonged by 'निपातस्य च', Pāṇ. vi. 3. 136. *cf.* 'अच्छा...यज्ञं न यन्तु नः,' may the deities lead us *to* the sacrifice, i. 40. 3 (SV. I. 56).

सुवृक्तिम्—hymn of praise; *orig.* it refers to the trimming of the *Kuśa* grass, on which oblation is offered; metaphorically, however, it implies the trimmed, pure, holy hymn of praise,—Max Müller, Ved. Hymns, Part I, p. 109. But it is better to derive the word from √वृज्, *to twist, to cause to*

* Different rdgs. are मधुः सोमः, मधुः सोमः, मधु सोमः।

bend; the prayers or songs of praise are so termed, because they can favourably turn the minds of the gods to whom they are offered; Sāyaṇa explains the expression as 'सुष्टु आवर्जकैः स्तोत्रैः' in SV. I. 377 (ṚV. i. 52. 1).

पाजो अश्रेत्—पाजः is a syn. of strength,—Ngh. 2. 9; Nir. 6. 12, 13; here it refers to light, effulgence. For अश्रेत्, *cf.* समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेत् (अश्रेत्=श्रयति, —Sāy.) iv. 6. 2; again भानुं दीदिं...ऊर्ध्वं मश्रेत् (—आश्रयति), vii. 72. 4.

रण्वसंदृक्—lovely to look at; *cf.* 'उप त्वा रण्वसंदृशं...अग्न ससृज्महे गिरः', Agni, we offer songs of praise to thee, who art *of pleasing aspect*, vi. 16. 37.

6

ऋतऽवरी । दिवः । अर्कैः । अबोधि ।
आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रम् । अस्थात् ॥
आऽयतीम् । अग्ने । उषसम् । विऽभातीम् ।
वामम् । एषि । द्रविणम् । भिक्षमाणः ॥६॥

The possessor of truth is recognised in the sky by her rays; the possessor of wealth has taken a marvellous station in earth and heaven; Agni, soliciting alms of the radiant advancing Uṣas, thou obtainest thy desired treasure (of oblations).—6.

सा. भा. ।—ऋतावरी—सत्यवती येयमुषा दिवः—द्युलोकादर्कैः—तेजोभिरबोधि—सर्वैर्ज्ञायते। ततो रेवती—धनवती येयं रोदसी—द्यावापृथिव्यौ चित्रम्—नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथा आस्थात्—सर्वतो व्याप्य तिष्ठति। हे अग्ने आयतीम्—त्वदभिमुखमागच्छन्तीं विभातीम्—भासमानामुषसम्—उषोदेवीं भिक्षमाणः—हवींषि याचमानस्त्वं वामम्—वननीयं द्रविणमग्निहोत्रादिलक्षणं धनमेषि—प्राप्नोषि। अबोधि। बुध अवगमने। कर्मणि लुङि 'चिण् भावकर्मणोरि'ति (पा. ३.१.६६) चिण्। चिणो लुक्। रेवती। रयिशब्दान्मतुप्। 'छन्दसीर' (पा. ८.२.१५) इति वत्वम्। 'रयेर्मतौ बहुलमि'ति (पा. वा.) सम्प्रसारणपरपूर्वत्वे। गुणः। 'उगितश्चे'ति (पा. ४.१.६) ङीप्। 'रैशब्दाच्चोपसंख्यानमि'ति (पा. वा.) मतुप उदात्तत्वम् ॥६॥

ऋतावरी—truthful or ever-true—is a frequent epithet of Uṣas, so named, because she is ever regular in respect of the time of her daily appearance in the eastern horizon, or because she never fails in rewarding her worshippers bounteously.

7

ऋतस्य । बुध्ने । उषसाम् । इषण्यन् ।

वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ॥

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया ।

चन्द्राऽइव । भानुम् । वि । दधे । पुरुऽत्रा ॥७॥

The showerer (of rain, the sun), urging on the dawn, at the root of the truthful (day) has pervaded the vast heaven and earth; the mighty Uṣas, the golden light, as it were, of Mitra and Varuṇa, diffuses her lustre in different directions.—7.

सा. भा.।—वृषा—वृष्टिद्वारा प्रेरक आदित्य ऋतस्य—अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याह्नो बुध्ने—मूले, उषसामिषण्यन्—प्रेरणं कुर्वन्मही—महत्यौ रोदसी—द्यावापृथिव्यावाविवेश स्वतेजोभिः सर्वतः प्रविष्टवान्। यद्वा वृषा—वर्षितेषण्यन्—सर्वतो गच्छन्नुषसां सम्बन्धी रश्मिसमूहो रोदसी—द्यावापृथिव्यावाविवेश—आविष्टवानिति योजनीयम्। तत उषा मही—महती मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्माया—प्रभारूपा सती चन्द्रेव—सुवर्णानीव भानुम्—स्वप्रभां पुरुत्रा—बहुषु देशेषु विदधे—विदधाति। सर्वत्र प्रसारयति। मही। अल्लोपश्छान्दसः। पुरुत्रा 'देवमनुष्ये' त्यादिनाऽधिकरणे त्राप्रत्ययः (पा. ५.४.५६) ॥७॥

बुध्ने—*orig.* बुध्न means firmament (अन्तरिक्ष), the etym. sense being the region, where waters (of rain) are bound and detained (बद्धा अस्मिन् धृता आपः)—Nir. 10. 44. *Cf.* 'अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने', I glorify with hymns the dispenser of the clouds *in the firmament*, vii. 34. 16.

वृषा—the mighty one, or, the showerer of rain, here *rfs.* to the sun; see note on it, verse 3, Hymn No. 6.

Compare Prof. Max Müller's rendering of the first half of this verse:—'The hero, in the depth of the heaven (ऋतस्य बुध्ने), yearning for the dawns, entered the great sky and the earth.'

माया—'The divine dominion of Varuṇa and Mitra is often referred to with the word *māyā*. This word signifies occult power, applicable in a good sense to gods, or in a bad sense to demons.'—Macdonell, Ved. Myth., p. 24.

Hymn No. 8
UṢAS
iv. 52.

1

प्रति । स्या । सूनरी । जनी । विऽउच्छन्ती । परि । स्वसुः ॥

दिवः । अदर्शि । दुहिता ॥१॥

The daughter of heaven has been seen; the kind conductress (of men), the parent (of benefits), shedding radiance upon (the departure of her) sister night.—1.

सा. भा. ।—'प्रति ष्ये'ति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रमुषोदेवताकम् । 'प्रति ष्या सप्त गायत्रमि'त्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं शस्यम् । 'अथोषस्यः प्रति ष्या सूनरी' (आ° ४.१४) इति हि सूत्रितम् ॥

स्या—सा संस्तूयमाना सूनरी सुष्ठु प्राणिनां नेत्री जनी—जनयित्री फलानां स्वसुः—स्वसृ-स्थानीया वा रात्रेः परि—उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले व्युच्छन्ती—तमो विवासयन्ती । 'स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै' (ऋ° सं° १.१२४.८) इत्युक्तम् । दिवः—द्योतमानस्यादित्यस्य दुहितोषाः प्रत्यदर्शि—प्रतिदृश्यते सर्वैः ॥१॥

सूनरी—A characteristic epithet of Uṣas; it is one of her sixteen syns. enumerated in the *Nighaṇṭu* 1. 8. *Cf.* 'या वा योषेव सूनर्युषा याति', i. 48. 5; also 'ज्योतिष्कृणोति सूनरी,' i. 48. 8; see also iv. 52. 1; vii. 81. 1.

व्युच्छन्ती—dissipating darkness; it is a frequent epithet of Uṣas; *cf.* 'आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छन्ती,' i. 48. 9; 'व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम्,' i. 49. 4.; also i. 113. 7; iv. 52. 1; vii. 79. 5.

स्वसुः—Uṣas is frequently designated the sister of रात्रि, Night, *cf.* i. 113. 2, 3; x. 127. 3, sometimes called the elder sister, *cf.* 'स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै,' i. 124. 8; the names of *Uṣas* and *Rātri* are often coupled in the dual compounds, *e.g.*, *Uṣāsānaktā*, *Naktoṣāsā*.

दिवो दुहिता—Uṣas is constantly called the daughter of heaven, *cf.* 'उष आ भाहि...दुहितर्दिवः,' i. 48. 9; i. 49. 2; also i. 30. 22, etc.; this relationship is based on her birth or manifestation in the sky, vii. 75. 1.

2

अश्वाऽइव । चित्रा । अरुषी । माता । गवाम् । ऋतऽवरी ॥

सखा । अभूत् । अश्विनोः । उषाः ॥२॥

Like a beautiful mare, the radiant mother of the rays of light, the object of sacrifice, (she) is the friend of the Aśvins.—2.

सा. भा.।—अश्वेव चित्रा—चायनीया, अरुषी—रोचमाना गवाम्—रश्मीनां माता—निर्मात्री ऋतावरी—यज्ञवत्युषा अश्विनोः सखा—समानख्याना सह स्तूयमानाभूत् भवति। अश्विनोरुषसा सह स्तूयमानत्वात् सखित्वं परस्परम् ॥२॥

अश्विनोः सखा—Uṣas is naturally associated with the *Aśvins*, the twin gods of early dawn, *cf.* 'सजूरश्विभ्यामुषसा,' i. 44. 2; they accompany her ('दिवो दुहिता सचेथे), i. 183. 2; when the Aśvins' chariot is yoked, Uṣas is born x. 39. 12.

3

उत । सखा । असि । अश्विनोः । उत । माता । गवाम् । असि ॥
उत । उषः । वस्वः । ईशिषे ॥३॥

Thou art the friend of the Aśvins; thou art the mother of the rays of light; thou, Uṣas, rulest over riches.—3.

सा. भा.।—उतापि चाश्विनोः सखासि। उतापि च गवाम्—रश्मीनां मातासि। उतापि च हे उषो वस्वः—धनस्येशिषे—ईश्वरा भवसि ॥३॥

वस्वः—for class. वसुनः, as मध्वः for मधुनः, *cf.* 'विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः, verse 5, Hymn No. 6. Uṣas is the goddess of riches, she is often invoked with a view to bringing wealth to the worshippers. She is, therefore, characteristically called *'Maghonī'*.

4

यावयत्ऽद्वेषसम् । त्वा । चिकित्वित् । सूनृताऽवरि ॥
प्रति । स्तोमैः । अभुत्स्महि ॥४॥

With praises we awaken thee, thou who art endowed with truth; thee, the baffler of animosities, the restorer of consciousness.—4.

सा. भा.।—यावयद्द्वेषसम्—यवयन्तो वियुज्यमाना द्वेषांसि द्वेष्टारो यस्यास्तादृशी। पृथक् क्रियन्ते द्वेषांस्यनयेति वा। रात्रौ हननायोद्युक्ता द्वेषिण उषःकाले हि पलायन्ते। तादृशीं चिकित्वित्—ज्ञापयन्तीं त्वा—त्वाम्। सूनृतावरि। सूनृतेति वाङ्नाम, तद्वति देवि स्तोमैः—स्तुतिभिः प्रत्यभुत्स्महि—प्रतिबोधयामः। स्तुम इत्यर्थः ॥४॥

यावयद्द्वेषसम्—for यवयद्द्वेषसम्, see notes on the prolongation of vowels in Saṃ. Text, App. I; the dawn puts to flight those enemies or thieves who do injury during the night. This compd. is once more applied to Uṣas in i. 113. 12. For a similar compd. cf. 'यातयज्जनः' and note thereon, verse 5, Hymn No. 17.

5

प्रति । भद्राः । अदृक्षत । गवाम् । सर्गाः । न । रश्मयः ॥
आ । उषाः । अप्राः । उरु । ज्रयः ॥५॥

The auspicious rays are visible like showers of rain; the dawn has filled (the world) with ample light.—5.

सा. भा. ।—भद्राः—स्तुत्या रश्मयः प्रत्यदृक्षत—प्रतिदृश्यन्ते । गवाम्—उदकानां सर्गा न—वर्षधारा इवेयमुषा उरु ज्रयः—महत्तेज आप्राः—आपूरयत् ॥५॥

ज्रयः—*lit*. overpowering glory; *cf*. 'उरु ते ज्रयः पर्येति बुध्नं विरोचमानं महिषस्य धाम,' i. 95. 9, where Sāy. derives the word 'ज्रि वि अभिभवे, असुन्'; *cf*. i. 101. 7;—140. 9; v. 44. 6; viii. 86. 1; ix. 68. 2; x. 92. 5. Vb. ज्रयति occurs in ix. 71. 5.

6

आऽपप्रुषी । विभाऽवरि । वि । आवः । ज्योतिषा । तमः ॥
उषः । अनु । स्वधाम् । अव ॥६॥

Brilliant Uṣas, filling (the world with light), thou dispersest the darkness with radiance; thereafter protect the oblation.—6.

सा. भा. ।—हे विभावरि—विभावत्युषस्त्वमापप्रुषी—आपूरयन्ती तेजसा जगत् ज्योतिषा—तेजसा तमः—अन्धकारं व्यावः—व्यावृणोः । किञ्च अनु—पश्चात् स्वधाम्—हविर्लक्षण-मन्नम् अव—रक्ष ॥६॥

आपप्रुषी—This word occurs also in vi. 61. 11; dr. आ+ √पृ, *to fill*+क्वसु, in fem.

7

आ । द्याम् । तनोषि । रश्मिऽभिः । आ । अन्तरिक्षम् । उरु । प्रियम् ॥
उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥७॥

Thou overspreadest, Uṣas, the heaven with rays, as well as the vast and beloved firmament with pure lustre.—7.

सा भा ।—'आ द्यां तनोषी'त्येषा देवानां हविःपूषस्तोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ द्यां तनोषि रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि' (आ° ६.१४) इति ।

हे उषो रश्मिभिर्द्याम्—दिवमातनोषि । उरु—विस्तीर्णं प्रियमन्तरिक्षं रश्मिभिरातनोषि । शुक्रेण—दीप्तेन शोचिषा—प्रकाशेन युक्ता सत्येवं करोषि ॥७॥

AŚVINS

Characteristic Features

Aśvins[1] are the most prominent divinities in the Ṛgveda, next to Indra, Agni and Soma. They are addressed in more than fifty entire hymns and in parts of many others. They are twins and inseparable. They are gods of the breaking day, perhaps of twilight, and, at all events, identical with Greek Dioskouroi. They are ever-young and yet ancient (vii. 62. 5); they are beautiful heroes of miraculous power and profound wisdom (viii. 8. 2). Their two distinctive and frequent epithets are *Dasrā* (*du.* working wonders, or, beautiful)[2] and *Nāsatyā* (*du.* ever-true).[3] These two epithets became later their two separate names.

As the time of their appearance is the early dawn, they are closely associated with Uṣas, as her friends (*cf.* notes on 'अश्विनोः सखा,' verses 2, 3, Hymn No. 8). In one passage (i. 180. 2), Uṣas is called their sister. They are the sons of *Dyaus* or Heaven, their father (i. 182. 1;—184. 1, etc.) and the ocean, their mother (*Sindhumātarā*). Elsewhere (x. 17. 2) they

[1] Yāska gives the etymology of the name, citing the views of his predecessors, the older authorities (Nir. 12. 1): 'They are called Aśvins because they pervade everything (fr. √अश्), the one with moisture (morning dew), the other with light; according to Aurṇavābha, they are named after the horses they possess; acc. to some, they are heaven and earth; acc. to others—day and night: some again take them to be the sun and the moon, while the 'legendary writers' regard them as two kings, performers of holy acts.'

[2] दस्रा=दर्शनीयौ, Nir. 6. 26.

[3] नासत्यौ सत्यावेवौर्णवाभः, Nir. 6. 13; 'savers'—BRUNNHOFER (fr. √nas in Gothic nasyan).

are described as the twin sons of Vivasvat and Saraṇyū, the daughter of Tvaṣṭṛ. Sūryā, the fair daughter of Sūrya, is their wife[1]. They are borne on a golden, sun-like, three-wheeled chariot, fashioned for them by the Ṛbhus (x. 39. 12). Their car is swifter than thought, than the twinkling of an eye.

The Aśvins are rich in wealth and are the guardians of treasure. As divine physicians they cure diseases. They deliver the distressed. Legends[2] are told about their miraculous power of giving sight to the blind, of making the lame walk and of helping people otherwise distressed. In this connection the name of Bhujyu, the son of Tugra, deserves special mention, as he is said to have been saved by the twin deities from the ocean.

A legend goes that the Aśvins learnt the mystic sciences (*Madhu-Vidyā* and *Pravargya-Vidyā*) from Dadhyac, the son of Atharvan and restored to him his head, which had been struck off by Indra with his thunder.[3]

For further details *vide* Winternitz, Hist. of Ind. Lit., Vol. I, 76 *f.*; Macdonell, Ved. Myth., 49-54 ; KAEGI, 'The Rigveda,' 49-52 ; Muir, OST., Vol. V, 234-57.

---

1 Sūryā is called Aśvinī (v. 48. 8); See also iv. 43. 6.

2 Through the grace of the Aśvins, Vimada obtained the daughter of Purumitra for his wife; Puraṁdhi, the wife of a eunuch, begat a child; Viśpalā, who lost a leg, was furnished with an iron leg and was enabled to walk; Kali and Cyavāna, who had grown old, were restored to youth; Vandana was delivered from a deep pit into which he had fallen; sage Rebha was rescued from the dire calamity caused by his malignant foes; Atri was rescued from a burning chasm into which he fell through the wiles of a hostile demon; Ghoṣā, a maiden, growing old in years in her father's house, obtained a husband; Ṛjrāśva, who had been blinded, regained his eyesight, etc. etc.

3 For a detailed account of Dadhyac and the Aśvins, see the Sāmaveda, I. 179, p. 236, *Cal. Skt. Series.*

Hymn No. 9

AŚVINS

i. 182

1

अभूत् । इदम् । वयुनम् । ओ इति । सु । भूषत ।
रथः । वृषण्ऽवान् । मदत । मनीषिणः ॥
धियम्ऽजिन्वा । धिष्ण्या । विश्पलावसू इति ।
दिवः । नपाता । सुऽकृते । शुचिऽव्रता ॥१॥

The information, sages (priests), has been received; be ready with your praises, for the (benefit-) showering car (of the Aśvins has arrived); propitiate (the divinities), for they show favour to the doer of good works; they are entitled to praise, rich in benevolence to mankind, the grandsons of heaven, (and) observers of holy rites.—1.

सा. भा.।—'अभूदिदमि'त्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तमाश्विनं जागतम्। 'अवविद्धमि'ति षष्ठी 'तद्वां नरा नासत्यावि'त्यष्टमी चोभे त्रिष्टुभौ। 'अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यन्त्ये त्रिष्टुभावित्य'नुक्रमणिका। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दस्यस्य विनियोगः। तथा च सूत्रितम्—'अभूदिदं यो वां परिज्मेति तीणि' (आ° ४. १५) इति।

हे मनीषिणः—मनस्विनो मेधाविन ऋत्विजः अस्माकमिदं वयुनम्—प्रज्ञानमभूत्—उत्पन्नम्। कीदृशं तदिति उच्यते। वृषण्वान्—अभिमतवर्षणवान् रथोऽश्विनोः सम्बन्धो गमनसाधनो रथः। आगत इति शेषः। तत्स्थावश्विनावो षु भूषत। ओ इति निपातद्वय-समुदायात्मक एको निपातः। सुष्ठु भूषत अभिमुखा भवत स्तोतुम्। तादृशौ महानुभावा-वश्विनौ मदत। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्। मदयत, सम्भावयत। अश्विनौ विशेष्येते। सुकृते—सुष्ठु कृतवते मह्यं धियंजिन्वा—कर्मणो बुद्धेर्वा प्रीणयितारौ धिष्ण्या—धिषणार्हौ स्तुत्यौ विश्पलावसू—विशां प्रजानामस्माकं पालयितृधनौ। विश्पलाख्यायाश्छिन्नजङ्घाया हिरण्मयजङ्घाप्रदानेन तथाभूतौ। 'सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै' इत्यादिनिगमः (ऋ° स° १.११६.१५)। दिवः—आदित्यस्य नपाता—नप्तारौ न पातयितारौ वा। शुचिव्रता—दीप्तकर्माणौ। ईदृशावश्विनौ मदत ॥१॥

वयुनम्—intelligence, wisdom (ज्ञानम्, प्रज्ञानम्); 'वयुनं वेतेः,—कान्तिर्वा प्रज्ञा वा,' as derived fr. √वी, the word means desire or intelligence, Nir. 5. 14; *cf.* वयुना (=वयुनानि), i. 92. 6;—144. 5, etc. Sāy. on i. 72. 7 derives it fr. √वज् with *aff.* उनन् (uṇ. 3. 61), वज् being changed to वी.

धिष्ण्या, नपाता, शुचिव्रता, etc.—All the epithets in this verse and in the next, referring to the twin gods Aśvins, are in nom. dual; औ changed into आ.

विश्पलावसू—*du.* referring to Aśvins;—possessed of wealth cherishing or maintaining mankind (विश्), or, the compd. may refer to the legend of the iron or golden leg given to *Viśpalā*, the wife of King *Khela*. She accompanied her husband in a fight with his enemy. Her foot was cut off in the war, like the wing of a bird. At the prayers of *Khela*, Aśvins furnished her with an iron leg, so that she might run for the hidden treasure, which was the object of the conflict; *cf.* i. 112. 10;—116. 15;—117. 11;—118. 8; x. 39. 8; see also Muir, OST. V. 245; Pischel, *Vedische Studien*, I. 171-3.

2

इन्द्रऽतमा | हि | धिष्ण्या | मरुत्ऽतमा ।

दस्रा | दंसिष्ठा | रथ्या | रथिऽतमा ॥

पूर्णम् | रथम् | वहेथे इति | मध्वः | आऽचितम् ।

तेन | दाश्वांसम् | उप | याथः | अश्विना ॥२॥

Dasras, in truth most imperial, adorable, swifter than the winds, and eminent in good works, riders in a car, and most distinguished charioteers, bring hither your car, full heaped up with ambrosia, and with it come, Aśvins, to the donor (of the offering).—2,

सा. भा.।—हे अश्विनौ युवामिन्द्रतमा हि—ईश्वरतमौ खलु। एवं प्रतिविशेषणं हिः सम्बन्ध्यः। तथा धिष्ण्या—स्तुत्यर्हौ मरुत्तमा—मरुद्वद्वेगगामिनौ मितरागिणौ मितराविणौ वा। दस्रा—उपक्षपयितारौ शत्रूणाम्। दंसिष्ठा—अतिशयकर्माणौ। रथ्या—रथार्हौ रथवन्तौ। रथितमा। रथिनो नेतारः। तेषां ज्येष्ठौ। 'रथीरध्वराणामि'ति (ऋ॰ सं॰ ८.११.२) नेतृपरतया व्याख्यातत्वात्। ईदृशौ युवां मध्वः—मधुसदृशस्योदकस्यामृतस्य वा पूर्णम्—पूरितमाचितम्—सर्वतः सन्नद्धं रथं वहेथे—नयथः। तेनोक्तगुणविशिष्टेन रथेन हे अश्विना—अश्विनौ उक्तगुणविशिष्टौ सन्तावुप याथः—यज्ञमभिप्राप्नुथः ॥२॥

दस्रा—*du.* for दस्रौ, fr. √दस् to destroy;—destroyers of enemies,—Sāy.; amiable or beautiful to look at (दर्शनीयौ), Nir. 6. 26. Durga explains the term

as enslavers of enemies, or promoters of works like agriculture, etc., by means of rain.

दंसिष्ठा—*du.*-ष्ठौ; दंसस् is a syn. of कर्म (work), Ngh. 2. 1; *cf.* 'सुदंसाः,' verse 4, Hymn No. 7.

3

किम् । अत्र । दस्रा । कृणुथः । किम् । आसाथे इति ।
जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ॥
अति । क्रमिष्टम् । जुरतम् । पणेः । असुम् ।
ज्योतिः । विप्राय । कृणुतम् । वचस्यवे ॥३॥

What do you do here, Aśvins; why do you tarry, (where) any man who makes no oblation is respected; humble him; take away the life of the niggard; grant light to the pious man striving to speak your praise.—3.

सा. भा. ।—हे दस्रा—उपक्षपयितारौ युवामत्रास्मिन्मनुष्ये किं कृणुथः—कुरुथः। हविषोऽभावादिति भावः। तत्रैव किमासाथे—किं तिष्ठथः। अत्रेत्युक्तं कुत्रेत्याह। यः कश्चिज्जनः—जन्मवान् अहविः—यज्ञार्थहवीरहितो महीयते—पूज्यते स्वयं न युष्मान् पूजयति। तं जनमतिक्रमिष्टम्—पराभूय तिष्ठतम्। न केवलमतिक्रममात्रम्, किन्तु पणेः—वणिग्भूतस्य लुब्धकस्यायष्टुस्तस्यासुम्—प्राणं जुरतम्—अहिंसिष्टम्, अनीनशतम्। विप्राय—मेधाविने वचस्यवे—वचसः स्तोत्ररूपस्य युवाभ्यामिच्छते मह्यं ज्योतिः कृणुतम्—युष्मद्यजनविषयज्ञानं कुरुतम् ॥३॥

जुरतम्—*cf.* 'जराय जुरतामदाभ्याः', may the irresistible (Maruts) come for the destruction of the *injuring* enemies (जुरताम् *pres. pt.*—हिंसतां शत्रूणाम्—Sāy.).

4

जम्भयतम् । अभितः । रायतः । शुनः ।
हतम् । मृधः । विदथुः । तानि । अश्विना ॥
वाचम्ऽवाचम् । जरितुः । रत्निनीम् । कृतम् ।
उभा । शंसम् । नासत्या । अवतम् । मम ॥४॥

Annihilate, Aśvins, the dogs who bark at us; slay them warring (against us) you know their (means of harm); render every word of him who praises you affluent in precious (rewards); accept, Nāsatyas, both of you, my praise.—4.

सा. भा.।—हे अश्विनौ रायतः—निन्दितं शब्दयतोऽस्मान् हन्तुमागच्छतो वा शुनः—श्वसदृशान् अभितो जम्भयतम्—नाशयतम्। तथा मृधः—तेषां संग्रामान् संग्रामं कुर्वतो वा हतम्—मारयतम्। तानि—हननोपायान् विदथुः—जानीथः। किञ्च जरितुः—युष्मान् स्तोतुर्वाचंवाचम्—तां तां स्तुतिलक्षणां वाचं रत्निनीं कृतम्—सर्वामपि स्तुतिं रमणीयफलवतीं कुरुतम्। हे नासत्या—सत्यभूतौ युवामुभा—उभौ मम—मदीयां शंसम्—स्तुतिम्, अवतम्—रक्षतम् ॥४॥

जरितुः—*gen.* of जरितृ, fr. √जॄ, *to praise*; a syn. of स्तोतृ (praiser), Ngh. 3. 16; 'जरते: स्तुतिकर्मण:', Nir. 10. 8; *cf.* 'यो जरितृभ्यो मघवा ... सहस्रेण शिक्षति', viii. 49. 1 (SV. I. 235); for the vb. *cf.* 'कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते,' the Kaṇvas *sing* with hymns, viii. 2. 16 (SV. I. 157).

5

युवम् | एतम् | चक्रथुः | सिन्धुषु | प्लवम् ।
आत्मन्ऽवन्तम् | पक्षिणम् | तौग्र्याय | कम् ॥
येन | देवऽत्रा | मनसा | निःऽऊहथुः ।
सुऽपप्तनि | पेतथुः | क्षोदसः | महः ॥५॥

You constructed a pleasant, substantial winged bark, borne on the ocean waters for the son of Tugra, by which, with mind devoted to gods, you bore him up, and, quickly descending (from the sky), you made a path for him across the great waters.—5.

सा. भा.।—हे अश्विनौ युवम्—युवां सिन्धुषु—समुद्रोदकेष्वेतं प्लवं प्रसिद्धं प्लुतिसाधनं प्लवं नावमात्मन्वन्तम्—दार्ढ्यवन्तं पक्षिणम्—पक्षवद्गतिसाधनरथवन्तं तौग्र्याय—तुग्रनाम्नो राज्ञः पुत्राय भुज्युनाम्ने राज्ञे कम्—सुखकरं चक्रथुः। तौग्र्यो भुज्यूराजा समुद्रवर्ती ससेनः परचक्रं प्रमथितुं प्रस्थितः। तं प्रतीपबलान्यागत्यापातयन्। स च प्रसादफलकराश्विनौ स्तुत्वा स्वात्मानं ररक्षेत्ययमितिहासो बहुधा पूर्वं प्रपञ्चितः। यद्वा कमिति पूरणः। तस्य जलसञ्चारि-रथस्य सहायभूतान्बहून् रथादीनकुरुतमित्यर्थः। अयमर्थस्तु 'तमूहथुर्नौभिः' (ऋ° सं° १.११६.३) 'चतस्रो नावः' (एतत्सूक्तस्य षष्ठो मन्त्रः) 'त्रिभीरथैः' (१.११६.४)

इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः। येन—युष्मद्दत्तेन प्लवेन देवत्रा—देवेषु मध्ये मनसा—अनुग्रहयुक्तया बुद्ध्या। येन मनसेति वा योज्यम्। निरूहथुः—निर्गमनं कुरुथः। तथा सुपप्तनि—शोभनपतनं यथा भवति सुपतनौ वा युवां महः—महतः, क्षोदसः—उदकनामैतत्। उदकात् पेतथुः—तदधः पतथ उत्तरीतुम् ॥५॥

युवम्, *nom. du.*=युवाम्, very common in the Vedas; *cf.* i. 15. 6, etc.

आत्मन्वन्तम्—*cf.* 'तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिः' i. 116. 3, where Bhujyu's rescue from the ocean is described through the favour of the Aśvins. (आत्मन्वतीभिः =(1) आत्मीयाभिः, in vessels of your own; (2) आत्मा—धृतिः, तद्वतीभिः, दृढाभिः, strongly built,—Sāy.).

तौग्र्याय—*rfs.* to Bhujyu, the son of Tugra, a protegé of the Aśvins. It is said that Tugra was much annoyed by his enemies residing in an island. He sent his son Bhujyu against them with an army, in a vessel. In course of his voyage he encountered a storm and his vessel was wrecked. (Acc. to another version, he was cast into the sea by the enemies). Bhujyu prayed to the Aśvins, through whose mercy he was brought back safe to his father with his army. This story is also alluded to in i. 112. 6, 20;—116. 3-5;—117. 14-15;—118. 6;—119. 4;—158. 3; vi. 62. 6; vii. 69. 7; viii. 5. 22; x. 39. 4;—40. 7;—65. 12.;—143. 5.

कम्—Either adj.—pleasant, referring to the boat (प्लवम्), or an expletive, 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' (कम्, ईम्, इत्, उ), Nir. 1. 9.

6

अवऽविद्धम् | तौग्रयम् | अप्ऽसु | अन्तः ।
अनारम्भणे | तमसि | प्रऽविद्धम् ॥
चतस्रः | नावः | जठलस्य | जुष्टाः ।
उत् | अश्विऽभ्याम् | इषिताः | पारयन्ति ॥६॥

Four ships launched into the midst of the receptacle (of the waters), sent by the Aśvins, brought safe to shore the son of Tugra, who had been cast head-long into the waters (by his foes), and plunged in inextricable darkness.—6.

सा. भा.।—अप्स्वन्तः—मध्येऽवविद्धम्—अवस्ताच्छत्रुभिः पातितम्, अनारम्भणे आलम्बनरहिते तमसि तमोवत्तमः। दृष्टिश्वासादिप्रतिबन्धके जलमध्ये प्रविद्धम्—प्रकर्षेण पीडितं तौग्र्यं भुज्युं जठलस्य—जठरवदुदकधारकस्य मध्ये जुष्टाः—सेविताः। यद्वा कर्मणि षष्ठी। जठरं प्राप्ता अन्तर्जलं प्रविष्टा अश्विभ्यामिषिताश्चतस्रो नाव उत्पारयन्ति—उत्तारयन्ति प्रापयन्ति ॥६॥

7

कः । स्वित् । वृक्षः । निःऽस्थितः । मध्ये । अर्णसः ।
यम् । तौग्र्यः । नाधितः । परिऽअसस्वजत् ॥
पर्णा । मृगस्य । पतरोःऽइव । आऽरभे ।
उत् । अश्विना । ऊहथुः । श्रोमताय । कम् ॥ ७ ॥

What was the tree that was stationed in the midst of the ocean to which the supplicating son of Tugra clung; as leaves (are caught hold of) for the support of a falling animal: you, Aśvins, bore him up to safety, to your great renown.—7.

सा. भा. ।—कः स्वित्—कश्चिदनुग्राहको वृक्षः—वृक्षविकारो रथः। विकारे प्रकृतिशब्दः। यद्वा संस्तवाभिप्रायमेतत्। स्तोत्राख्यो वृक्ष इत्यर्थः। कीदृशो रथः। निष्ठितः—निश्चलं वर्तमानः। कुत्रेति उच्यते। अर्णसः—उदकस्य मध्ये। यं वृक्षं तौग्र्यः—तुग्रपुत्रो भुजुर्नाधितः—याचमानः। पर्यषस्वजत्—परिष्वक्तमकरोत्। आलम्बने दृष्टान्तः। पतरोः—पतनशीलस्य मृगस्य—मार्जयितुः शोधयितुर्हिंसादेरारभे—आलम्बनाय पर्णानीव। तानि यथालम्बनाय प्रभवन्ति तद्वत्। हे अश्विनौ श्रोमताय—कीर्त्तिमत्त्वायोदूहथुः—ऊर्ध्वं प्रापयथः। स्तुतिपक्षे स्तोत्राख्यं वृक्षमाश्रितवन्तं तमूहथुरित्यर्थः ॥७॥

कः स्विद्वृक्षः—'perhaps *rfs.* to a log floating on the sea, to which Bhujyu might have clung for support in the midst of the waves.'

8

तत् । वाम् । नरा । नासत्यौ । अनु । स्यात् ।
यत् । वाम् । मानासः । उचथम् । अवोचन् ॥
अस्मात् । अद्य । सदसः । सोम्यात् । आ ।
विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥८॥

May the praise, which your devout adorers have uttered, be acceptable to you, Nāsatyas; leaders (in pious rites), be propitiated to-day

by the libations of our assembly, that we may obtain food, strength and long life.—8.

सा. भा.।—हे नरा—नेतारौ कर्मणो नराकारौ वा, हे नासत्या—असत्यरहितौ सत्यफलौ वा, वाम्—युवां तत्—तादृशं स्तोत्रमनु स्यात्—अनुकूलं भवतु। अनुभवतु वा। वां तदित्युक्तं यदित्याह। वां प्रति मानासः—पूजावन्तोऽस्मदीया होत्रादयो यदुचथम्—स्तोत्रमवोचन्—अकुर्वन्। तद्वामनुष्यात्। हे अश्विनौ अद्यास्मिन् प्रधानयागदिने। अस्मात्—अस्माभिः क्रियमाणात् सदसः सम्बन्धिनः सोम्यात्—सोमयागसम्पादकात्। 'आ' इत्यप्यर्थे। अस्माभिर्यजमानैश्च क्रियमाणादपि स्तोत्रात् प्रीणयतमिति। विद्यामेति गतम् ॥८॥

विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्—Many of the hymns of Maṇḍala I, beginning with i. 165, close with this line. Sāy. explains the passage there:—'वयम् इषम्—अन्नम्, वृजनम्—बलम्, जीरदानुम्—जयशीलदानम्,—एतत् सर्वं विद्याम—प्राप्नुमहि। As for the word जीरदानु, cf. 'कनिक्रदद्वृषभो जीरदानुः', verse 1, Hymn No. 15 (on Parjanya), also 'अव वृष्टिं सृजतं जीरदानू' verse 3, Hymn No. 18, (on Mitra and Varuṇa), where the term is explained as quick-showering (क्षिप्र-दान); जीर is a syn. of क्षिप्र, swift, Ngh. 2.15.

Hymn No. 10

AŚVINS

vii. 74

1

इमाः । ऊं इति । वाम् । दिविष्टयः । उस्रा । हवन्ते । अश्विना ॥
अयम् । वाम् । अह्वे । अवसे । शचीवसू इति शचीऽवसू ।
विशम्ऽविशम् । हि । गच्छथः ॥१॥

These pious praises glorify you, radiant Aśvins; I call upon you, who are rich in acts for preservation, for you repair to every individual.—1.

सा भा ।—'इमा उ वाम्' इति षडृचं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्या-तृतीया-पञ्चम्यो बृहत्यः शिष्टाः सतो-बृहत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'इमा उ वां षट् प्रागाथमि'ति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'इमा उ वामयं वाम्' (आ ४. १५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्र 'इमा उ वामि'त्ययमाश्विनस्तृचः । सूत्रितञ्च—'इमा उ वां दिविष्टयः पिबा सुतस्य रसिनः' (आ ७. १२) इति ।

इमा दिविष्टयः—दिवमिच्छन्त्यः प्रजा ऋत्विजोऽपि । उ इति चार्थे । हे अश्विना उस्रा—वासकौ वां हवन्ते—आह्वयन्ति । अयम्—अहं वसिष्ठोऽपि हे शचीवसू—कर्मधनौ वाम्—युवाम् अवसे—अस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणाय वाह्वे—आह्वयामि । किमर्थमेवं प्रजा अप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह हि—यस्मात् कारणाद् युवां विशंविशम्—प्रजां प्रजां प्रतिगच्छथः ॥१॥

This verse, with some varistions, occurs also in the Sāmaveda I. 304.

दिविष्टय:—'longing for heaven', *ref. to* the priests or sacrificers.—Sāy.; 'pious praises'—Wilson; 'sacred rites leading to heaven,'—Yāska, Nir. 6. 22; 'sacrifices.'—Griffith. For the latter sense, *cf.* 'कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु', in the sacrifices of *Kuruṅga*, viii. 4. 19; also see i. 45. 7.

उस्रा—*du.* for उस्रौ=वासकौ, givers of dwelling. This word usually denotes 'cow', Nir. 4. 19. The author of *Vivaraṇa*, Comm. on the SV., assigns to उस्रा the meaning of cows and explains the line thus:—As the cows call on the calves, so do the priests invoke the Aśvins. This word has another mg. namely, day; see Macdonell, Ved. Myth., p. 25. l. 10.

शची-वसू—*du.*, rich in might, or in noble benevolent deeds; शची is a syn. of कर्म, Ngh. 2. 1, Nir. 12. 27; also a syn. of power, Nir. 4. 6.

2

युवम् । चित्रम् । ददथुः । भोजनम् । नरा । चोदेथाम् । सूनृताऽवते ॥

अर्वाक् । रथम् । सऽमनसा । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥२॥

You are possessed, leaders (of rites), of marvellous wealth; bestow it upon him who sincerely praises you: alike favourably-minded, direct your chariot to our presence: drink the sweet Soma beverage—2.

सा भा ।—हे अश्विनौ युवम्—युवां चित्रम्—चायनीयं भोजनम्—धनं ददथुः—धारयेथे । तद्धनं सूनृतावते—स्तुतिमते स्तोत्रे चोदेथाम्—प्रेरयतम् । तदर्थं समनसा—समानमनस्कौ सन्तौ रथं युवयोः सम्बन्धिनमर्वाग्—अस्मदभिमुखं नियच्छतम्—नियमयतम् । तथा कृत्वा सोम्यम्—सोमसम्बन्धिनं मधु – मधुररसं पिबतम् ॥२॥

भोजनम्—wealth, Ngh. 2. 10; Nir. 4. 5; *cf.* 'शत्रूयतामा भरा भोजनानि,' (Agni), bring to us the *riches* of the enemies, v. 4. 5.

सूनृतावते—सूनृता means agreeable sincere praise, *cf*. 'जरते सूनृतावान्', i. 59. 7; also 'यदा नः सूनृतावतः करः', i. 82. 1.

समनसा *du*.—equally-minded, an epithet frequently applied to the Aśvins. The line (अर्वाग् रथं etc.) occurs also in i. 92. 16, addressed to the twin gods.

3

आ | यातम् | उप | भूषतम् | मध्वः | पिबतम् | अश्विना ॥

दुग्धम् | पयः | वृषणा | जेन्यावसू इति | मा | नः | मर्धिष्टम् | आ | गतम् ॥३॥

Come, Aśvins, tarry near us, drink of the sweet libation; showerers (of benefits), by whom riches are won, milk the rain (from the firmament ; harm us not; come hither.—3.

सा. भा. ।—हे अश्विना युवामायातम्—आगच्छतम्। आगत्य च उप—समीपे भूषतम्—भवतम्। मध्वः—मधुरं सोमरसं पिबतम्। पीत्वा च हे वृषणा—वर्षकौ हे जेन्यावसू—जेतव्यधनौ जितधनावित्यर्थः। युवां पयः वृष्ट्युदकमन्तरिक्षाद्दुग्धम्। नोऽस्मान् मा मर्धिष्टम्—मा हिंस्तम्। ईदृशप्रार्थनाया अकरणमेव हिंसा। आगतम्—आगच्छतं शीघ्रम्॥३॥

जेन्यावसू—The word जेन्य occurs also in i. 71. 4. where Sāy. gives the dr. 'जनी प्रादुर्भावे, अस्मादौणादिक एन्य-प्रत्ययष्टिलोपश्चेति भट्टभास्करमिश्रः। यद्वा जि जय इत्यस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति कर्त्तर्यचो यत्, तुडागमश्च ; mg. there जेन्यः—प्रादुर्भूतः, generated; or जेता, अभिभविता, victor, vanquisher (of the demons); in the latter sense *cf*. also 'जेन्यो न विश्पतिः', like a *victorious* lord of men, i. 128. 7.

मर्धिष्टम्—√मृध्, *to injure, to kill*, aor. 2. du.

4

अश्वासः | ये | वाम् | उप | दाशुषः | गृहम् | युवाम् | दीयन्ति | बिभ्रतः ॥

मक्षुयुऽभिः | नरा | हयेभिः | अश्विना | आ | देवा | यातम् | अस्मयू इत्यस्मऽयू ॥४॥

Yours are the horses that, conveying you bring you to the dwelling of the donor (of the oblation); divine leaders (of rites), favourably, inclined towards us, come with your rapid steeds.—4.

सा. भा. ।—येऽश्वासोऽश्वा वाम्—युवयोः स्वभूताः। दाशुषः—हविर्दातुर्गृहं युवां बिभ्रतः—धारयन्तो दीयन्ति। गमयन्तीत्यर्थः। मक्षुयुभिः—शीघ्रगन्तृभिः, हयेभिर्हयैः—अश्वैर्हे नरा—नेतारावश्विनाश्विनौ देवा देवावस्मयू—अस्मान्कामयमानावायातम्—अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ॥४॥

मक्षुभिः—In the Saṁhitā Text, the 2nd syllable has been prolonged, Pāṇ., vi. 3. 137. App. I. मक्षु—quick, swift, Ngh. 2. 15.

5

अध | ह | यन्तः | अश्विना | पृक्षः | सचन्त | सूरयः ॥

ता | यंसतः | मघवत्ऽभ्यः | ध्रुवम् | यशः | छर्दिः | अस्मभ्यम् | नासत्या ॥५॥

The pious worshippers now approaching you unite to offer (you sacrificial) food; do you two, Nāsatyas, grant to us who are affluent (in offerings) enduring fame and dwelling—5.

सा. भा.—अध ह—अपि चाश्विना—अश्विनौ यन्तः—स्तुतिभिर्गच्छन्तो यजमानाः सूरयः—मेधाविनः स्तोतारः पृक्षः—अन्नं प्रभूतं सचन्त—सेवन्ते, संयन्ति वा । ता—तौ युवां मघवद्भ्यो-ऽन्नवद्भ्योऽस्मभ्यं ध्रुवम्—अविचलितं यशः—अन्नम्, यश एव वा, छर्दिः—गृहं यंसतः—प्रयच्छतम् । हे नासत्या—अश्विनौ ॥५॥

पृक्षः—अन्नम्, food, Ngh. 2. 7.

छर्दिः—a house, Ngh. 3. 4, *cf.* 'छर्दिष्पा', protecting *a house*, viii. 9. 11; 'छर्दिर्यच्छ', vi. 46. 9 (SV. 1. 266).

6

प्र | ये | ययुः | अवृकासः | रथाःऽइव | नृऽपातारः | जनानाम् ॥

उत | स्वेन | शवसा | शूशुवुः | नरः | उत | क्षियन्ति | सुऽक्षितिम् ॥६॥

Those worshippers, the benefactors of men, doing injury to none who repair to you, like waggons (to the farm), either prosper by their own strength, or inhabit an excellent abode.—6.

सा. भा.।—ये—यजमाना अवृकासः—परकीयधनस्यानादातारो जनानाम्—मनुष्याणां मध्ये नृपातारः—ऋत्विग्रूपाणां नृणां रक्षितारः सन्तो ययुः—युवां प्राप्नुवन्ति हविर्भिः । प्राप्तौ दृष्टान्तः—रथा इव—व्रीह्यादिपूर्णा रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वामिगृहम् । उतेत्ययमुत्तरवाक्यापेक्षः । उत—अपि च ते नरः—यजमानाः स्वेन शवसा—स्वीयेन बलेन शूशुवुः—वर्धन्ते । उत—अपि च सुक्षितिम्—सुनिवासं क्षियन्ति—गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥६॥

अवृकासः—harmful to none, *i.e.*, benevolent to all; *cf.* 'य नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः', (Uṣas) grant a spacious secure habitation *benevolent* to all,

i. 48. 15. Here, however, Sāy. has taken it in a different sense (धनादातारः); dr. fr. √इक्, *to accept, to take*, 1. Ā.

शवसा—The word is a syn. of बलम्, Ngh. 2. 9; *cf.* 'पतिमनानतस्य शवसः', the lord of *strength* humbled by none, viii. 48. 4.

शूशुवः—*for* शशुवः.—fr. √श्वि (गतिवृद्ध्योः), here *to swell, to ncrease*, *cf.* 'शूशुवे', vii. 32. 6. क्षियन्ति and सुक्षितिम् are both derived fr. √क्षि, *to dwell*.

SŪRYA

Characteristic Features

Sūrya is the most concrete of the solar deities. Ten entire hymns are addressed to Sūrya. He is represented as the 'wonderful accumulation of all rays.' He is the eye of Mitra, Varuṇa, Agni and of all in the universe. He beholds all beings, watches over right and wrong among mortals, guards the path of the upright and observes the occupation of each. He rises every morning, arousing all men to their works[1] (vii. 63. 4). He is the soul of all animate and inanimate objects.

He follows the radiant Dawn, the goddess of the morning, streaming forth in beams and throwing off the black cloak of night; before him the stars with their gleam slink away like thieves (vii. 63. 1, 3; iv. 13.4).

He, surveying all the ends of earth, is carried by seven swift steeds (iv. 13. 3), called *haritas*, all light, bright and beauteous (i. 115. 3).

He is the son of *Dyaus*, the father (x. 37. 1), and of *Aditi*, the mother (x. 88. 11), and bears the matronymic *Āditya*. He is represented as a bull (v. 47. 3; x. 189. 1) and as a white bright horse brought by Uṣas (vii. 77. 3); he is compared to a ruddy bird that flies (v. 47. 3), or a flying eagle (v. 45. 9; vii. 63. 5). He is sometimes spoken of as a wheel (*cakra*); else where he is called a gem of the sky (vi. 51. 1; vii. 63. 4).

He measures the days (i. 50. 7) and prolongs life (viii. 48. 7). He is the healer of all diseases[2]. All creatures depend upon him, and the epithet 'all-creating' (*Viśva-karman*) is applied to him (x. 170. 4).

[See Kaegi, 'The Rigveda,' 54 f; Macdonell, Hist. of Skt. Lit., pp. 30-31].

[1] *Cf.* Psalms, civ. 22, 23, 'The sun ariseth ... man goeth forth unto his work and to his labour'.

[2] A story is current that Mayūra Bhaṭṭa prayed to Sūrya and composed a century of verses in his honour, as a result of which he was cured of his leprosy.

Hymn No. 11

SŪRYA

i. 115.

1

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् ।
　　चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ॥
आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् ।
　　सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥१॥

The wonderful host of rays has risen; the eye of Mitra, Varuṇa, and Agni; the sun, the soul of all that moves or is immovable, has filled (with his glory) the heaven, the earth and the firmament.—1.

सा. भा. ।—'चित्रमि'ति षड्चं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभं सूर्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'चित्रं षट् सौर्यमि'ति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि । तत्रेदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितञ्च—'चित्रं देवानां नमो मित्रस्ये'ति । आदितस्तिस्र ऋचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो द्वे वपापुरोडाशयोर्याज्ये । तथा च सूत्रितम्—'चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पञ्च शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना' (आ॰ ३.८.) इति । अतिमूर्त्तिनाम्न्येकाहे शुनासीर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविष'श्चित्रं देवानामि'त्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः' (आ॰ ९.८.) इति ॥ तामेतां प्रथमामृचमाह—

देवानाम् । दीव्यन्तीति देवा रश्मयस्तेषाम् । देवजनानामेव वानीकम्—तेजःसमूहरूपं चित्रम्—आश्चर्यकरं सूर्यस्य मण्डलमुदगात् उदयाचलं प्राप्तमासीत् । कीदृशम् ? मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः—प्रकाशकम् । चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी—दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं चाप्राः—स्वकीयेन तेजसा आ समन्तादपूरयत् । ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्त्ती सूर्योऽन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतः—जङ्गमस्य तस्थुषः—स्थावरस्य चात्मा—स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम् । कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इति । यद्वा स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चेतनायुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते—'योऽसौ तपन्नुदेति

स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेती'ति। आप्राः। प्रा पूरणे। लङि पुरुषव्यत्ययः। अदादित्वाच्छपो लुक्। जगतः। 'गमेर्द्वे चे'ति क्विप् द्विर्वचनं च। 'गमः क्वावि'त्यनुनासिकलोपः। तस्थुषः। तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः। द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः। षष्ठ्येकवचने 'वसोः सम्प्रसारणमि'ति सम्प्रसारणम्। 'आतो लोप इटि चे'त्याकारलोपः। 'शासिवसी'ति षत्वम् ॥१॥

अनीकम्—multitude or assemblage (of rays); for this sense, *cf.* 'य स्म श्रुतर्वन् ... बृहदनीक इध्यते', SV. I. 89. (अनीकः—ज्वालासमूहः, Sāy.); i. 113. 19; elsewhere Sāy. explains the term as मुखम्, face or mouth, *cf.* also 'वायोरनीके', viii. 102. 13; 'युधोरनीके', SV. I. 537; dr. fr. √अन् *to breathe*, with *aff.* कीकन्, uṇ. iv. 17. Western scholars have always taken it in the latter sense; *cf.* 'the face of the gods' (देवानामनीकम्)—Peterson; see also Macdonell, Ved. Myth., p. 30. (l. 28).

चक्षुः—*cf.* 'नृचक्षाः', the eye of all men, vii. 60. 2, referring to Sūrya; also 'नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे' etc.; In the AV., v. 29. 9, Sūrya is called the 'lord of eyes', and in xiii. 14. 5, he is said to be the one eye of all created beings.

आत्मा जगतस्तस्थुषश्च—'the vital breath of animate and inanimate things',—Kaegi; 'the soul of all that moves or is stationary',—Macdonell; *cf.* 'विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपाः', the guardian of the standing and the moving world, vii. 60. 2.

2

सूर्यः | देवीम् | उषसम् | रोचमानाम् ।
मर्यः | न | योषाम् | अभि | एति | पश्चात् ॥
यत्र | नरः | देवऽयन्तः | युगानि ।
विऽतन्वते | प्रति | भद्राय | भद्रम् ॥२॥

The sun follows the divine and brilliant Uṣas,—as a man (follows a young and elegant) woman,—at which season pious men perform (the ceremonies established for) ages, worshipping the auspicious (sun), for the sake of good (reward).—2.

सा. भा.।—सूर्यो देवीम्—दानादिगुणयुक्तां रोचमानाम्—दीप्यमानामुषसं पश्चादभ्येति। उषसः प्रादुर्भावानन्तरं तामभिलक्ष्यागच्छति। तत्र दृष्टान्तः—मर्यो न योषाम्। यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत्। यत्र—यस्यामुषसि जातायां देवयन्तः—देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तो नरो यज्ञस्य नेतारो यजमानाः। युगानि। युगशब्द

कालवाची। तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासाविति। अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते—विस्तारयन्ति। यद्वा देवयन्तो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति। तामुष-समनुगच्छतीत्यर्थः। एवंविधं भद्रम्—कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय—कल्याणरूपाय कर्मफलाय। स्तुम इति शेषः। यद्वा देवयन्तो देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणमग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति। मर्याः। मृङ् प्राणत्यागे। 'छन्दसि निष्टर्क्ये'त्यादौ यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते। 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वम्। युगानि। युजेः कर्मणि घञ्। 'युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे चे'त्युञ्छादिषु पाठाद् गुणाभावोऽन्तोदात्तत्वञ्च। वितन्वते। तनु विस्तारे। तनादिकृञ्भ्य उः। 'सहे'ति योगविभागात्तिङोपसर्गस्य समासे सति 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तत्वम् ॥२॥

यत्र ... युगानि—'युगानि may be rendered "yokes for ploughs"; for, at this season (dawn), men, seeking to propitiate the gods by the profit which agriculture yields, equip their ploughs, or engage in the labours of the field.'—Wilson.

3

भद्राः | अश्वाः | हरितः | सूर्यस्य ।

चित्राः | एतऽग्वाः | अनुऽमाद्यासः ॥

नमस्यन्तः | दिवः | आ | पृष्ठम् | अस्थुः ।

परि | द्यावापृथिवी इति | यन्ति | सद्यः ॥३॥

The auspicious, swift horses of the sun, well-limbed, road-traversing, who merit to be pleased with praise, reverenced by us, have ascended the summit of the sky, and quickly circumambulate earth and heaven.—3.

सा. भा.।—भद्राः—कल्याणाः। अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम। तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम्। अश्वाः—तुरगा व्यापनशीला वा हरितः—हर्तारश्चित्राः—विचित्रावयवा अनुमाद्यासः—अनुक्रमेण सर्वैः स्तुत्या मादनीयाः। एवम्भूताः सूर्यस्यैतग्वा अश्वाः। यद्वा एतं गन्तव्यं मार्गं गन्तारोऽश्वाः। एतं शबलवर्णं नीलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वा नमस्यन्तः—अस्माभिर्नमस्य-मानाः सन्तो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणमास्थुः—आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति।

यद्वा हरितो रसहरणशीला रश्मयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नभस्थलमातिष्ठन्ति। आस्थाय च द्यावापृथिवी—द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेवैकेनाह्ना परियन्ति—परितो गच्छन्ति। व्याप्नुवन्तीत्यर्थः। अश्वाः। अशू व्याप्तौ। 'अशिप्रुषी'त्यादिना क्वन्। एतग्वाः। इण् गतौ। 'असिहसी'त्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः। गमेरौणादिको भावे ड्वप्रत्ययः। एतमेतव्यं प्रति ग्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अनुमाद्यासः। मदि स्तुतौ। अस्माण्ण्यन्तादचो यत्। 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वम्। नमस्यन्तः। 'नमोवरिव' इति पूजार्थे क्यच्। व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः। अस्थुः। तिष्ठतेश्छान्दसो वर्तमाने लुङ्। 'गातिस्थे'ति सिचो लुक्। 'आत' इति झेर्जुस् ॥३॥

एतग्वा:—a syn. of अश्व. Ngh. 1. 14.; Sāy. has taken the term as a substantive as well as an adj. in the etym. sense; *cf.* viii. 70. 2; viii. 70. 7.

नमस्यन्त:—The passive sense in active form is a common Vedic usage and may be taken as indisputably correct in spite of Mr. Peterson's remark—'Sāyaṇa's interpretation is impossible.' The sense after Sāy. has been adopted by Prof. Wilson (see transl. above).

अनुमाद्यास:—worthy of being praised. *cf.* 'कष्टीनामनुमाद्यस्य ... इन्द्रस्य, vii. 6. 1; also 'रस: (सोमस्य) ... अनुमाद्यो नृभि:, ix. 76. 1.

4

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वम् । तत् । महिऽत्वम् ।
मध्या । कर्तोः । विऽततम् । सम् । जभार ॥
यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधऽस्थात् ।
आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥४॥

Such is the divinity, such is the majesty, of the sun, that, when he has set, he has withdrawn (into himself) the diffused (light which had been shed) upon the unfinished task. When he has unyoked his coursers from his car, then night extends the veiling darkness over all.—4.

सा. भा.।—सूर्यस्य—सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्देवत्वम्—ईश्वरत्वं स्वातन्त्र्यमिति यावत्। महित्वम्—महत्त्वं माहात्म्यञ्च तदेव। तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः। यत् कर्तोः। कर्मनामैतत्। प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या—मध्येऽपरिसमाप्त एव तस्मिन् कर्मणि

विततम्—विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालमस्तं गच्छन् सूर्यः संजभार—अस्माल्लोकात् स्वात्मन्युपसंहरति। कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विसृजत्यस्तं यान्तं सूर्यं दृष्ट्वा। ईदृशं स्वातन्त्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति? न कस्यापि। सूर्य एवेदृशं स्वातन्त्र्यं महिमानं चावगाहते। अपि च इदित्यवधारणे। यदेत्—यस्मिन्नेव काले हरितः—रसहरणशीलान् स्व-रश्मीन् हरिद्वर्णानश्वान्वा सधस्थात्—सहस्थानादस्मात् पार्थिवाल्लोकादादायायुक्त—अन्यत्र संयुक्तान् करोति। यद्वा युजिः केवलोऽपि विपूर्वो द्रष्टव्यः। यदैवासौ स्व-रश्मीनश्वान्वा सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थो रथः। तस्मादयुक्त अमुञ्चत्। आत्—अनन्तरमेव रात्री—निशा वासः—आच्छादयितृ तमः सिमस्मै—सिमशब्दः सर्वशब्द-पर्यायः। सप्तम्यर्थे चतुर्थी। सर्वस्मिन् लोके। तनुते—विस्तारयति। यद्वा वासो वासरमहः, तत् सर्वस्मात् लोकादपनीय रात्री तमस्तनुते। अत्र निरुक्तम्—'तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत् कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुङ्क्त हरणान् आदित्यरश्मीन् हरितोऽश्वानिति वा अथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वेसरमहरवयुवती सर्वस्मात्' (नि॰ ४.११) इति। महित्वम्। मह पूजायाम्। औणादिक इन्-प्रत्ययः। ततो भावे त्वः। मध्या। मध्यशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुगि'ति डादेशः। कर्तोः। करोतेरौणादिकस्तोसुन्-प्रत्ययः। विततम्। विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा। उदित्त्वेन क्तप्रत्यय इटो विकल्पनाद्'यस्य विभाषे'तीट्प्रतिषेधः। 'गतिरनन्तर' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। जभार। 'हृग्रहोर्भ' इति भत्वम्। अयुक्त। युजेर्लुङि 'झलो झली'ति सिचो लोपः। सधस्थात्। 'घञर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे क-प्रत्ययः। 'सध मादस्थयोश्छन्दसी'ति सधादेशः। दासीभारादित्वात् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम्। रात्री। 'रात्रेश्चाजसावि'ति ङीप् ॥४॥

मध्या कर्तोः—*cf.* 'पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः,' she (Night) enwraps the extended (world) like a woman weaving a garment; the prudent man lays aside the work he is able to execute *in the midst of labour*, ii. 38. 4. 'कर्तोः' is read among the syns. of कर्म, Ngh. 2. 1. मध्या—*for* मध्ये Ved. loc.

अयुक्त हरितः सधस्थात्—*cf.* 'अयुक्त सप्त हरितः सधस्थात्', vii. 60. 3. Geldner says,—'सधस्थ must not mean रथ here, but अश्वस्थान' (stall, stable); he would translate the line:—'so soon as he yoked the bays from the stall.' Peterson follows him. Roth's translation of this verse, however, is worth notice—'This is the divine strength, the might of Sūrya: labour, though only half done, comes to a stop so soon as he loosens his horses from his car, and the night covers all with her veil.' (*Siebenzig Lieder.*)

सिम—a syn. of सर्व, *cf.* i. 95. 7; i. 102. 6; i. 145. 2; viii. 4. 1; x. 28. 11; sometimes the term is explained to mean श्रेष्ठ; Geldner takes सिम to mean *one's self*. He renders the line:—'The Night works the veil *for herself*';

on which he comments—Rātri spins by night a web of darkness over the world, and in the morning she covers herself with it and disappears,—*Ved. stud.* ii. 188-89.

5

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे ।
सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ॥
अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः ।
कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥५॥

The sun, in the sight of Mitra and Varuṇa, displays his form (of brightness) in the middle of the heavens; and his rays extend, on one hand, his infinite and brilliant power, or, on the other (by their departure), bring on the blackness of night.—5.

सा. भा. ।—तत्—तदानीमुदयसमये मित्रस्य वरुणस्यैतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतोऽभिचक्षे—आभिमुख्येन प्रकाशनाय द्योः—नभस उपस्थे—उपस्थाने मध्ये सूर्यः—सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपम्—सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते—करोति । अपि च अस्य—सूर्यस्य हरितः—रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अश्वा वा अनन्तम्—अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशत्—दीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् । बल्युक्तमतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थमन्यत्तमसो विलक्षणं तेजः सम्भरन्ति । अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति । तथा कृष्णम्—कृष्णवर्णमन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्रौ । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः । अभिचक्षे । सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्योः । 'ङसिङसोश्च' (पा॰ ६. १. ११०) इति पूर्वरूपता । उपस्थे । 'घञर्थे कविधानमि'ति क-प्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलम् । 'पातेर्बले जुट् च' (उ॰ ४. २०२) इत्यसुन् जुडागमश्च । छान्दसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥५॥

The 2nd half of the verse seems to refer to the endless succession of day and night; *cf.* the transl. in the *Siebenzig Lieder*:—'In endless succession his horses bring now the clear daylight, now the darkness.'

6

अद्य । देवाः । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।
निः । अंहसः । पिपृत । निः । अवद्यात् ॥
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥६॥

This day, gods, with the rising of the sun, deliver us from heinous sin; and may Mitra, Varuṇa, Aditi, ocean, earth and heaven, be favourable to this (our prayer).—6.

सा. भा. ।—हे देवाः—द्योतमानाः सूर्यरश्मयः, अद्य—अस्मिन् काले सूर्यस्य—आदित्यस्य उदिता—उदितावुदये सतीतस्ततः प्रसरन्तो यूयमस्मानंहसः—पापान्निष्पिपृत—निष्कृष्य पालयत । यदिदमस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षड् देवता ममहन्ताम्—पूजयन्तु । अनुमन्यन्ताम् । रक्षन्त्विति यावत् । मित्रः—प्रमितेस्त्रायकोऽहरभिमानी देवः, वरुणोऽनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदितिरखण्डनीयादीना वा देवमाता । सिन्धुः स्यन्दनशीलोदकाभिमानिनी देवता । पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री द्यौद्युलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये । अद्य । 'निपातस्य चे'ति (पा° ६. ३ १३६) संहितायां दीर्घत्वम् । उदिता । उत्पूर्वादेतेर्भावे क्तिन् । 'सुपां सुलुगि'ति (पा° ७. १. ३९) डादेशः । 'तादौ चे'ति (पा° ६. २. ५०) गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पिपृत । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः । द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । 'अर्तिपिपर्त्योश्चे'त्यभ्यासस्येत्वम् (पा० ७.४.७७) । 'सार्वधातुकमपिदि'ति (पा° १.२.४) तशब्दस्य ङित्त्वे सति 'ऋचि तुनुघे'त्या'दिना (पा° ६ ३.१३३) संहितायां दीर्घः ॥६॥

उदिता—Ved. loc. *for* उदितौ; निरंहसः पिपृता—pfx. निः to be connected with vb. पिपृत, see Vedic prefixes (उपसर्ग), App. I.; पिपृता in the Saṁhitā-pāṭha *for* पिपृत, Prolongation of Vowels. *ib*; also अद्या *for* अद्य, *ib*.

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम्, etc.—forms the concluding pādas, with which almost all the hymns from i. 94 to i. 115 close.

मामहन्ताम्—Sāy. gives the dr. in i. 94. 16, where the word occurs first:— 'मह् पूजायाम्, भौवादिकः, लोटि 'बहुलं छन्दसी'ति शपः श्लुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम्' ।

MARUTS

Characteristic Features

The Maruts, the gods of the thunderstorm, form an important group of deities in the ṚV., addressed in thirty-three entire hymns. Their number is variously given as thrice sixty or thrice seven. They are the sons of Rudra, the father, and of Pṛśni, the mother. They are the intimate associates of Indra, his friends, and allies. They are richly-adorned and well-armed, shining like blazing fires, with golden helmets, gleaming on their heads. Their brilliance is frequently mentioned. They are benefactors of their worshippers and bestow rich treasures on them (i. 166. 11; ii. 34. 2; v. 60. 4, etc.). They are great as the sky (v. 57. 4), are immeasurable in greatness (v. 58. 2). They are young (i. 64. 2;—165. 2), unaging (i. 64. 3), and fierce (i. 19. 4, 5); v. 56. 2, 3; vii. 58. 2).

They ride on golden cars, drawn by spotted deer (*Pṛṣatī*, i. 39. 6). One of their main functions is to pour rain (i. 38. 9). 'When they approach roaring, when they raise their song of the storm-clouds, and down upon the earth the lightnings smite,—then both men and the mighty, lofty mountains are terrified, heavenly canopy trembles at their raging (viii. 7. 26), the immovable rocks quake (viii. 7. 4), the earth is moved.'

Yāska gives the etymology of the word *Marut* in Nir. 11. 13. For further details, *vide* Muir, OST. V, pp. 154ff.; Macdonell, Ved. Mythology, pp. 77-79 ; Kaegi, 'The Rigveda', p. 39.

Hymn No. 12

AGNI AND MARUTS

i. 19

1

प्रति | त्यम् | चारुम् | अध्वरम् | गोऽपीथाय | प्र | हूयसे ॥

मरुत्ऽभिः | अग्ने | आ | गहि ॥१॥

Earnestly art thou invoked to this perfect rite to drink the Soma juice. Come, Agni, with the Maruts.—1.

सा. भा.।—'प्रति त्यमि'ति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम्। ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत्। देवता त्वनुक्रम्यते—'प्रति त्यमाग्निमारुतमि'ति। कारीरीष्टौ 'प्रति त्यमि'त्येषा धाय्या। तथा च सूत्रितम्—'वर्षकामेष्टिः कारीरी' तस्यां 'प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभि'रिति धाय्ये (अ° २.१३. १,२) इति॥ तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह—

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः। हे अग्ने, यो यज्ञश्चारुः—अङ्गवैकल्यरहितः, त्यम्—तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलक्ष्य गोपीथाय—सोमपानाय प्रहूयसे—प्रकर्षेण त्वं हूयसे। तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सह आगहि—आगच्छ। सेयमृक् यास्केनैवं व्याख्याता—'तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ' (नि° १०. ३६) इति। प्रति निपात आद्युदात्तः। त्यम्। 'त्यदादीनामः' (पा° ७.२.१०२) प्रातिपदिकस्वरः। चारुम्। 'दृसनिजनिचरी'त्यादिना (उ° १.३) ञुण्। 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। ञित्त्वादाद्युदात्तः। गोपीथाय। 'निशीथगोपीथावगथाः' (उ २.९) इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः। प्र। निपातस्वरः॥१॥

गोपीथाय—Max Müller translates—'for a draught of milk', keeping to the literal sense of the word, whereas Yāska and Sāy. explain it as 'for drinking of Soma.'

Sāy. elsewhere (on v. 65. 6) explains गोपीथ as meaning 'sacrifice in which there is drinking of Soma.' *cf.* (गौः सोमरसः तस्य पानं यस्मिन् सः गोपीथः यज्ञः) Ujjvaladatta in his commentary on the Uṇādisūtra explains गोपीथ by तीर्थ.

Roth assigns two meanings to the word:—(1) Protection, (2) 'Draught of milk.' The word गो in the Vedas is very often used in the sense of the products of the cow, *viz.* milk and curds. As the libation of Soma-juice was commonly mixed with milk, गोपीथ came to mean—'drinking of Soma' (सोमपान)।

2

नहि। देवः। न। मर्त्यः। महः। तव। क्रतुम्। परः॥
मरुत्ऽभिः। अग्ने। आ। गहि॥२॥

Nor god nor man has power over a rite (dedicated) to thee, who art mighty. Come, Agni, with the Maruts.—2.

सा. भा.।—हे अग्ने, महः—महतस्तव सम्बन्धि क्रतुम्—कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य परो नहि—उत्कृष्टो देवो न भवति खलु। तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति। ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः। मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत्। नहि।

'एवमादीनामन्त' (फि॰ ४. १४) इत्यन्तोदात्तः। देवः। पचाद्यजन्तश्चित्त्वादन्तोदात्तः। महः। महतस्तलोपश्छान्दसः। 'बृहन्महतोरुपसंख्यानमि'ति (वार्त्तिकम्) विभक्तेरुदात्तत्वम्। तव 'युस्मदस्मदोर्ङसी'त्याद्युदात्तत्वम् (पा॰ ६. १. २११)। क्रतुम्। कृञः कतुः (उ॰ १. ७८) प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। गहि। गम्लृ सृप्लृ गतौ। लोटः सेर्हिः। 'बहुलं छन्दसी'ति शपो लुक्। 'अनुदात्तोपदेशे'त्यादिनानुनासिकलोपः। तस्या'सिद्धवदत्राभादि'त्यसिद्धत्वाद् 'अतो हे'रिति लुङ् न भवति। निघातः ॥२॥

क्रतुम्—action, *i.e.*, sacrificial ceremony—Ngh. 2. 1.; Nir. 3. 1; wisdom—Ngh. 3. 9. In the Sat. Br. (4. 1. 4. 1) there is a def. of क्रतु—'स यदेव मनसाकामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुः'—Geldner, Ved. Stu., i. 267.

3

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः ॥
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥३॥

Who all are divine, and devoid of malignity, and who know (how to cause the descent) of great waters: come Agni, with the Maruts.—3.

सा. भा ।—हे अग्ने, ये मरुतो महो रजसः—महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः। कीदृशा मरुतः। विश्वे—सर्वे सप्तविधगणोपेताः। 'सप्तगणा वै मरुत' इति (तै॰ स॰ २.२.११.१) श्रुतेः। देवासः—द्योतमानाः। अद्रुहः—द्रोहरहिताः। वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात्। तथा चोपरिष्टादाम्नायते—'उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिण'इति। शाखान्तरेऽपि मन्वान्तरस्यं ब्राह्मणमेवमाम्नायते—'मरुतं पृषयन्तः स्थे'त्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत' इति। रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः—'रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यते उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनी रजसी उच्येते' (नि॰ ४. १९) इति। रजसः। 'नब्विषयस्यानिसन्तस्ये'त्याद्युदात्तः। विदुः। विद ज्ञाने। 'विदो लटो वा' (पा॰ ३. ४. ८३) इति झेरुसादेशः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। विश्वे। विशेः क्वन्नन्तस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। देवासः। 'आज्जसेरसुक्'। देवशब्दः पचाद्यजन्तः। चित्त्वादन्तोदात्तः। अद्रुहः। सम्पदादित्वाद्भावे क्विपि बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्यामि'त्यन्तोदात्तत्वम्। कर्तरि वा क्विप्। तत्पुरुषे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यतो नञ् न गतिर्न च कारकम् इति ॥३॥

महो रजसः—Western scholars are of opinion that रजस् denotes the region of the atmosphere between heaven and earth. Peterson renders by

'great sky.' But Sāyaṇa's meaning 'water', here, quite suits the text as many texts ascribe to the Maruts or winds, a main agency in the fall of rain; *cf.* 'Maruts, you have risen from the ocean; taking the lead, you have sent down rain,' v. 55. 5. For this sense (water) of the word रजस्, *cf.* 'यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः', who generated water in the firmament, x. 121. 5. (Hymn No. 27).

4

ये । उग्राः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा ॥
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥४॥

Who are fierce, and send down rain, and are unsurpassed in strength: come, Agni, with the Maruts.—4.

सा. भा. ।—ये मरुत उग्राः—तीव्राः सन्तोऽर्कम्—उदकमानृचुः—अर्चितवन्तः । वर्षणेन सम्पादितवन्त इत्यर्थः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ओजसा—बलेनानाधृष्टासः—अतिरस्कृताः । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति—'आपो वा अर्क' इति (शत° ब्रा° १०.६.५.२)। तन्निर्वचनञ्च त एवमामनन्ति—'सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वमि'ति (शत° ब्रा° १० ६.५.१)। जगत् सृष्टा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् उदकं सत्यसंकल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत्। तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नम्। तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत्। तेनोदकस्यार्कनाम निष्पन्नमित्यर्थः। आनृचुः। अर्चतेर् 'अपस्पृधेथामि°'त्यादिना (पा° ६. १. ३६) निपातनम्। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगान्न निघातः। अनाधृष्टासः। अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम्। ओजसा। 'उब्जेर्बलोपश्च' (उ° ४.१९.१) इत्यसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः ॥४॥

अर्कम्—Peterson following Max Müller translates 'अर्कमानृचुः' as 'sing their song.' Yāska in Nir. 5. 4, gives the following mgs. of अर्क—god, mantra, food and tree ('अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति, अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति, अर्कमन्नं भवति अर्चति भूतानि, अर्को वृक्षो भवति स वृतः कटुकिम्ने'ति)। अर्क occurs first in ṚV. i. 10. 1: 'गायन्ति त्वा गायत्रिणः। अर्चन्त्यर्कमर्किणः', where Sāy. rightly explains अर्कम् as अर्चनीयम् इन्द्रम्, adorable Indra; and in other places as मन्त्र, which we think to be more appropriate than Max Müller's meaning of 'song.' The text cited by Sāy. from the VS. in support of the sense (उदक) given here deserves particular notice, and should, in no way, be slighted away, as some Western scholars (e.g., Peterson) have attempted to do.

5

ये । शुभ्राः । घोरऽवर्पसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः ॥
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥५॥

Who are brilliant, of terrific forms, who are possessors of great wealth, and are devourers of the malevolent: come, Agni, with the Maruts.—5.

सा. भा. ।—ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः—शोभमानाः । घोरवर्पसः—उग्ररूपधराः । सुक्षत्रासः—शोभनधनोपेताः । रिशादसः—हिंसकानां भक्षकाः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु 'क्षत्रं भग' इति पठितम् (निघ २.१०)। शुभ्राः । 'स्फायितञ्ची'त्यादिना शुभेरौणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्पसः । घोरं वर्पो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्या'मि'त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि' (पा ६.२.११९) इत्येव तु न भवति क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः, तानदन्तीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः । नित्-स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥५॥

रिशादस.—This is a frequent epithet of the Maruts, also applied to other gods, *cf.* i. 26. 4;—39. 4;—64. 5;—77. 4;—186. 8; v. 60. 7; vii. 59. 9; viii. 8. 17;—27. 10; ix. 69. 10; x. 77. 3, 5; VS. iii. 44, etc. Yāska explains the term as 'the destroyers or devourers of the malignant, or those who seek to injure others (रेशयदारिणः, or रेशयदासिनः[1])', Nir. 6. 14.

6

ये नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ॥
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥६॥

Who are divinities abiding in the radiant heaven above the sun: come, Agni, with the Maruts.—6.

सा. भा. ।—ये मरुतो नाकस्याधि—दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि—द्युलोके रोचने—दीप्यमाने ये देवासः—स्वयमपि दीप्यमाना आसते । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । नाकस्य । कं

[1] The latter is the rdg. adopted by Durgācārya.

सुखम्। तदस्मिन्नास्त्यसावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञा न अको नाक इति नञ्तत्पुरुषः। 'नलोपो नञः' (पा॰ ६. ३. ७३) इति नलोपो न भवति। 'नभ्राण्नपादि'त्यादिना (पा. ६. ३. ७५) प्रकृतिभावात्। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यादिना (पा॰ ६. २. २.) अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वम्। प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहावुत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात्। अधिशब्द उपर्यर्थे। उपसर्गप्रतिरूपको निपातः। रोचने। रुच दीप्तौ। 'अनुदात्तेतश्च हलादे'रिति (पा॰ ३. २. १४९) युच्। 'चित' इत्यन्तोदात्तत्वम्। दिवि। 'ऊडिदमि'त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। देवासः। 'आज्जसेरसुगि'त्यसुक्। आसते। आस उपवेशने। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। झस्यादादेशः। 'अदिप्रभृतिभ्यः शप' इति शपो लुक्। अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥६॥

नाकस्य रोचने दिवि—To avoid tautology, Sāy. explains नाकस्य as सूर्यस्य, and has taken the above phrase to mean—'in the radiant heaven above the sun.' In the Nirukta, the word नाक is clearly mentioned as a syn. of the sun; see 'नाक आदित्यो भवति', Nir. 2. 14; *cf.* also 'येन द्यौः उग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वः स्तभितं येन नाकः',—by whom heaven and the *solar sphere* were fixed, x. 121. 5 (Hymn No. 27). Max Müller takes नाक here in the sense of 'firmament' and दिव् in the sense of heaven. Peterson renders after him—'on the shining arch of heaven.'

7

ये । ईङ्खयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ॥
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥७॥

Who scatter the clouds and agitate the sea (with waves); come, Agni, with the Maruts.—7.

सा. भा.।—ये मरुतः पर्वतान्—मेघानीङ्खयन्ति—चालयन्ति। तथार्णवम्—उदकयुक्तं समुद्रं तिरः। कुर्वन्तीति शेषः। निश्चलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः। तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः। ईङ्खयन्ति। 'उख उखी'त्यादावीखिर्गत्यर्थः। 'हेतुमति चे'ति (पा॰ ३. १. २६) णिच्। 'इदितो नुम् धातो'रिति नुम्। णिजन्तधातो'श्चित' इत्यन्तोदात्तत्वम्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते। पर्वतान्। पुर्व पर्व मर्व पूरणे। औणादिको 'भृमृदृशी'त्यादिनातच्-प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः ॥७॥

पर्वतान्—a syn. of मेघ, cloud, Ngh. 1. 10; this word in the sense of cloud, without any further explanation is clear from many passages. .... The English word cloud itself has been identified with the Anglo-Saxon *clud*, rock. See Justi, *Orient and Occident*, Vol. II, p. 62.

समुद्रम्—Usually in the Vedas it is a syn. of अन्तरिक्ष, Ngh. 1. 3.

8

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिऽभिः । तिरः । समुद्रम् । ओजसा ॥
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥८॥

Who spread (through the firmament), along with the rays (of the sun), and, with their strength, agitate the ocean: come, Agni, with the Maruts.—8.

सा. भा. ।—ये मरुतो रश्मिभिः—सूर्यकिरणैः सह आतन्वन्ति—आप्नुवन्ति । आकाशमिति शेषः । किञ्च ओजसा—स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । तन्वन्ति । तनु विस्तारे । झो झोऽन्तः । 'तनादिकृञ्भ्य उः' (पा. ३.१.७९) । 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य' इति तिङ एवाद्युदात्तत्वम् । समुद्रम् । उन्दी क्लेदने । 'स्फायितञ्ची'ति रक् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

9

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु ॥
मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥८॥

I pour out the sweet Soma juice, for thy drinking, (as) of old. Come, Agni, with the Maruts.—9.

सा. भा. ।—हे अग्ने पूर्वपीतये—पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वा—त्वां प्रति सोम्यं मधु—सोमसम्बन्धिनं मधुररसमभिसृजामि । सर्वतः सम्पादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहात्रागच्छ । अभि । 'एवमादीनामन्त' (फि. ४. १४) इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'त्वामौ द्वितीयाया' इति (पा. ८. १. २३) त्वादेशः सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । 'पुंवत्कर्मधारये'त्यादिना (पा. ६. ३. ४२) पुंवद्भावः । सृजामि । सृज विसर्गे । मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । सोम्यम् । 'सोममर्हती'ति यः, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु । 'फलिपाटिनमी'-त्यादिना उ-प्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद् गतम् । अत्र यास्कः—'अभि सृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ' (नि. १०.३७) इति ॥९॥

ṚBHUS

Characteristic Features

The Ṛbhus[1] were originally mortals, the sons of Sudhanvan, a descendant of Aṅgiras. They are severally named Ṛbhu, Vibhvan, and Vāja, and styled collectively Ṛbhus after the name of the eldest. They are addressed in eleven entire hymns in the ṚV. Through their assiduous performance of good works[2] or sacrifices (Nir. 11. 16; ṚV. iii. 60. 1. etc.) and for artistic skill,—they attained immortality, exercised superhuman powers, and became entitled to receive praise, adoration and a share in the sacrifice (i. 161. 6). They are supposed to dwell in the solar sphere and are sometimes identified with the rays of the sun.[3] They are styled, in some passages, the leaders of the sacrifice (i. 110. 6. 8).

They obtained the friendship of Indra by their wondrous, skilful deeds (iii. 60. 3; iv. 35. 7, 9). They are the artificers of the gods. They made the car for the Aśvins, and fashioned the two horses of Indra (i. 20. 2; iv. 33. 10). One of their minor feats consists in their having united the mother-cow with her calf (i. 110. 8;—111. 1). Their another feat frequently alluded to is that they re-juvenated their frail, aged parents (i. 20. 4;—110. 8;—111. 1; iv. 33. 2, 3;—35. 5).

[For more details *vide* Muir, OST. V. p. 284; Winternitz, Hist. of Ind. Lit. I, p. 78; Macdonell, Ved. Mythology, pp. 131 ff; Kaegi, 'The Rigveda', pp. 37 ff.].

---

[1] Etymology of the name is given in Nir. 11. 15: They are so named, because they shine widely or much, fr. उरु *much*, and √भा *to shine*, or because they shine with sacrifice (ऋतेन भान्ति भवन्ति वा)।

[2] *svapasaḥ* (*su-apas*), i. 161. 6.

[3] 'आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते', cited by Prof. Wilson, RV. Transl., Vol. I, p. 285 f.n.

Hymn No. 13

ṚBHUS

i. 111

1

तक्षन् । रथम् । सुऽवृतम् । विद्मनाऽअपसः ।
तक्षन् । हरी इति । इन्द्रऽवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ॥
तक्षन् । पितृऽभ्याम् । ऋभवः । युवत् । वयः ।
तक्षन् । वत्साय । मातरम् । सचाऽभुवम् ॥१॥

The Ṛbhus, possessed of skill in their work, constructed (for the Aśvins), a well-built car: they framed the vigorous horses bearing Indra; they gave youthful existence to their parents; they gave, to the calf, its accompanying mother.—1.

सा. भा.।—'तक्षन्नि'ति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्यार्षमार्भवम्। पञ्चमी त्रिष्टुप्। शिष्टाश्चतस्रो जगत्यः। तथा चानुक्रान्तम्—'तक्षन् पञ्चान्त्या त्रिष्टुबि'ति। अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तमार्भवं निविद्धानम्। सूत्रितञ्च—'तक्षन् रथमयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा' (आ° ५.१८) इति॥

विद्मनापसः—उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणो वा ऋभवो रथमश्विनोरारोहणार्थं सुवृतम्—शोभनवर्तनं सुचक्रं वा तक्षन्—अकुर्वन्। तथेन्द्रवाहा—इन्द्रस्य वाहनभूतौ हरी—हरणशीलावेतत्संज्ञकावश्वौ तक्षन्—कृतवन्तः। कीदृशौ? वृषण्वसू—सेचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्तौ। अपि च पितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां युवत्—यौवनोपेतं वयः—आयुरृभवस्तक्षन्—कृतवन्तः। तथा वत्साय मातरं गां सचाभुवम्—सहभुवं सह वर्तमानां तक्षन्—अकुर्वन्। तक्षन्। तक्ष त्वक्ष तनूकरणे। लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'त्यडभावः (पा° ६.४.७५)। सुवृतम्। शोभनं वर्तत इति सुवृत्। वृतु वर्तने। 'क्विप् चे'ति (पा° ३.२.७६) क्विप्। विद्मनापसः। विद ज्ञाने। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा° ३.२.७५) इति दृशिग्रहणाद्भावे मनिन्। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् गुणाभावः। बहुलवचनादलुक्। यद्वा विद्लृ लाभे। औणादिको भावे मक्। ततः पामादिलक्षणो न-प्रत्ययः। विद्मनं लाभवदपः कर्म येषाम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। छान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः। इन्द्रवाहा। इन्द्रं वहत इतीन्द्रवाहौ। 'वहश्चे'ति (पा. ३.२.६४) ण्वि-प्रत्ययः। 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। 'सुपां

सुलुगि'ति विभक्तेराकारः। वृषण्वसू। वृष सेचने। 'कनिन्युवृषितक्षि'इत्यादिना कनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। 'वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानम्' इति वसु-शब्द उत्तरपदे वृषण्भावः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। युवत्। अत्र युवत्शब्दः सामर्थ्यात् प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे। तदस्मिन्नस्तीति युवत्। छान्दसो वलोपः ॥१॥

तक्षन्—for अतक्षन्; the verb has reference to the manual skill of the Ṛbhus.

रथम्—*r/s.* apparently to the car of the Aśvins, fashioned by the Ṛbhus, *cf.* 'तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम्', i. 20. 3; also *cf.* i. 161. 3, 6; iv. 33. 8; —36. 1; x. 39. 12. सुवृतम्—a characteristic epithet of the car of the Aśvins, *cf.* 'अतो रथेन सुवृता न आगतम्', i. 47. 7.

विद्मनापसः—The phrase occurs once more as an epithet of the Maruts, in i. 31. 1, where Sāy. explains the expression: 'ज्ञानेन व्याप्तकर्माणो ज्ञातकर्माणो वा', 'the wise, all-discerning'—Wilson; 'active through wisdom'—Griffith.

तक्षन् पितृभ्याम् ऋभवो युवद्वयः—They made their aged parents young; *cf.* 'या जरन्ता युवशा ता कृणोतन', i. 161. 7; also 'पुनर्ये चक्रुः पितरा युवाना सना यूपेव जरणा शयाना—they rejuvenated their parents who lay like decaying posts, iv. 33. 3; this feat of theirs is mentioned frequently in the ṚV.: *vide*, i. 20. 4;—110. 8,—161. 3; iv. 33. 2;—35. 5;—36. 3, etc.

वत्साय मातरं सचाभुवम्—(they) made the mother-cow a constant companion of the calf, *i.e.*, united the calf with the mother-cow; this is also alluded to in i. 110. 8; As for the phrase सचाभुवम्, *cf.* 'वज्रमिन्द्र सचाभुवम्', Vajra, Indra, thy *constant companion*, i. 131. 3; सचा=सह. Nir. 5. 5, *cf.* 'वसुभिः सचा भुवा', ii. 31. 1; also *cf.* v. 56. 8; vi. 45. 22;—57. 4.

वृषण्वसू—This compd. occurs once more in ii. 41. 8, as an epithet of the Aśvins, where it is explained by Sāy. as धनस्य वर्षितारौ, the showerers of wealth.

2

आ | नः | यज्ञाय | तक्षत | ऋभुऽमत् | वयः।

क्रत्वे | दक्षाय | सुऽप्रजावतीम् | इषम् ॥

यया | क्षयाम | सर्वऽवीरया | विशा।

तत् | नः | शर्धाय | धासथ | सु | इन्द्रियम् ॥२॥

Prepare fully, for our sacrifice, resplendent sacrificial food, and, for our rite, and for our strength, such nutriment as may be the cause

of excellent progeny; so that we may live (surrounded) by vigorous descendants. Such wealth do you confer upon us, for our benefit.—2.

सा. भा. ।—हे ऋभवः, नः—अस्माकं यज्ञाय—यज्ञार्थम्, ऋभुमत्—उरुभासनयुक्तं वयः—हविर्लक्षणमन्नमातक्षत—आ समन्तादुत्पादयत। एतदेव विवियते। क्रत्वे—क्रतवेऽस्मदीयाय कर्मणे दक्षाय—बलाय च। तादर्थ्ये चतुर्थी। एतदुभयार्थं सुप्रजावतीम्—शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्ताम् इषम्—अन्नम्। आतक्षतेति शेषः। अपि च सर्ववीरया—सर्वैर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा—प्रजया सह यथा—येन प्रकारेण क्षयाम—सुखेन निवसाम। तत्—तादृशमिन्द्रियम्। धनमेतत्। धनं नोऽस्मभ्यं शर्धाय—बलार्थं सुधासथ—सुष्ठु धत्त। प्रयच्छतेत्यर्थः। ऋभुमत्। उरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुशब्दः प्रकाशनात्मवाची। 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम्। क्रत्वे। 'जसादिषु छन्दसि वा वचनम्' इति 'घेर्ङिति' इति गुणाभावे यणादेशः। क्षयाम। क्षि निवासगत्योः। व्यत्ययेन शप्। धासथ। धाञो लेट्यडागमः। 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप्। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥२॥

3

आ । तक्षत । सातिम् । अस्मभ्यम् । ऋभवः ।
सातिम् । रथाय । सातिम् । अर्वते । नरः ॥
सातिम् । नः । जैत्रीम् । सम् । महेत । विश्वहा ।
जामिम् । अजामिम् । पृतनासु । सक्षणिम् ॥३॥

Ṛbhus, conductors (of sacrifice), bestow ample sustenance upon us, upon our chariots, upon our horses. Let every one daily acknowledge our victorious wealth; and may we triumph, in battle, over our foes, whether strangers or kinsmen.—3.

सा. भा. ।—हे नरः—यज्ञस्य नेतार ऋभवः, अस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः सातिम्—सम्भजनीयमन्नं धनं वा, आतक्षत—आ समन्तात् कुरुत। तथास्मदीयाय रथाय—रंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा सातिम्—सम्भजनीयं धनमातक्षत। तथार्वते—अश्वाय सातिं सम्भजनीयमन्नं धनं वाश्वयोग्यम्। आतक्षतेत्येव। किञ्च विश्वहा—सर्वेष्वहःसु नोऽस्माकं जैत्रीम्—जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिम्—सम्भजनीयं धनं सम्महेत—सर्वो जनः सम्यक् पूजयतु। वयं च पृतनासु—संग्रामेषु जामिम्—सहजातमजामिम्—सहानुत्पन्नं शत्रुं वा सक्षणिम्—अस्मानभिभवन्तं युष्मत्प्रसादाद् अभिभवेमेति शेषः। सातिम्। 'ऊतियूतिजूतिसाती'त्यादिना क्तिन उदात्तत्वम्। महेत। मह पूजायाम्। सक्षणिम्। षह अभिभवे। औणादिकः सनि-प्रत्ययः। इत्व-कत्व-षत्वानि ॥३॥

जामिम्—The word occurs many times in the ṚV. It appears originally to have meant 'related in blood', frequently used to mean 'sister', i. 65. 7; x. 10. 10, etc.; *cf.* also 'अभ्रातर इव जामयः', AV. 1. 17. 1; for the sense of *relation cf.* 'त्वमग्ने ... पिताऽसि नः तव जामयो वयम्', whereon Sāy. comments 'जामयो बन्धवः', i. 31. 10; also i. 75. 3, 4;—100. 11;—124. 6, etc.; for different mgs. and etym. see Nir. 3. 4; 3. 6; 4. 20; Vedic Index, Vol. I. p. 284.

4

ऋभुक्षणम् | इन्द्रम् | आ | हुवे | ऊतये ।
ऋभून् | वाजान् | मरुतः | सोमऽपीतये ॥
उभा | मित्रावरुणा | नूनम् | अश्विना ।
ते | नः | हिन्वन्तु | सातये | धिये | जिषे ॥४॥

I invoke the mighty Indra, for protection; and the Ṛbhus, Vājas, and Maruts, to drink the Soma juice; also, both Mitra and Varuṇa, and the Aśvins: and may they direct us to opulence, to holy rites, and to victory.—4.

सा. भा. ।—ऋभुक्षणम् । महन्नामैतत् । महान्तमिन्द्रमा हुवे—आह्वयामि । किमर्थम् ? ऊतये—रक्षणार्थम् । तथा ऋभून् वाजान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते । अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यन्ते । तदुक्तं यास्केन—'प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन' (नि० ११. १६) इति । एवंविधानृभून्मरुतश्च सोमपीतये—सोमपानायाह्वयामि । तथोभा—युगलरूपेण संहत्य वर्त्तमानौ द्वौ मित्रावरुणावश्विनौ च नूनमवश्यं सोमपानायाह्वयामीति शेषः । अपि च आहूताश्चेन्द्रादयो नः—अस्मान् हिन्वन्तु—प्रेरयन्तु । गमयन्त्वित्यर्थः । किमर्थम् ? सातये—सम्भजनीयाय धनाय । धिये—धनसाध्याय कर्मणे । जिषे—जेतुं शत्रूणां जयार्थञ्च । ऋभुक्षणम् । उरु भासमाने स्थाने क्षियति निवसतीत्यृभुक्षाः । उरुपूर्वाद्भातेर्'मृगय्वादयश्चे'ति (उ० १. ३८) कुप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि चे'त्याकारलोपः । पूर्वपदस्य ऋभावश्च । ऋभुशब्दोपपदात् 'क्षि निवासगत्यो'रित्यस्मात् 'पतेस्थ चे'ति विधीयमान इनि-प्रत्ययो बहुलवचनाद्भवति । टि-लोपः । 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' (पा० ७. १. ८६) इत्यत्वमिकारस्य । 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । यद्वा अर्त्तेर्भुक्षिनक् । कित्त्वाद् गुणाभावः । अत एव नावगृह्यते । पीतये । पा पाने । स्था-गा-पा-पचो भाव इति भावे क्तिन् । 'घुमास्थे'तीत्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

हिन्वन्तु। हि गतौ वृद्धौ च। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लोटि स्वादित्वात् श्नुः। जिषे। जि जये। 'तुमर्थे सेसेने'ति क्से-प्रत्ययः ॥४॥

ऋभुक्षणम्—great, mighty. Ngh. 3. 3. Altern. form is ऋभुक्षाणम्, Pāṇ. vi. 4.9. सातये—for gain: *cf.* 'त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः', vi. 46. 1 (SV. I. 234) 'हवामह इन्द्र' धनस्य सातये', viii. 3. 5 (SV. I. 249); Nir. 4. 95.

5

ऋभुः । भराय । सम् । शिशातु । सातिम् ।
समर्यऽजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्टु ॥
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥५॥

May Ṛbhu supply us with wealth for war; may Vāja, victorious in battle, protect us; and may Mitra, Varuṇa, Aditi, ocean, earth and heaven, be propitious to this (our prayer).—5.

सा. भा.।—ऋभुः प्रथमोऽस्माकं सातिम्—सम्भजनीयं धनं भराय—संग्रामार्थं संशिशातु—सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु। संग्रामोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः। तथा समर्यजित्। मर्या मनुष्याः। तैः सह वर्तत इति समर्यः संग्रामः, तत्र शत्रूणां जेता वाजः—एतत्संज्ञस्तृतीयश्चास्मान् स्तोतॄनविष्टु—अवतु। संग्रामाद्रक्षत्वित्यर्थः। यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो ममहन्ताम्—पूजयन्तु। शिशातु। शो तनूकरणे। 'बहुलं छन्दसी'ति विकरणस्य श्लुः। 'आदेच' इत्यात्वम्। द्विर्भावह्रस्वत्वे। 'बहुलं छन्दसी'त्यभ्यासस्येत्वम्। अविष्टु। अवतेर्लोटि 'सिब्बहुलं लेटी'ति बहुलग्रहणात् सिप्। इडागमः। षत्वष्टुत्वे ॥५॥

For 'तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम,' etc., forming the last half of this verse—see notes on verse 6, Hymn No. 11.

VARUṆA

Characteristic Features

Varuṇa[1] is one of the greatest gods of the ṚV., celebrated alone in but a dozen hymns. He is frequently associated with Mitra. The epithets *Rājan* (a king) and *Samrāj* (a sovereign ruler) are pre-eminently applied to him. The eye with which he observes mankind is the sun. He is far-sighted (i. 25. 5, 16; viii. 90. 2) and thousand-eyed (vii. 34. 10). He wears a golden and shining robe (i. 25.13). He is borne on a golden car shining like the sun.

He is a great lord of the laws of nature. He upholds heaven and earth, which are set apart by his laws. The sun shines by day by his ordinances, so also the moon and the stars at night. He placed fire in the waters, the sun in the sky, and the Somå on the rock (v. 85. 2). Wind is his breath. He is also the lord of the sea, the god of the waters,[2] their ruler and regulator. He causes the rivers to flow and makes the clouds pour rain on earth.

He is omniscient, he knows the flight of the birds in the sky, the path of ships in the ocean, the course of the wind, beholding all the secret things or actions that have been or shall be done. No creature can even wink without his knowledge (i. 25).

His spies (स्पशः) are often mentioned as sitting round him. They have been explained by the ancient commentators as his encircling rays.

He is called *dhṛtavrata* (one whose laws are fixed). Even the gods themselves follow his ordinances. He is the upholder of moral order. His wrath is roused by sin, the infringement of his ordinances, which he punishes severely. His fetters (पाशाः), with which he binds sinners, are often mentioned and are characteristic of him. He is, however, gracious to the penitent and is kind and friendly to his devoted worshippers. In this connection the famous prayer of Sunaḥśepa is to be noted: 'loosen us from the upper bonds, untie the central and also the lower, that we may live' (i. 25. 21); also, 'Varuṇa, loosen for me the upper, the middle, and

[1] Yāska gives the etym. of the name in Nir. 10. 3; fr. √वृ *to cover*, mg. 'the encompasser', as he encompasses or embodies the universe in all its spheres, physical or moral. Sāy. (on i. 89. 3) connects it with this root in the sense of enveloping or confining the wicked with his bonds.

[2] Varuṇa being the god of waters, punishes the sinners with dropsy: see the legend of Hariścandra, Ait. Br. vii. 15, Ved. Selections (present ed.), p. 8

the lower bond' (i. 24. 15). The celebrated hymn (vii. 86) ascribed to Vasiṣṭha, in which the pious sage prays to Varuṇa, with humble submission and devotion, for the redress of sins, inborn, hereditary, and committed consciously or unconsciously, and for the appeasement of his wrath, the sole source of sufferings,—bears clear evidence to the above important trait of Varuṇa, as the moral governor.

[For more details, see Winternitz, Hist. of Ind. Lit., Vol. I, 80-82; Muir, OST. V. 61-67; Macdonell, Ved. Myth., 22-28.]

Hymn No. 14

VARUṆA

v. 85

1

प्र । सम्ऽराजे । बृहत् । अर्च । गभीरम् । ब्रह्म । प्रियम् । वरुणाय । श्रुताय ॥
वि । यः । जघान । शमिताऽइव । चर्म । उपऽस्तिरे । पृथिवीम् । सूर्याय ॥१॥

Offer a solemn, profound, and acceptable prayer to the imperial and renowned Varuṇa, who has spread the firmament as a bed for the sun, as the immolator (spreads) the skin of the victim.—1.

सा. भा. ।—'प्र सम्राज' इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभं वारुणम्। अनुक्रम्यते च—'प्र सम्राजेऽष्टौ वारुणमि'ति। विनियोगो लैङ्गिकः॥

अत्रिः स्वात्मानं सम्बोध्य ब्रवीति—हे अत्रे, त्वं सम्राजे—सम्यग्राजमानायेश्वराय श्रुताय—सर्वत्र श्रूयमाणाय वरुणाय—उपद्रवस्य निवारकाय जनानामावरकायैतन्नामकाय देवाय बृहत्—प्रभूतं गभीरम्—दुरवगाहं बह्वर्थोपेतं प्रियम्—प्रियभूतं ब्रह्म—स्तोत्ररूपं कर्म प्रार्च—प्राचय। प्रोच्चारयेत्यर्थः। यः—वरुणः शमितेव चर्म-शमिता पश्वादिशसनकर्ता यथा उपस्तिरे—उपस्तरणाय चर्म हन्ति तद्वत्। सूर्याय पृथिवीम् विस्तीर्णमन्तरिक्षम्। 'तृतीयस्यां पृथिव्यामि'ति (तै° सं° १.२ १२) श्रुतेरन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम्। चकारेति शेषः। विस्तृतं हि व्यवहारयोग्यं भवति तस्माद् व्यवहारायान्तरिक्षं विस्तारितवान्। 'उरुं हि राजा वरुणश्चकार' (ऋ° सं° १.२४.८) इति श्रुतम्॥१॥

शमिता (स —This word is used in the ṚV. to denote the man who cuts up the slaughtered animal; sometimes it has merely the sense of a 'cook', *cf.* 'दैव्यः शमिता' ('अग्निर्वै देवानां शमिता'—Text cited by Sāy. in the Comm.), ii. 3. 10; 'अग्निर्हविः शमिता सूदयाति', iii. 4. 10, where Sāy. explains शमिता as यज्ञः संस्कर्ता ; also i. 162. 9; v. 43. 4.

पृथिवीम्—It is here used in its peculiar etymological sense of 'wide firmament' (fr. √प्रथ्, *to be wide*), which is but rarely met with elsewhere. Sāy. justifies this sense in his Comm. on i. 154. 1. addressed to Viṣṇu, Hymn No. 6. For this sense, *cf.* also v. 84. 1. where, acc. to Sāy., पृथिवी may admit of two-fold mg., and apply also to अन्तरिक्ष, firmament. For पृथिवी as a syn. of अन्तरिक्ष, see Ngh. 1. 3.

2

वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान ।
वाजम् । अर्वत्ऽसु । पयः । उस्रियासु ॥
हृत्ऽसु । क्रतुम् । वरुणः । अप्ऽसु । अग्निम् ।
दिवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥२॥

He has extended the firmament over the tops of the trees, has given strength to horses, milk to cows, determination to the heart ; he has placed fire in the waters, the sun in heaven, the Soma-plant in the mountain.—2.

सा. भा. ।—अयं वरुणो वनेषु—वृक्षाग्रेष्वन्तरिक्षं विततान—विस्तारितवान् । तथा च वाजसनेयकम्—'वनेषु हीदमेषु वृक्षाग्रेष्वन्तरिक्षं विततं तस्मादाह वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति'। वाजम्—बलम्, अर्वत्सु—अश्वेषु विततान । पयः—क्षीरमुस्रियासु—गोषु । उस्रियेति गोनाम । 'उत्स्राविणोऽस्यां भोगाः'* इति तद्व्युत्पत्तिः (नि॰ ४. १९)। हृत्सु—हृदयेषु क्रतुम्—कर्मसङ्कल्पम् । यद्धि मनसा ध्यायति तत् कर्मणा करोति । अप्सु—उदकेष्वग्निं वैद्युतमौर्वं वा । सर्वत्र विततानेति सम्बन्धः । किञ्च दिवि—द्युलोके सूर्यमदधात्—स्थापितवान् सोमं चाद्रौ—पर्वतेऽदधात् ॥२॥

* 'उस्राविणः' is the rdg. of the orig. Nirukta. उत्स्राविणः is adopted by Sāy., see also Comm. on iii. 31. 11.

अप्सु अग्निम्—Either the lightning in the cloud, or the submarine fire.

सोमम‌द्रौ—'The Soma creepers grew on the mountains, that of the Mūjavat mount being specially renowned',—Vedic Index, p. 475. *Cf.* Ṛ V. i. 93. 6; iii. 48. 2, where Soma is called गिरिष्ठा, dwelling in the mountains; v. 36. 2; ix. 46. 1, where Soma has the epithet पर्वतावृध्, growing in the mountains; ix. 82. 3, etc.; AV. iii. 21. 10; *cf.* also 'पर्वतानां पाषाणसन्धिषु सोमवल्ल्या उत्पद्यमानत्वात्',—Mahidhara on Yajus. 4. 31.

3

नीचीनऽबारम् । वरुणः । कवन्धम् । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥
तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवम् । न । वृष्टिः । वि । उनत्ति । भूम ॥३॥

Varuṇa has set free the (water of the) downward-opening cloud for the (benefit of the) heaven the earth, and the firmament; thence is he monarch of all the world, watering the soil as the rain bedews the barley.—3.

सा भा ।—नीचीनबारम्—अधोमुखबिलं प्रससर्ज—कृतवान् । कम् ? कवन्धम् । कवनमुदकम् । तद्धीयतेऽस्मिन्निति कवन्धो मेघः । तं तथाकरोत् । अथवा कवन्धमुदकम् । तदुदकं नीचीनबारम्—नीचीननिर्गमनबिलं चकार । मेघं विदार्योदकमधोमुखं चकारेत्यर्थः । किं प्रतीत्युच्यते । रोदसी—द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च प्रति । लोकत्रयहितायेत्यर्थः । तेनोदकेन विश्वस्य—सर्वस्य भुवनस्य—भूतजातस्य राजा—स्वामी वरुणो भूम—भूमिं व्युनत्ति—क्लेदयति । वृष्टिः—सेक्ता पुमान् यवं न—यवमिव यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वद्भूमिं सर्वत्रोनत्ति । अथवा वृष्टिर्वरुण इति सम्बन्धः । वर्षकः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र 'नीचीनबारं वरुणः कवन्धम्' (नि° १०. ४) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥३॥

This verse has been interpreted by Yāska in Nir. 10. 4, where the नीचीनबारम् is explained as नीचीनद्वारम्, with a downward door or opening, and कवन्धम् as मेघम्, cloud, or उदकम्, water; for the latter sense, see Ngh. 1. 12[1]; also *cf.* 'मरुतः कवन्धिनः' (उदकवन्तः—Sāy.), v. 54. 8. The compd. नीचीनबार also occurs in viii. 72. 10, referring to the cloud, and in x. 106. 10, referring to the cow, *cf.* 'गवि नीचीनबारे', on which Sāy. comments:—अवाङ्मुख-द्वारे, the cow having opening (in the teats to pour milk) downwards.

[1] 'कवन्धमुदकं पाथः' अमरकोषः ।

4

उनत्ति । भूमिम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

यदा । दुग्धम् । वरुणः । वष्टि । आत् । इत् ॥

सम् । अभ्रेण । वसत । पर्वतासः ।

तविषीऽयन्तः । श्रथयन्त । वीराः ॥४॥

Varuṇa waters earth, mid-air and heaven, when he pleases (to send forth) the milk (of the cloud); thereupon the mountains clothe (their summits) with the rain-cloud, and the heroes (Maruts), exulting in their strength, compel (the clouds) to relax.—4.

सा. भा. ।—वरुणो भूमिम्, पृथिवीम्—प्रथितमन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्द-वाच्यत्वं पूर्वमुक्तम् । उत—अपि च द्याम्—द्युलोकमुनत्ति—क्लेदयति । यदायं दुग्धम् उदकपूरणं वष्टि—कामयते । अथवा दुग्धम्—उदकम् । तेन तत्कार्यमोषध्यादिकं लक्ष्यते । ओषध्यादयः प्रवर्धन्तामिति यदा कामयते । आदित्—अनन्तरमेव संवसत—समाच्छादयन्ति । के ? पर्वतासः—पर्ववन्तोऽद्रयः । केन ? अभ्रेण—मेघेन । किञ्च तविषीयन्तः—बलमिच्छन्तो वीराः—विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो मरुतः श्रथयन्त—श्रथयन्ति मेघान् ॥४॥

तविषीयन्तः—तविषी is a syn. of बल, strength, Ngh. 2. 9; *cf.* पितुं नस्तोषं महो धर्मांणं तविषीम्', I praise the food the cherisher of mighty *strength*, i. 187. 1 (VS. 34. 7); etym. of the word is given in Nir. 9. 25; fr. √तव्, *to grow*.

5

इमाम् । ऊं इति । सु । आसुरस्य । श्रुतस्य ।

महीम् । मायाम् । वरुणस्य । प्र । वोचम् ॥

मानेनऽइव । तस्थिऽवान् । अन्तरिक्षे ।

वि । यः । ममे । पृथिवीम् । सूर्येण ॥५॥

I proclaim this great device of the renowned Varuṇa, the destroyer of the *Asuras*, who, abiding in the mid-heaven, has meted the firmament by the sun, as if by a measure.—5.

सा. भा. ।—आसुरस्य—असुरसम्बन्धिनः । असुराणामस्य च वध्यघातकभावः सम्बन्धः । असुरहन्तुरित्यर्थः । अथवाऽसुरो मेघः प्राणदानात्, तत्सम्बन्धिनः श्रुतस्य—विश्रुतस्य महीम्—महतीमिमां मायाम्—प्रज्ञां प्रवोचम्—प्रब्रवीमि । कैषा मायेति सोच्यते । यः—वरुणोऽन्तरिक्षे तस्थिवान्—तिष्ठन् मानेनेव—दण्डेनेव सूर्येण पृथिवीम्—अन्तरिक्षं विममे—परिच्छिनत्ति तस्यैषा माया ॥५॥

माया—प्रज्ञा, wisdom; Varuṇa, the sapient, is lauded for his wisdom ('तं वरुणं प्रज्ञया स्तौति')—Yāska; in this connection the passage 'इमाम् नु कवितमस्य मायाम्' of the next verse is quoted in Nir. 6. 13. *cf.* also 'मायाम् तु यज्ञियानामेताम्', x. 88. 6. See note on माया, verse 7, Hymn No. 7.

6

इमाम् । ऊँ इति । नु । कविऽतमस्य । मायाम् ।
मह्रीम् । देवस्य । नकिः । आ । दधर्षं ॥
एकम् । यत् । उद्रा । न । पृणन्ति । एनीः ।
आऽसिञ्चन्तीः । अवनयः । समुद्रम् ॥६॥

No one has counteracted the device of the most sagacious divinity, whereby the lucid water-shedding rivers do not fill the ocean with water.—6.

सा. भा. ।—कवितमस्य—प्रकृष्टप्रज्ञस्य देवस्य—द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्येमाम्—सर्वप्रसिद्धां महीम्—महतीं मायाम्—प्रज्ञां नकिः—नैव आदधर्ष—हिनस्ति कश्चिदपि । उन्विति पूरणौ । यद्—यस्मादेकं समुद्रमुद्ना—उदकेन न पृणन्ति—पूरयन्ति । काः ? एनीः—एन्यः शुभ्रा गमनशीला वा आसिञ्चन्तीः—उदकमासेचयन्त्योऽवनयः—नद्यः सर्वदोदकेन पूरयन्त्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य महत् कर्मेति । अत्रान्तरिक्षविस्तारादिसमुद्रापूरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपेणावस्थानात् । 'एष ब्रह्मे'त्यादिश्रुतेः ॥६॥

नकिः—हिकम्, नुकम्, नकिः, माकिः, ... नकीम्, are the indec. negative particles used in the Vedas, Ngh. 3. 12; नकिः—never, not at all; none, not even one; for the different mgs., *cf.* 'यस्य शर्मन् नकिर्देवा वारयन्ते न मर्ताः', iv. 17. 19; 'नकिरिन्द्र त्वदुत्तरः,' *no one ever*, Indra, is superior to thee, iv. 30. 1; 'नकिर्देवा मिनीमसि,' x. 134. 7.

7

अर्यम्यम् | वरुण | मित्र्यम् | वा ।

सखायम् | वा | सदम् | इत् | भ्रातरम् | वा ॥

वेशम् | वा | नित्यम् | वरुण | अरणम् | वा ।

यत् | सीम् | आगः | चकृम | शिश्रथः | तत् ॥७॥

Whichever offence Varuṇa, we have ever committed against a benefactor, a friend, a companion, a brother, a near neighbour, or, Varuṇa, against a dumb man, remove that (from us).—7.

सा. भा. ।—हे वरुण, अर्यम्यम् । अर्यमैवार्यम्यः । स्वार्थिको यत् । अतेरिदं रूपम् । प्रदातारमित्यर्थः । अथवेरणान्मननाच्च शास्तीत्यर्यमा गुरुः । तम् । वा—अथवा मित्र्यम् । ञि मिदा स्नेहन इत्यस्मान्मित्रम् । स्वार्थिको यत् । अनुरक्तमित्यर्थः । वा—अथवा सखायम् —समानख्यानं सदमित्—सर्वदैव भ्रातरं वा । नित्यम्—निरन्तरं वेशम्—निकटनिकेतनवर्तिनं वा । अरणं वा । अशब्दमित्यर्थः । अथवाऽरणम्—अदातारं वा नित्यम्—निरन्तरम् । एतान् प्रति यत् सीम्—यदेतत् आगः—अपराधं चकृम तच्छिश्रथः—अस्मत्तो विनाशय ॥७॥

सदम्=सदा, always; *cf.* i. 27. 3;—36. 20, etc.

सीम्—It is a pron. particle, used much like ईम् as an accus. of all numbers and genders in the 3rd pers.—*him, her, it, them,* representing a substantive which often follows.

8

कितवासः | यत् | रिरिपुः | न | दीवि ।

यत् | वा | घ | सत्यम् | उत | यत् | न | विद्म ॥

सर्वा | ता | वि | स्य | शिथिराऽइव | देव ।

अध | ते | स्याम | वरुण | प्रियासः ।८॥

If, like gamesters, who cheat at play, we commit offences knowingly, or (those) of which we know not, do thou, divine Varuṇa, extricate us from them all, as if from loosened (bonds), so that we may be dear, Varuṇa, to thee.—8.

सा. भा. ।—कितवासः—कितवा द्यूतकृतः । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति कितवः । न दीवि—न देवने द्यूते यथा यद्रिरिपुः—लेपयन्ति पापमारोपयन्ति यदस्मासु द्वेष्टारो मयि त्वमेतत् पापमकरोदित्याक्षिपन्ति । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः । वा—अथवा । घेति पूरणः । यत्—पापं सत्यमारोपमन्तरेण कृतवन्तः स्मः । उत—अपि च यत्—कृतं पापं न विद्म—न जानीमः, ता—तानि सर्वा—सर्वाणि शिथिरेव—शिथिलानीव शिथिलबन्धनानि फलानीव विष्य—विमोचय । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । हे देव, अध—अनन्तरं ते—तव प्रियासः—प्रियाः स्याम—भवेम ॥८॥

The last two verses form a prayer similar to that of Vasiṣṭha (vii. 86) mentioned in the Introd. notes (p. 2)2) on the characteristic features of Varuṇa, with the object of removing the sin for committing offences consciously or unconsciously against differently related persons. There is in fact no hymn to Varuṇa in which the prayer for forgiveness of guilt does not occur.

PARJANYA

Characteristic Features

Parjanya[1] is celebrated in only three hymns in the ṚV. He represents rain-cloud. The shedding of rain is his most prominent characteristic. In this function he is associated with thunder and lightning. Thundering he strikes down trees, demons, evil-doers. Like a driver whipping and urging on his horses, he rouses up his rain-messengers with wild uproar, deep as the distant roar of the lion. Swiftly Parjanya collects his clouds for rain; the winds rush, the lightnings flush, rain descends, the whole world exults, plants grow for the refreshment of the people, who sing songs of praise in gratitude (v. 83. 4, 9, 10). He is the generator and nourisher of plants and living creatures. Owing to his generative activity he several times receives the epithet of 'father' (v. 83. 6; vii. 101. 3; ix. 82. 6). Earth is represented to be his wife AV. (xii. 1. 12) states that Earth is the mother, Parjanya the father. In his relation to Earth he resembles Dyaus. He is once called the son of Dyaus (vii. 102 1). Parjanya is associated with many other deities. His connection is close with Vāta, and the Maruts, the storm-gods, who are invoked along with him (v. 63. 6;—83. 5).

[1] Yāska suggests varied etymologies in Nir. 10. 10; Zimmer identifies Parjanya with Goth. *Fairguni* and Lith. *Perkūnas* (still the name of the thunder)—ZfDA. 'The name probably stands for Parcanya, from √prc, *fill*, and is the designation for the filled rain-cloud —Grassmann, Zimmer, see Kaegi, 'The Rigveda,' Note 139.

Hymn No. 15

PARJANYA

v. 83.

1

अच्छ | वद | तवसम् | गीःऽभिः | आभिः ।
स्तुहि | पर्जन्यम् | नमसा | आ | विवास ॥
कनिक्रदत् | वृषभः | जीरऽदानुः ।
रेतः | दधाति | ओषधीषु | गर्भम् ॥१॥

Address the mighty Parjanya who is present; praise him with these hymns; worship him with reverence, him who is the thunderer, the showerer, the bountiful, who impregnates the plants with rain.—1.

सा. भा. ।—'अच्छा वदे'ति दशर्चमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमु ह्याद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्त्यानुष्टुबि'ति। 'यत्पर्जन्ये'त्येषा नवम्यनुष्टुप्, 'वि वृक्षानि'त्याद्यास्तिस्रो जगत्यः, शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः। पर्जन्यो देवता। अनेन सूक्तेन प्रावृषं वा दिश उपस्थेयाः। सूत्रितं च—'संश्रितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः प्रावृषं सूक्तेन वा' (आ० २ १३) इति॥

हे स्तोतस्त्वम्—बलवन्तं पर्जन्यमच्छ—अभिप्राप्य वद—प्रार्थय। पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः—'पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम्' (नि० १० १०) इति। आभिर्गीर्भिः—स्तुतिवाग्भिः स्तुहि। नमसा—अन्नेन हविर्लक्षणेन आविवास—सर्वतः परिचर। यः पर्जन्यो वृषभः—अपां वर्षिता जीरदानुः—क्षिप्रदानः कनिक्रदत्—गर्जनशब्दं कुर्वन्नोषधीषु गर्भम्—गर्भस्थानीयं रेतः—उदकं दधाति—स्थापयति तं स्तुहि ॥१॥

आ विवास—'विवासतिः परिचर्यायाम्', Nir. 11. 23; it is one of the ten verbs given in the Nighaṇṭu, 3. 5, with the mg. of परिचरण (worship). The verb generally occurs, as here, along with आ; *cf.* 'हविष्मां आ विवासति', i. 12. 9; also 'नम आ विवासे' ('नमस्कारं परिचरामि'—Sāy.), vi. 51. 8. 'विवास is a desiderative of √वन्, *to win*, (see Whitney, para. 1028g)'—Macdonell, Peterson. Roth makes it mean 'seek to win.' In vi. 51. 8 (the passage referred to above) he would translate 'I seek to propitiate.'

कनिक्रदत्—'Participle of a Vedic intensive of क्रन्दति'—Peterson; Roth refers to Pāṇ., vii. 4. 65,—'दाधर्ति दर्धर्ति'' where it is derived as क्रन्द्+लट् तिप् निपातने; *cf.* iv. 50. 5; 'intens. pres. pt. of √*krand*'—Macdonell; Sāy. also takes it as a participle, as he renders it by 'गर्जनशब्दं कुर्वन्', 'अत्यर्थं शब्दयन्।'

जीरदानुः—'of quickening gift' (which is rain),—Macdonell; quick-dropping—Peterson; *cf.* ix. 97. 17, where it refers to वृष्टि (जीरदानुम्=क्षिप्रदानोपेताम्—Sāy.); see also verse 8, Hymn No. 9, and verse 3, Hymn No. 18.

रेतो दधाति, etc.—Parjanya helps the growth of plants with rain (रेतः); रेतः—is a syn. of उदक (water), Ngh. 1. 12.

2

वि | वृक्षान् | हन्ति | उत | हन्ति | रक्षसः ।
विश्वम् | बिभाय | भुवनम् | महाऽवधात् ॥
उत | अनागाः | ईषते | वृष्ण्याऽवतः ।
यत् | पर्जन्यः | स्तनयन् | हन्ति | दुःऽकृतः ॥२॥

He strikes down the trees, he destroys the *Rākṣasas*, he terrifies the whole world by his mighty weapon; even the innocent man flies from the sender of rain, when Parjanya, thundering, slays the wicked.—2.

सा. भा.।—अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः। तदेवात्र लिख्यते—'पर्जन्यो विहन्ति वृक्षान् विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि च। अस्माद्भूतानि बिभ्यति महावधात्। महान् ह्यस्य वधः। अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत् पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः' (नि° १०.११) इति ॥२॥

बिभाय—perf. (लिट्) of √भी in the place of pres. (लट्) by 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः', Pāṇ. iii. 4. 6.

वृष्ण्यावतः—Mark the long second syllable in the Saṁhitā-pāṭha by 'अन्येषामपि दृश्यते', Pāṇ. vi. 3. 137. This word occurs also in vi 22. 1, whereon Sāy. comments—'वृष्ण्यावान्—बलवान्'; some modern scholars render the expression, here, by 'mighty,' while Yāska explains वर्षकर्मवतः (whose function is to pour rain).

ईषते—ईष गतिहिंसादर्शनेषु' *cf.* 'क ईषते तुज्यते को बिभाय', i. 84. 17, where Sāy. has the note 'ईषते—निर्गच्छति। .. ईष ... भौवादिक आत्मनेपदी'।

दुष्कृत:—In verse 9 of this hymn, Sāy. explains the expression to refer to those clouds which withhold rain, *i.e.*, the malignant clouds. Dr. Bühler thinks that the cloud-demons are meant ; see Muir, OST., V, p. 141. Durgācārya explains—'दुष्कृतोऽकालप्रभवांस्तस्करादीन्; अकाले (दुर्भिक्षे) तस्करादयो दुष्कृतः प्रादुर्भवन्ति. तान् सततमभिवर्षन् सुभिक्षं कुर्वन् प्रहन्ति (हन्ति)'; 'evil-doers'—Macdonell; 'blasphemers,'—Kaegi.

3

रथीऽइव । कशया । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् ।

आविः । दूतान् । कृणुते । वर्ष्यान् । अह ॥

दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । ईरते ।

यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ष्यम् । नभः ॥३॥

As a charioteer, urging on his horses with his whip, brings into view the messenger (of war), so Parjanya, (driving the clouds before him), makes manifest the messengers of the rain; the roaring of the lion-(like cloud) proclaims from afar that Parjanya overspreads the sky with rainy clouds.—3.

सा. भा. ।—रथीव—रथस्वामीव । स यथा कशयाश्वानभिक्षिपन् दूतान्—भटानाविष्करोति तद्वदसौ पर्जन्योऽपि कशयाश्वान्—मेघानभिक्षिपन्—अभिप्रेरयन् वर्ष्यान्—वर्षकान् दूतान्—दूतवद्वृष्टिप्रेरकान्मेघान् मरुतो वाविष्कृणुते—प्रकटयति । अहेति पूरणः । एवं सति सिंहस्य । सहतेर्हिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य स्तनथाः—गर्जनशब्दा दूरादुदीरते—उद्गच्छन्ति । कदा ? यत्—यदा पर्जन्यो नभः—अन्तरिक्षं वर्ष्यम्—वर्षोपेतं कृणुते—करोति तदा ॥३॥

रथीव—The word रथी: (formed by the *Vārtt.* rule 'छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ') is more common than रथी (रथिन्); रथीव occurs also in x. 51. 6; रथीरिव would have been metrically better here, the metre of this verse being जगती (of 12 syllables).

सिंहस्य स्तनथा:—'condensed for the thunders of Parjanya like the roars of a lion,'—Macdonell, Ved. Reader, p. 106.

कृणुते—Note that √कृ is more commonly used in cl. 5. in the ṚV. than in cl. 8; see the frequent uses of कृणोति, कृणोत्, etc.; only in three places in Maṇḍala X, the vb. is used in cl. 8; *cf.* कुरु (2. sg. imp. cl. 8), x. 19. 2; -145. 2; and कुर्मः (1. pl. pres. of the same cl.), x. 51. 7.

4

प्र । वाताः । वान्ति । पतयन्ति । विऽद्युतः ।
उत् । ओषधीः । जिहते । पिन्वते । स्वः । इति स्वः ॥
इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते ।
यत् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥४॥

The winds blow strong, the lightnings flash, the plants spring up, the firmament dissolves, earth becomes (fit) for all creatures, when Parjanya fertilises the soil with showers.—4.

सा. भा. ।—'प्र वाता' इति चतुर्थी पार्जन्यस्य चरोर्याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्रभृती'ति (आ° २ १५) ॥

प्रवान्ति वाता वृष्ट्यर्थम् । पतयन्ति—गच्छन्ति समन्तात् सञ्चरन्ति विद्युतः । ओषधीः—ओषधय उज्जिहते—उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते स्वः—अन्तरिक्षं पिन्वते—क्षरति । इरा—भूमिर्विश्वस्मै—सर्वस्मै भुवनाय—सर्वजगद्धिताय जायते—समर्था भवति । कदैवमिति । यत्—यदा पर्जन्यो देवः पृथिवीं रेतसा—उदकेन अवति—रक्षति अभिगच्छति वा । तदैवं भवति ॥४॥

जिहते—fr. √हा, *to go*. *cf*. 'वनाचिद्गुया जिहते नि वा भिया', (वनानि निजिहते न्यग्गच्छन्ति, Sāy.), v. 60. 2; also see v. 57. 4.

पिन्वते—*cf*. 'उपरा पिन्वते दिवः', i. 54. 7, where Sāy. has the note 'पिवि मिवि णिवि सेचने, व्यत्ययेनात्मनेपदम्' ; again on 'यः···सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते', i. 8. 7, Sāy. comments 'पिन्वते ... सेचनार्थो धातुः' ।

इरा—This word may be taken in the sense of 'food', see Ngh. 2. 7; *cf*. 'इरावतीम्', v. 63. 6, where Sāy. explains it by अन्नवतीम्, अन्न-साधिकाम् ; 'इरावतीः', v. 69. 2; 'इरावत्' (हविर्लक्षणान्नयुक्तम्—Sāy.), vii. 40. 5. इरा independently occurs only here in the ṚV. Macdonell translates this pāda : 'Nurture is born for the whole world.' Peterson—'food for the world is made.' It is to be noted that ळ (डा) is a syn. of earth, Ngh. 1. 1.

5

यस्य । व्रते । पृथिवी । नंनमीति । यस्य । व्रते । शफऽवत् । जर्भुरीति ॥
यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वऽरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥५॥

Do thou, Parjanya, through whose function the earth is bowed down; through whose function hoofed cattle thrive; through whose function plants assume all kinds of forms, grant us great felicity.—5.

सा. भा. ।—यस्य पर्जन्यस्य व्रते—कर्मणि पृथिवी नंनमीति—अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति। यस्य व्रते शफवत्—शफवत्पादोपेतं गवादिकं जर्भुरीति—भ्रियते पुष्यते गच्छतीति वा। यस्य व्रते—कर्मणि ओषधीः—ओषध्यो विश्वरूपाः—नानारूपा भवन्ति, हे पर्जन्य, स महांस्त्वं नः—अस्मभ्यं महिशर्म—महत् सुखं यच्छ—प्रयच्छ ॥५॥

यस्य व्रते—in obedience to whose law; *cf.* 'तव व्रते', verse 9, Hymn No. 16. on Pūṣan.

नंनमीति and जर्भुरीति are intensives *resp.* of √नम्. and √भुर् (*to quiver*)—Macdonell.

जर्भुरीति—'leap about'—Macd.; 'scatter'—Peter. जर्भुरीति occurs nowhere else, but the pt. form जर्भुराण occurs thrice in the ṚV., *cf.* i. 163. 11; ii. 10. 5; ii. 39. 3 ; in the last mentioned passage ('ब्रह्माविव जर्भुराणा'), जर्भुराणा (referring to the Aśvins) is explained by भृशं गच्छन्तौ (travelling rapidly).

6

दिवः । न । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् ।

प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ॥

अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि ।

अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥६॥

Send down for us, Maruts, the rain from heaven; drops of rainy charger descend; come down Parjanya, sprinkling water by this thundering (cloud); thou who art the sender of rain, our protector.—6.

सा. भा. ।—हे मरुतो यूयं दिवः—अन्तरिक्षप्रकाशात् नः—अस्मदर्थं वृष्टिं ररीध्वम्—दत्त। वृष्णः—वर्षकस्याश्वस्य—व्यापकस्य मेघस्य सम्बन्धिन्यो धाराः—उदकधाराः प्रपिन्वत—प्रक्षरत। हे पर्जन्य, त्वमेतेन स्तनयित्नुना—गर्जता मेघेन सह अर्वाङ्—अस्मदभिमुखमेहि—आगच्छ। किं कुर्वन्? अपः—अम्भांसि निषिञ्चन्। स देवोऽसुरः—उदकानां निरसितापि सन् नः—अस्माकं पिता—पालकश्च ॥६॥

In the first two pādas, the Maruts or the storm gods, closely associated with rain, are invoked to bestow rain.

अश्वस्य—Sāy. explains अश्वस्य etymologically as व्यापकस्य, *pervading*, referring to the cloud. Western scholars have taken the term in its ordinary sense: 'stallion'—Macd ; 'horse'—Peter.; 'charger'—Wilson.

ररीध्वम्—2. pl. imp. of √रा to give; *cf.* ररीथाः, vi. 44. 11.

स्तनयित्नुनेहि— -नेहि is based on the artifical contraction (सन्धि) -ना (=ना+आ) +इहि instead of -ना+एहि, which would normally be -नैहि. The same sandhi occurs in 'इन्द्रेहि', i. 9. 1.

असुरः—This epithet is applied to other gods also, such as Varuṇa, Dyaus. Sāy. gives here etym. sense—'the sender of rain; fr. √अस्. The word may be rendered by 'mysterious being'—Macdonell, Ved. Mythology. p. 24. l. 34.

7

अभि | क्रन्द | स्तनय | गर्भम् | आ | धाः ।
उदन्ऽवता | परि | दीय | रथेन ॥
दृतिम् | सु | कर्ष | विऽसितम् | न्यञ्चम् ।
समाः | भवन्तु | उत्ऽवतः | निऽपादाः ॥७॥

Cry aloud over (the earth), thunder, impregnate the plants, traverse (the sky) with thy water-laden chariot, draw open the tight-fastened, downward-turned water-bag, and may the high and low places be made level.—7.

सा.भा. ।—अभि—भूम्यभिमुखं क्रन्द—शब्दय । तदेव पुनरुच्यते दार्ढ्याय । स्तनय—गर्ज । गर्भम्—गर्भस्थानीयमुदकमोषधीष्वाधाः—आधेहि । तदर्थमुदन्वता—उदकवता रथेन परि दीय—परितो गच्छ । दृतिम्—दृतिवदुदकधारकं मेघं विषितम्—विशेषेण सितं बद्धं न्यञ्चम्—न्यक् अधोमुखं सु—सुष्ठु कर्ष—आकर्ष वृष्ट्यर्थम् । यद्वा विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष । एवं कृते उद्वतः—ऊर्ध्ववन्त उन्नतप्रदेशा निपादाः—न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः समाः—एकरूपा भवन्तु । उदकपूर्णा भवन्त्वित्यर्थः ॥७॥

गर्भमाधाः—*cf.* 'रेतो दधात्योषधीषु गर्भम्', verse 1, this hymn. धाः—2. sg. aor. in the imp. sense.

दीया—दीय ; prolongation of the final vowel, Pāṇ. vi. 3. 135., App. I. As for the mg. of the root, *cf.* 'दीयतिर्गतिकर्मा, तकतिदीयतीति तत्कर्मसु पाठात्—Sāy. on 'युवो रजांसि ... पर्यषाणि दीयत्', i. 180. 1; also 'दीयतम्' (=गच्छतम्), v. 74. 9.

इतिम्—This word occurs five times in the ṚV., showing that leather bags with downward openings tied by strings were used for carrying water in those primitive days in India as at present. The rain cloud is here compared with a similar water-skin.

8

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च ।
स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ॥
घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि ।
सुऽप्रपानम् । भवतु । अघ्न्याभ्यः ॥८॥

Raise on high the mighty sheath (of rain), pour down (its contents); let the rivers flow unimpeded to the east; saturate with water both heaven and earth, and let there be abundant beverage for the kine.—8.

सा. भा.।—हे पर्जन्य, त्वं महान्तम्—प्रवृद्धं कोशम्—कोशस्थानीयं मेघमुदच—उद्गच्छ उद्गमय वा। तथा कृत्वा निषिञ्च—नीचैः क्षारय। कुल्याः—नद्यो विषिताः—विष्यूताः सत्यः स्यन्दन्ताम्—प्रवहन्तु पुरस्तात्—पूर्वाभिमुखम्। प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते। घृतेन—उदकेन द्यावापृथिवी—दिवं च पृथिवीं च व्युन्धि—क्लेदयात्यधिकम्। अघ्न्याभ्यः—गोभ्यः सुप्रपाणम्—सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु ॥८॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च—'The process of shedding rain is here compared with the drawing up of a pail from a well and pouring out its contents' —Ved Reader, p. 109.

घृतेन—घृत is clearly mentioned among the syns. of उदक, Ngh. 1. 12.

अघ्न्याभ्यः—अघ्न्या means a cow in the ṚV. The word occurs there for several times in this sense. Macdonell and Keith have the following note on it: "It is to be noted that the cow was on the road to acquire special sanctity in the ṚV. as is shown by the name अघ्न्या '*not to be slain*', applied to it in several passages."—Vedic Index, Vol. II, pp. 145-147. (on 'मांस').

9

यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःऽकृतः ॥
प्रति । इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥९॥

When, Parjanya, sounding loud and thundering, thou destroyest the wicked (clouds) this whole (world) rejoices and all that is upon the earth.—9.

सा. भा. ।—हे पर्जन्य, यत्—यदा त्वं कनिक्रदत्—अत्यर्थं शब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि—विदारयसि तदानीमिदं विश्वम्—जगत् प्रतिमोदते । विश्वं विशेष्यते । यत् किञ्च पृथिव्यामधि—भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते हृष्यति । वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥९॥

10

अवर्षीः । वर्षम् । उत् । ऊं इति । सु । गृभाय ।
अकः । धन्वानि । अतिऽएतवे । ऊं इति ॥
अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय ।
कम् । उत । प्रऽजाभ्यः । अविदः । मनीषाम् ॥१०॥

Thou hast rained; now check well the rain; thou hast made the deserts capable of being crossed; thou hast given birth to plants for (man's) enjoyment; verily thou hast obtained the laudation from the people.—10.

सा. भा. ।—इयमतिवृष्टिविमोचनी ॥ हे पर्जन्य, त्वमवर्षीः—वृष्टवानसि । वर्षमुदु षू गृभाय । उदकं सु—सुष्ठु गृभाय—गृहाण परिहरेत्यर्थः । धन्वानि—निरुदकप्रदेशान् अकः—अत्यतः कृतवानसि । किमर्थम् ? अत्येतवा उ—अतिक्रम्य गन्तुम् । ओषधीरजीजनः—उदपादयः । किमर्थम् ? भोजनाय धनाय भोगाय वा । कम् इत्ययं 'शिशिरं जीवनाय कम्' (नि° १. १०) इतिवत् पादपूरणः । उत—अपि च प्रजाभ्यः सकाशात् मनीषाम्—स्तुतिमविदः—प्राप्तवानसि ॥१०॥

एतवे—Ved. Inf. with aff. तवे, App. I. अकर्धन्वानि. etc.—'The thirsty fields he covered with the waters of plenteous falling rain ,—Kaegi, 'The Rigveda', p. 40; 'thou hast made the deserts passable'—Macd.; Peter.

कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम्—'And thou hast fulfilled the desires of living creatures',—Muir; this transl. is based on Prof. Roth's explanation of the term मनीषा. Roth refers to 'अयं मनीषामुगतीमजीगः' vi. 47. 3, as another passage, where मनीषा has the sense he attributes to it here. Grassmann and Delbrück follow Roth. Dr. Bülher after Sāy. renders 'thou hast received praise from the creatures.'

PŪṢAN

Characteristic Features

The name etymologically means 'prosperer', as derived from √*puṣ*, to cause to thrive.' This aspect of his character is evident from his epithet '*puṣṭimbhara*' (bringing prosperity). He is frequently invoked to bestow wealth and protection (vi. 48. 15). He is celebrated in eight hymns of the ṚV., five of which occur in the sixth Maṇḍala. His car is drawn by goats (ajāśva) instead of horses.[1] (i. 38. 4; vi. 55. 3, 4),

Karambha (gruel or a preparation of curds and fried barley-powder) is his characteristic food, so he is often called '*Karambhāda*' (iii. 52. 7; vi. 56. 1).

He is closely connected with the sun, and Yāska identifies him with the sun (Nir. 7. 9). In post-Vedic literature, Pūṣan has no separate existence as a deity and he is entirely merged in the sun.

He is a pastoral deity; he protects cattle. He is the guardian of paths, removing all dangers and foes from the way (i. 42. 1-3). As knower of ways he is besought for the recovery of lost things.[2] He brings back beasts that have strayed.[3]

Pūṣan is frequently addressed with Bhaga (i. 90. 5, etc.) and occasionally with other deities, *e.g.*, Soma, Indra, etc.

[For more details see M. Winternitz, Hist. of Ind. Lit. I, p. 76; Muir, OST. V, p. 175; Macdonell, Ved. Myth., pp. 35-37].

---

[1] Kaegi, Der Rigveda (Arrowsmith's Transl.), note 120.

[2] Āśv. Gr. Sū., 3. 7. 8. 9; Śāṅkh. Śraut. Sū., 3. 4. 9.

[3] This trait of Pūṣan corresponds with that of MITHRA, the solar deity of the Avesta, —Spiegel, Die Arische Periode.

Hymn No. 16

PŪṢAN

vi. 54

1

सम् | पूषन् | विदुषा | नय | यः | अञ्जसा | अनुऽशासति ॥
यः | एव | इदम् | इति | ब्रवत् ॥१॥

Bring us, Pūṣan, into communication with a wise man, who may rightly direct us, who may even say, this is so.—1.

सा. भा.।—'सं पूषन्नि'ति दशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णं गायत्रम्। 'सं पूषन्नि'त्यनुक्रान्तम्। नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम्। सूत्रितञ्च—'सं पूषन्विदुषे'ति नष्टमधिजिगमिषन्मूढो वा' (आ. गृ. सू. ३.७.९) इति॥

हे पूषन्—पोषक देव, विदुषा—जानता तेन जनेन संनय—अस्मान् सङ्गमय यः—विद्वानञ्जसा—ऋजुमार्गेणानुशासति—अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति। यश्चैव—एव-मिदम्—नष्टं भवदीयं धनमिति ब्रवत्—ब्रवीति। नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः। तेन विदुषेत्यन्वयः॥१॥

सं ... विदुषा नय ... अनुशासति—'Conjoin us with one that knows, *i.e.*, provide us with a guide, who shall instruct us where to find what we have lost'—Macdonell (after Sāyaṇa), Ved. Reader, p. 112.

अञ्जसा—(*indec.*) occurs thrice in the Ṛ.V. used in different senses in different passages. In i. 139. 4, it is interpreted in the sense of 'मुख्यत्वेन प्रकृष्टम्', 'principal and in consequence excellent'; or, it may mean there बलात्, through power. In vi. 16. 3, it is taken to mean 'जवेन', with a speed; here it means 'rightly', 'straight-way.'

ब्रवत्—3. sg. Ved. Subj. (लेट्) of √ब्रू.

2

सम् | ऊँ इति | पूष्णा | गमेमहि | यः | गृहान् | अभिऽशासति ॥
इमे | एव | इति | च | ब्रवत् ॥२॥

May we, by the favour of Pūṣan, come in communication with (the man) who may direct us to the houses (where our goods are secreted), and may say, verily these are they.—2.

सा. भा. ।—पूष्णानुगृहीता वयं सङ्गमेमहि—तेन जनेन सङ्गच्छेमहि यो जनो गृहान् येषु गृहेष्वस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहानभिशासति—अभिशास्ति आभिमुख्येन बोधयति। यश्च मे—त्वदीया नष्टाः पशव एव—एवं तिष्ठन्तीति च ब्रवत्—ब्रूयात् ॥२॥

पूष्णा संगमेमहि—we would go with Pūṣan as our guide; गमेमहि—aor. in the sense of optative; गृहान्—the sheds in which our lost cattle are.

3

पूष्णः । चक्रम् । न । रिष्यति । न । कोशः । अव । पद्यते ॥
नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥३॥

The discus of Pūṣan does not destroy; its sheath is not discarded, its edge harms not us,—3.

सा. भा. ।—पूष्णः—पोषकस्य देवस्य चक्रम्—आयुधं न रिष्यति—न विनश्यति। अस्य चक्रस्य कोशश्च नावपद्यते—न हीयते। अस्य पविः—धारा च नो—नैव व्यथते—कुण्ठीभवति। तेन चक्रेण चोरान् हत्वास्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥३॥

चक्रम्—Sāyaṇa explains चक्रम् as Pūṣan's weapon, the discus and पविः as the edge of that weapon; Prof. Macdonell opines—'This is in the highest degree improbable, because the weapon of Pūṣan is a spear, an awl or a goad; while his car is elsewhere mentioned, as well as the goats that draw it, and he is called a charioteer.' Peterson says, 'the three things (चक्रम्, कोशः, पविः) referred to in the verse are evidently parts of the chariot of the god, and चक्रम् must therefore be taken in the sense of wheel.'—Hymns from the Rigveda, Part I, p. 177.

कोशः—Roth cites four passages besides this in which this word is to be taken as meaning the box of a carriage; i. 87. 2,—'श्चोतन्ति कोशा उप वो रथेष्वा', viii. 20. 8, 'रथे कोशे हिरण्यये', viii. 22. 9; and 'द्यौर्भूमिः कोश आसीत्' x. 85. 7.

4

यः । अस्मै । हविषा । अविधत् । न । तम् । पूषा । अपि । मृष्यते ॥
प्रथमः । विन्दते । वसु ॥४॥

Pūṣan inflicts not the least injury on the man who propitiates him by oblations; he is the first who acquires wealth.—4.

सा. भा. ।—यो यजमानोऽस्मै पूष्णे हविषा—चरुपुरोडाशादिनाऽविधत्—परिचरति तं यजमानं पूषा नापि मृष्यते। अपिशब्द ईषदर्थे। ईषदपि न हिनस्ति। स च प्रथमः—मुख्यः सन् वसु—धनं विन्दते—लभते ॥४॥

अविधत्—For this sense of the root '*to propitiate*,' *cf.* 'हविषा विधेम,' verse 2, Hymn No. 2 (ii. 6).

न मृष्यति—'does not forget.' *cf.* 'न ते भोजस्य सख्यं मृषन्त, where Sāy. renders the verb by विस्मरन्ति, vii. 18. 21.

5

पूषा | गाः | अनु | एतु | नः | पूषा | रक्षतु | अर्वतः ॥
पूषा | वाजम् | सनोतु | नः ॥५॥

May Pūṣan come to (guard) our cattle, may Pūṣan protect our horses; may Pūṣan give us food.—5.

सा. भा.—पूषा—पोषको देवो नः—अस्मदीया गा अन्वेतु—रक्षणार्थमनुगच्छतु। स च पूषा अर्वतः—अश्वान् रक्षतु चोरेभ्यः। तथा वाजम्—अन्नञ्च नः—अस्मभ्यं पूषा सनोतु—प्रयच्छतु ॥५॥

अनु एतु—May Pūṣan go after our cattle and be with them in order to prevent injury or loss.

6

पूषन् | अनु | प्र | गाः | इहि | यजमानस्य | सुन्वतः ॥
अस्माकम् | स्तुवताम् | उत ॥६॥

Come, Pūṣan, to (guard) the cattle of the institutor of the rite presenting libations, and also of us repeating (thy) praises.—6.

सा. भा. ।—हे पूषन्, सुन्वतः—सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गाः—पशूननुप्रेहि—रक्षणार्थमनुगच्छ। उत—अपि च स्तुवताम्—त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वतामस्माकं गाश्चानुगच्छ ॥६॥

7

माकिः । नेशत् । माकीम् । रिषत् । माकीम् । सम् । शारि । केवटे ॥
अथ । अरिष्टाभिः । आ । गहि ॥७॥

Let not, Pūṣan, our cattle perish; let them not be injured; let them not be hurt by falling into a well; come, therefore, along with them unharmed.—7.

सा. भा. ।—हे पूषन्, अस्मदीयं गोधनं माकिर्नेशत्—मा नश्यतु । माकिर्माकीमित्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तेते । माकीं रिषत्—मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् । माकीम्—मा च केवटे—कूपे संशारि—संशीर्णं भूत् कूपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । अथ—एवं सति अरिष्टाभिः—अहिंसिताभिर्गोभिः सहागहि—सायंकाल आगच्छ ॥७॥

माकिः—*not any one*; occurs several times in the ṚV; used only in prohibitive sentences. *cf.* 'माकिर्नो अस्य नो रिषत्,' may *no one* of our offspring be injured, viii. 67. 11.

माकीम्—occurs only twice in the ṚV.; used as an emphatic prohibitive particle; another passage where it occurs is viii. 45.23.

केवटे—in the well (pit); this word occurs nowhere else in the ṚV.; *cf.* 'कूप...केवट इति चतुर्दश कूपनामानि', Ngh. 3.23.

8

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टऽवेदसम् ॥
ईशानम् । रायः । ईमहे ॥८॥

We solicit riches of Pūṣan, who hears (our eulogies), who is the averter (of poverty), the preserver of that which is not lost, the ruler (over all).—8.

सा. भा. ।—अस्मत्स्तोत्राणि शृण्वन्तम् इर्यम्—दारिद्र्यस्य प्रेरकमनष्टवेदसम्—अविनष्टधनमीशानम्—सर्वस्येश्वरमेवंविधं पूषणं देवं वयं रायः—धनानि ईमहे—याचामहे ॥८॥

इर्यम्—*orig.* प्रेरक, sender; here means dispeller, remover; *cf.* v. 58.4. where Sāy. comments on the word: 'इर्यं शत्रूणां प्रेरकं आवयितारम्', the remover or overthrower of enemies. The word occurs also in vii. 13.3; vii. 41.4. where Sāy. explains the term to mean 'स्वामी, ईश्वर', lord.

अनष्ट-वेदस्—refers to the trait of Pūṣan of recovering lost property and cattle; he is also called अनष्टपशु, whose cattle are never lost.

रायः—is better taken as the gen. sg. dependent on ईशानम्. *cf.* 'ईशानं राधसः', vi. 55.2, addressed to Pūṣan.

9

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ॥
स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥८॥

May we never suffer detriment when engaged, Pūsan, in thy worship; we are at this time thine adorers.—9.

सा. भा. ।—चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः 'पूषन् तव व्रत' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितञ्च—'वाममद्य सवितर्वाममु श्वः पूषन् तव व्रते वयम्' (आ° २.१६) इति ॥

हे पूषन्—पोषक देव, तव त्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदा चन—कदाचिदपि न रिष्येम—हिंसिता न भवेम। तादृशाश्च वयमिह—अस्मिन् कर्मणि ते—तव स्तोतारः स्मसि—स्मः भवामः ॥९॥

तव व्रते—'under thy protection',—Max Müller; 'in thy service, *i.e.*, while abiding in thy ordinance,'—Macdonell.

स्मसि—for स्मः; see conjugation of vbs., App. I.

10

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् ॥
पुनः । नः । नष्टम् । आ । अजतु ॥१०॥

May Pūṣan put forth his right hand (to restrain our cattle) from going astray; may he bring again to us that which has been lost.—10.

सा. भा. ।—पूषा—पोषको देवः परस्तात्—परस्मिन् देशे सुसञ्चारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुपेते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परिदधातु—परिधानं निवारकं करोतु। नः—अस्मदीयं नष्टञ्च गोधनं पुनराजतु—आगच्छतु। आगमयतु ॥१०॥

अजतु—'the mg. of the vb. shows that by नष्टम् (*what is lost*) cows are intended.'—Macdonell; 'drive hither', *cf.* Sāy.'s explanation of अज्, '*drive*' in i. 23.14. Max Müller (in the first ed. of the ṚV.) reads in commentary "आगच्छतु आगमयतु", but the word is not in the Ulwar MS.'—Peterson, Hymns from the Rigveda, Part I.

MITRA

Characteristic Features

Mitra is celebrated in one hymn only (iii. 59) in the ṚV. He is invariably coupled with Varuṇa. In many other verses he is associated with Aryaman. These three (Mitra, Varuṇa and Aryaman), the most celebrated among the Ādityas, are addressed as triple divinities (x. 89. 9; vii. 62. 6;—63. 6; —66. 12). Libations and songs are offered to them at sun-rise (vii. 65. 1; —66. 12).

Mitra appears in the Ṛgveda in the character of a sun-god. Uttering his voice (ब्रुवाण:) probably in the form of the sounds of the awakened birds and beasts at sunrise, he stirs (*yātayati*) men to activity. It is why he is characteristically called by the epithet *yātayaj-jana* (iii. 59. 1; viii. 91. 12). He watches men with unwinking eye (iii. 59. 1; so also Mitra and Varuṇa in vii. 60. 7). He supports heaven and earth, sustains all the gods; to him all mankind (*five tribes, 'pañca janāḥ'*) submits (iii. 59. 8). He regulates the sun's course. He is connected with day, and Varuṇa with night (Sāy. on i. 89. 3; Tait. Br. 1. 7. 10. 1). In AV. (ix. 3. 18) Mitra is the god connected with sunrise and Varuṇa with evening. He is identical with 'Mithra' of the Avesta,[1] who is a sun-god. He is called Mitra probably from his friendly or benevolent nature which is frequently referred to in the Vedas.[2]

———

[1] SPIEGEL, Die Arische Periode, 183: OLDENBERG, Die Religion des Veda.

[2] Macdonell, Ved. Myth., p. 30. For Yāska's etym. of the word, see Nir. 10. 21; and for that of Sāy. see Comm. on iii. 59. 1. (Hymn No. 17) l. 5 'प्रकर्षेण सर्वमीयते, ... त्रायते इति वा मित्र:' ।

Hymn No. 17

MITRA

iii. 59

1

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः ।
मित्रः । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् ॥
मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अभि । चष्टे ।
मित्राय । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥१॥

Mitra, when praised, animates men to exertion; Mitra sustains both the earth and heaven; Mitra looks upon men with unclosing eyes; offer to Mitra the oblations of clarified butter.—1.

'मित्रो जनानि'ति नवर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं मैत्रम्। 'मित्रो मैत्रं चतुर्गायत्र्यन्तमि'त्यनुक्रमणिका। आदितः पञ्च त्रिष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः। मित्रो देवता। अग्निहोत्रार्थे पयसि वर्षबिन्दुपतने 'मित्रो जनानि'त्यनया समिधमादध्यात्। सूत्रितञ्च—'मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानम्' (आ॰ ३. ११)। इति॥

ब्रुवाणः—स्तूयमानः शब्दं कुर्वाणो वा। मित्रः—प्रकर्षेण सर्वैर्मीयते तथा सर्वान्वृष्टिप्रदानेन त्रायते इति वा मित्रः सूर्यः। जनान्—कर्षकादिजनान्यातयति—कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं कारयति। तथा मित्र एव पृथिवीमुतापि च द्यामेतावुभौ लोकौ वृष्टिद्वारान्नं यागांश्च जनयन् दाधार—धारयति। तथा सति मित्रोऽनिमिषा—अनिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः—कर्मवतो मनुष्यानभिचष्टे—सर्वतः पश्यति। एतत् सर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजो घृतवद्—उपस्तरणाभिघारणयुक्तं हव्यम्—हवनयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत—जुहुत। प्रयच्छतेत्यर्थः। उक्तार्थं यास्को ब्रवीति—'मित्रो जनान् यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन्। मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च। मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति। कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति, विकृष्टदेहा वा। मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम्। जुहोतिर्दानकर्मा' (नि॰ १०. २२) इति। यातयति। यती प्रयत्न इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपम्। दाधार। 'तुजादीनामि'त्यभ्यासस्य दीर्घः। जुहोत। जुहोतेर्लोटि तप्प्रत्ययस्य तबादेशः। गुणः। निघातः॥१॥

For the first pāda, *cf.* 'जनं च मित्रो यतति ब्रुवाणः,' vii. 36. 2, which Roth renders: 'by his word Mitra holds the folk in order.'—Roth, S. L., p. 18.

'यातयति ब्रुवाणः'—'*stirs* to activity *by calling, i.e.,* arousing them.'—Macd., Ved. Reader, p. 79. Geldner (Ved. St. iii, pp. 11-26) takes 'ब्रुवाणः' to mean 'calling himself,' and renders the first pāda by—'calling himself Mitra (friend) he sets men a good example.' Similarly he takes 'यातयज्जनः' (verse 5, this hymn) in the sense of 'setting a good example to men.' Prof. Macdonell criticises Geldner's interpretation of the word ब्रुवाणः with a remark—'this, in my opinion, is in itself highly improbable, while this construction cannot be shown to exist in the ṚV.' Peterson renders—'Mitra speaks, and the people are arrayed,' or, in other words, 'it is the voice of Mitra that leads us men.'—Hymns from the Ṛgveda, Part I. We draw the attention of our readers to the explanation of ब्रुवाणः, suggested by us (ll. 8-9, Introd. notes on characteristic features of Mitra, p. 223).

दाधार—See Whitney, para. 786: 'A considerable number of roots have in the Veda a long vowel in their reduplication.........Most are Vedic only; but दाधार is common also in the Brāhmaṇa language, and is even found later.' See also Pāṇ. vi. 1. 7.

अनिमिषा—It is characteristic of Mitra and Varuṇa to look upon men with unwinking eyes, or with 'eyes that sleep not.' *Cf.* vii. 60. 7.

जुहोत—(2. pl. imp.) occurs more frequently than जुहुत, which is but rarely used in the ṚV.; see vii. 15. 1; x. 14. 13; see Pāṇ. vii. 1. 45.

क्ष्टीः—see notes on क्ष्टयः, verse 9, Hymn No. 4.

2

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् ।
यः । ते । आदित्य । शिक्षति । व्रतेन ॥
न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऊतः ।
न । एनम् । अंहः । अश्नोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥२॥

May that mortal enjoy abundance, Mitra, who presents thee, Aditya, (with offerings) at the sacred rite; protected by thee he is not harmed; he is not overcome by any one; sin reaches him not, either from afar or nigh.—2.

सा. भा. ।—देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य 'प्र स मित्रे'ति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य कालात्ययनिमित्ते मैत्रे चरौ याज्या । सूक्तिश्च—'प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वांस्त्वां

नष्टवान्महिमाय पृच्छते' (आ° ४. ११) इति। 'तत इष्टिर्मित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्थितायाम्' (आ ३. १२) इति च ॥

हे आदित्य, व्रतेन—यज्ञेन युक्तो यः—मनुष्यस्ते—तुभ्यं शिक्षति—हविर्लक्षणमन्नं ददाति, हे मित्र, स मर्तः—मनुष्यः प्रयस्वान्—अन्नवान् प्रास्तु—प्रभवतु। त्वोतः—त्वया रक्षितः स मनुष्यः केनापि न हन्यते—न जीयते—नाभिभूयते च। एनम्—तुभ्यं हविर्दत्तवन्तं पुरुषम् अंहः—पापमन्तितः—समीपान्नाश्नोति—न प्राप्नोति दूरादपि न प्राप्नोति। शिक्षतिर्दानकर्मा। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। जीयते। जयतेः कर्मणि यकि 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घः। त्वोतः। 'तृतीया कर्मणी'ति पूर्वपदस्वरः। अश्नोति। अशू व्याप्तौ। स्वादिः। व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥२॥

प्रयस्वान—प्रयस् is a syn. of अन्न, Ngh. 2. 7; व्रत—a syn. of कर्म, Ngh. 2. 1; Nir. 2. 13.

शिक्षति—fr. √शिक्ष्, *to give*, Ngh. 3. 20; acc. to Mr. Peterson it is the desiderative of the Vedic root शक् *to help*, from which Roth derives शग्म; शग्धि is the imp. 2. sg. form of this root. शिक्षति—'seeks to serve'—Peterson.

त्वोतः—त्वया + ऊतः; Whitney says—a few instances of त्वा (instr. sg.) for त्वया are found in the ṚV., *cf.* 'त्वा दत्तेभी रुद्र', ii. 33. 2 (Hymn. No. 19)

3

अनमीवासः | इळया | मदन्तः ।

मितऽज्ञवः | वरिमन् | आ | पृथिव्याः ॥

आदित्यस्य | व्रतम् | उपऽक्षियन्तः ।

वयम् | मित्रस्य | सुऽमतौ | स्याम ॥३॥

May we exempt from disease, rejoicing in (abundant) food, roaming free over the wide (expanse) of the earth, diligent in the worship of Āditya, ever be in the good favour of Mitra.—3.

सा. भा.।—देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या। 'अनमीवास इळया मदन्तः प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानि'ति सूत्रितम् (आ° ४.११) ॥

हे मित्र, अनमीवासः—रोगवर्जिता इळया—अन्नेन मदन्तः—माद्यन्तः पृथिव्या वरिमन्—विस्तीर्णे प्रदेशे मितज्ञवः—मितजानुका आ—यथाकामं सर्वत्र गच्छन्त आदित्यस्य सम्बन्धि व्रतम्—कर्मोपक्षियन्तः—तस्य कर्मणः समीपे निवसन्तः। तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः। तादृशा वयं

मित्रस्य—आदित्यस्य सुमतौ—शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां स्याम—वर्तेमहि। मदन्तः। मदी हर्षे इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप्। मितज्ञवः। जानुशब्दस्य ज्ञु छान्दसः। वरिमन्। उरुशब्दात् पृथ्वादित्वादिमनिच्। 'प्रियस्थिरे'त्यादिना वरादेशः। 'सुपां सुलुगि'ति सप्तम्या लुक्। व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥३॥

मितज्ञवः—This word occurs in three other places; vi. 32. 3; vii. 82. 4; and vii. 95. 4; Sāy. explains the word, in these passages,—'having knees bent down, *i.e.* falling on knees in a posture of making obeisance.' Roth takes the word to mean here—'having well-fixed, firm knees (firm of foot,—S. L.); so also Grassmann,—'having upright knees (that is, knees which do not sink together).'

वरिमन्—for वरिमणि; an abbreviated form of the loc. sg. of nouns in मन् with the case term. इ omitted, or identical with the stem, is considerably more frequent than the regular form; *cf.* 'परमे व्योमन्', I. 143. 3; see Whitney, para. 425 c; loc. case with particle आ (Macdonell; Peterson), *cf.* 'मनुष्येषु आ', 'उदरेषु आ', i. 25. 15.

4

अयम् | मित्रः | नमस्यः | सुऽशेवः ।
राजा | सुऽक्षत्रः | अजनिष्ट | वेधाः ॥
तस्य | वयम् | सुऽमतौ | यज्ञियस्य ।
अपि | भद्रे | सौमनसे | स्याम ॥४॥

This Mitra has been engendered adorable and to be served, the sovereign (over all), endowed with vigour, the creator (of the universe); may we ever be in the good favour, in the auspicious approbation, of this adorable (Āditya).—4.

सा. भा.।—अयम्—पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितो मित्रः—सूर्यो नमस्यः—सर्वैर्नमस्करणीयः सुशेवः—शोभनसुखः। सुखेन सेव्य इत्यर्थः। राजा—सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी। सुक्षत्रः। क्षत्र-शब्देन बलमुच्यते। शोभनबलोपेतो वेधाः—सर्वस्य जगतो विधाता। एवं-गुणोपेतः सूर्यः अजनिष्ट—प्रादुरभूत्। तस्य—एवंविधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य—यज्ञार्हस्य सूर्यस्य सुमतौ—शोभनायां बुद्ध्यां भद्रे—कल्याणकारिणि सौमनसे—सौमनस्येऽपि यजमाना वयं

स्याम—भवेम। नमस्यः। नमसि साधुः। 'तत्र साधुरि'ति यत्। तितस्वरितः। अजनिष्ट। जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लुङि सिचि रूपम्। सौमनसे। सुमनस इदमित्यर्थे 'तस्येदमि'त्यण्। प्र त्ययस्वरः ॥४॥

सुशेवः—'kind',—Peterson; 'propitious,'—Macdonell; *cf.* 'पितेव सोम सूनवे सुशेवः', viii. 48. 4; 'the word is also applied to a friend, i. 187. 3; ii. 1. 9; to a son, v. 42. 2; vii. 4. 8; to a mother, x. 18. 10; to a wife, AV. xiv. 2. 26, as well as to the gods.'—Roth; 'शेव' is a syn. of सुख, happiness, Ngh. 3. 6.

5

महान् । आदित्यः । नमसा । उपऽसद्यः ।
यातयत्ऽजनः । गृणते । सुऽशेवः ॥
तस्मै । एतत् । पन्यऽतमाय । जुष्टम् ।
अग्नौ । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥५॥

The great Āditya, the animator of men to exertion, is to be approached with reverence; he is the giver of happiness to him who praises him; offer with fire the acceptable libation to that most glorifiable Mitra.—5.

सा. भा.।—योऽयमादित्यो महान् अतएव नमसा—नमस्कारेणोपसद्यः सर्वैरुपसदनीयो यातयज्जनः—प्रातः प्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः, गृणते—स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुशेवश्च भवति, तस्मै पन्यतमाय—स्तुत्यतमाय मित्राय—आदित्याय जुष्टम्—प्रीतिविषयमेतद्धविरग्नावाजुहोत—जुहुत। यातयज्जनः। यती प्रयत्न इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। गृणते। गॄ शब्दे। 'शतुरनुम' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। पन्यतमाय। पनतेरघ्न्यादित्वाद्यत्। 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वम्। जुष्टम्। 'नित्यं मन्त्र' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥५॥

महाँ आदित्यः—महान्+आदित्यः, see note on देवाँ एह, verse 2, Hymn No. 1.

यातयज्जनः—One of a class of compds. peculiar to the Veda. Whitney, (para. 1309), calls them participle-compds. in which the prior member is a present participle and the final member its object....The accent is on the final syllable of the participle, whatever may have been the latter's accent as an independent word. For the mg. see note on verse 1. For similar compds., *cf.* ससवाँ ससम्, iv. 52. 4 (Hymn No. 8).

6

मित्रस्य । चर्षणिऽधृतः । श्रवः । देवस्य । सानसि ॥
द्युम्नम् । चित्रश्रवःऽतमम् ॥६॥

Desirable food and most renowned wealth are (the gifts) of the divine Mitra, the supporter of man.—6.

सा. भा.।—अभिप्लवषडहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशादिस्तोमे सति होत्रकशस्त्रेष्वावापस्थाने पञ्चपञ्चादिसंख्याका ऋच आवपनीयाः। तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे 'मित्रस्य चर्षणीधृत' इत्याद्याश्चतस्र आवापार्थाः। सूत्रितञ्च—'मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्राः' (आ० ७. ५) इति॥

चर्षणीधृतः—मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य मित्रस्य देवस्य सम्बन्धि श्रवः—अन्नं सानसि—सर्वैः सम्भजनीयं द्युम्नम्—तदीयं धनञ्च चित्रश्रवस्तमम्—अतिशयेन चायनीयकीर्त्तियुक्तम्। वर्तत इति शेषः। सानसि। सनोतेः 'सानसिपर्णसी'त्यादिना सिच्-प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः। चित्त्वादन्तोदात्तः। 'स्वमोरि'ति स्वमोर्लुक्॥६॥

चर्षणीधृतः—For चर्षणि see note on 'चर्षणि-प्राः', vii. 31. 10 (Hymn No. 4); in the Saṃ. pāṭha, the short vowel of णि in चर्षणि is lengthened; see Prolongation of vowels, App. I.

सानसि—This word occurs frequently in the ṚV; fr. √सन्, *to gain*. 'Bringing a gain, winning, making booty, victorious.'—Roth. Mahīdhara explains the word as 'सनातन' (eternal), upon the authority of Yāska, who includes it, he says, among the syns. of पुराण (old); but it is neither found in the Ngh. (iii. 27), nor in the Nir.

द्युम्नम्—Sāy., after Yāska, derives it *fr.* √द्युत्, *to glitter*, in v. 10. 1; it is a syn. of धन (wealth).—Ngh. 2. 10; it also means glory or food ('यशो वा अन्नं वा').—Nir. 5. 5. चित्रश्रवस्तमम्—see note on i. 1. 5 (Hymn No. 1).

7

अभि । यः । महिना । दिवम् । मित्रः । बभूव । सऽप्रथाः ॥
अभि । श्रवःऽभिः । पृथिवीम् ॥७॥

The renowned Mitra, who by his might presides over heaven, is he who presides over the earth by (the gift of) food.—7.

सा. भा.।—प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रीष्टिः। तस्याम् 'अभि यो महिने'त्यनुवाक्या। सूत्रितञ्च—'अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्' (आ० ३. १२) इति॥

यो मित्रो महिना—स्वकीयेन महिम्ना दिवम्—अन्तरिक्षमभिबभूव—अभिभवति स मित्रः सप्रथाः। प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिस्तत्सहितः श्रवोभिः—वृष्टिद्वारोत्पादितैरन्नैः पृथिवीमप्यभिभवति। बह्वन्नयुक्तां करोतीत्यर्थः। सप्रथाः। प्रथ प्रख्याने। असुन्। 'वोपसर्जनस्ये'ति सहस्य सभावः ॥७॥

महिना—for महिम्ना; 'From a few stems in मन् is made an abbreviated instrumental singular, with loss of म् as well as of न —Whitney. para. 425e.

सप्रथाः—See note on सप्रथः (*voc.*) of this stem, verse 6, Hymn No. 4.

श्रवोभिः—Grassmann and Ludwig translate—'in glory.' For different mgs. of श्रवस्—see note on चित्रश्रवस्तमः, i. 1. 5 (Hymn No 1).

8

मित्राय | पञ्च | येमिरे | जनाः | अभिष्टिऽशवसे ॥
सः | देवान् | विश्वान् | बिभर्ति ॥८॥

The five classes of men have repaired to the victorious Mitra, for he supports all the gods.—8.

सा. भा.।—पञ्च जनाः—निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा अभिष्टिशवसे—शत्रूणामभिगन्तृबलयुक्ताय मित्राय येमिरे—हवींषुप्रयच्छन्ति। सः—तादृशो मित्रो विश्वान्—सर्वान् देवान् बिभर्ति—स्वस्वरूपतया धारयति। अभिष्टिशवसे। इषे'मन्त्रे वृषे'त्यादिना क्तिन्। 'तादौ च निती'त्यभेरन्तोदात्तत्वम्। शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥८॥

पञ्च जनाः—'The five tribes : the four higher castes and the Niṣādas, the outcastes' ('चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चमः')—Aupamanyava, quoted by Yāska in Nir. 3. 8. The words 'पञ्च क्षितयः', 'पञ्च कृष्टयः', 'पञ्च चर्षणयः', 'पञ्च जाताः' conveying the same sense occur frequently in the ṚV. 'The Ait. Br. explains the five to be gods, men, Gandharvas and Apsarases, Snakes, and the Fathers.' Yāska thinks that the five are the Gandharvas, Fathers (पितरः), Gods, Asuras, and Rākṣasas. Western scholars are of different opinions. Roth and Geldner think that all the peoples of the earth are meant. 'The phrase *five races* is a designation of all nations, not merely of the Aryan tribes.' These are the nations of the four regions of the world with the Aryans in the middle; see Vedic Index, I, pp. 466-67. 'Originally the five tribes of the *Yadus*, *Turvaśas*, *Druhyus*, *Anus*, and the *Purus*

(who are all mentioned together in i. 108. 8), afterwards formulaic for men in general, 'the whole world,' see Zimmer. AIL., pp. 119-123. 'The five peoples (here) = all mankind,—Macdonell, Ved. Reader. See also Muir, OST., Vol. I, pp. 176-78; Max Müller, 'India: What can it teach us?', p. 95, note.

अभिष्टिशवसे—'having strength to overcome (enemies)'—Sāy. 'Strong to help,'—Macdonell. अभिष्टि—help,—Macd.; Griffith. Sāy. derives the word fr. √इष्, *to go*. For different mgs. and derivations of अभिष्टि, see note on अभिष्टये, v. 4, Hymn no. 21.

The purport of this verse is that gods and men are sustained by Mitra, on whom they are all dependent.

9

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽबर्हिषे ॥
इषः । इष्टऽव्रताः । अकरित्यकः ॥८॥

Mitra is he, who amongst gods and men bestows food as the reward of pious acts upon the man who has prepared (for him) the lopped sacred grass.—9.

सा. भा.।—मित्रः—भगवानादित्यो देवेषु—द्योतमानादिगुणयुक्तेष्वायुषु—मनुष्येषु मध्ये यो जनो वृक्तबर्हिः। वृक्तं लूनं बर्हिर्येन सः। बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः। तस्मै वृक्तबर्हिषे जनाय इष्टव्रताः—इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ता इषः—तादृशान्यन्नानि अकः—करोति तस्मै ददातीत्यर्थः। वृक्तबर्हिषे। ओ व्रश्चू छेदने। कर्मणि निष्ठायां 'यस्य विभाषेती'ट्प्रतिषेधः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अकः। करोतेर्लुङि च्लेर्'मन्त्रे घसे'त्यादिना लुक्। सिपो हल्ङ्यादिलोपः। निघातः ॥९॥

आयुषु—आयु is a syn. of man, Ngh. 2. 3.

इष्टव्रताः—Acc. to Sāy. an adj. qualifying इषः (food), referring to the food which enables* man to perform sacred rites; 'food regulated by the ordinances, which Mitra desires, *i.e.*, to be eaten according to fixed rules,—Macdonell. इषः—अन्नम्, Ngh. 2. 7.

MITRA AND VARUṆA

Characteristic Features

Mitra and Varuṇa are very closely connected. In about two dozen hymns they both are addressed together in the ṚV. The sun is their eye (i. 115. 1; vi. 51. 1; vii. 61. 1;-63. 1; x. 37. 1) Mitra and Varuṇa, together with Aryaman, are called sun-eyed ('सूर-चक्षसः,' vii. 66. 10). The rays of the sun are their arms (viii. 90. 2).

The abode (*sadas*; *sadana*) where Mitra and Varuṇa dwell is golden and lies high in heaven (i. 136. 2; v. 67. 2). It is supported by a thousand columns ('सहस्रस्थूणे सदसि,' ii. 41. 5), and has a thousand doors ('सहस्रद्वारं गृहम्', vii. 88. 5)

Mitra and Varuṇa are often called kings (राजानौ, ii. 41. 5) and supreme sovereigns ('सम्राजा', v. 63. 2; -68. 1). They both are also called noble lords of immense power ('असुरा अर्या,' vii. 65. 2). Their *māyā* or supreme intelligence or power is often referred to, by virtue of which they send the dawns (iii. 61. 7), make the sun shine in heaven (vii. 87. 5) and cause heaven to rain. Mitra and Varuṇa are gods of rain.[1] In v. 63, they are invoked as bestowers of rain. They sênd rain and food from the sky (vii. 64. 2). They are also lords of rivers (*ibid.*).

Mitra and Varuṇa are lords or guardians of order ('ऋतस्य गोपा', v. 63. 1.). They are cherishers of men and ever gracious or benevolent[2] to them and munificent givers of riches and blessings (v. 62. 6).

OLDENBERG believes that Varuṇa and Mitra were the moon and the sun.[3] The contrast between these two divinities, and Mitra's connection with day and that of Varuṇa with night, have been discussed before[4] (p. 223, ll. 15-17). For their separate individual characteristics, see Introd. notes on Varuṇa (p. 201) and on Mitra (p. 223).

---

1 HILLEBRANDT, Varuṇa und Mitra, 67, note; AV. v. 24. 4, 5.

2 अनभिद्रुहा, not malevolent, ii. 41. 5; अद्रुहा, v. 68. 4.

3 ORV. 285—98.

4 See also TS. 1. 8. 16. 1; 2. 1. 7.4; 6. 4. 8. 3; T Br. 1. 7. 10. 1.

Hymn No. 18

MITRA AND VARUṆA

v. 62.

1

ऋतेन । ऋतम् । अपिऽहितम् । ध्रुवम् । वाम् ।
सूर्यस्य । यत्र । विऽमुचन्ति । अश्वान् ॥
दश । शता । सह । तस्थुः । तत् । एकम् ।
देवानाम् । श्रेष्ठम् । वपुषाम् । अपश्यम् ॥१॥

I have beheld the permanent orb of the sun, your (dwelling place), concealed by water, where (the hymns of the pious) liberate (his) steeds; where a thousand rays abide together; the one most excellent of the (embodied) forms of the gods.—1.

सा. भा. ।—ऋतेन ऋतमिति नवर्चं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद आर्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—'ऋतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं त्वै तदि'ति । त्वैतदितुभयोः प्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्येकादश सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सूर्यस्य ऋतं—सत्यभूतं मण्डलमृतेनोदकेनापिहितमाच्छादितं ध्रुवं शाश्वतमपश्यमिति सम्बन्धः । यत्र वाम्—युवयोः स्थितिस्तदित्यर्थः । सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थिति'श्चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' (ऋ॰ सं॰ १. ११५. १), 'उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः' (ऋ॰ सं॰ ७. ६१. १) इति 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' (ऋ॰ सं॰ ७. ६३. १) इत्यादिषु प्रसिद्धा । यत्र—यस्मिन् मण्डले स्थितानश्वान् विमुचन्ति—विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्देहादिभिर्निरुद्धानित्यर्थः । अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति । यस्मिंश्च मण्डले दश शता—शतानि सहस्रसंख्याका रश्मयस्तस्थुस्तिष्ठन्ति तादृशं देवानां वपुषां वपुष्मतां तेजोवतामग्न्यादीनां श्रेष्ठं प्रशस्यम् । मत्वर्थलक्षणा अथवा व्यधिकरणषष्ठी । देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठम् । मण्डलं हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम् । तन्मण्डलमपश्यम् । अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डलमपश्यमिति व्याख्येयं 'मैत्रं वा अहरि'ति (तै॰ ब्रा॰ १. ७. १०. ५) श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन ॥१॥

ऋतेन ऋतम्—ऋत is water, Ngh. 1. 12; it is also a syn. of सत्य, truth, Ngh. 3. 10.

विमुचन्त्यश्वान्—Sāy. in explaining the passage supplies 'मन्देहादिभिर्निरुद्धान् इत्यर्थः' (which are said to be detained by a class of demons named *Mandehas*).

2

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महिऽत्वम् ।

ईर्मा । तस्थुषीः । अहऽभिः । दुदुह्रे ॥

विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः ।

अनु । वाम् । एकः । पविः । आ । ववर्त ॥२॥

Exceeding is that your greatness, Mitra and Varuṇa, whereby the ever-moving sun has, through (succeeding) days, milked forth the stationary waters; You augment all the (world-illumining) rays of the self-revolving (sun); the one chariot of you two (perpetually) goes round.—2.

सा. भा.।—हे मित्रावरुणा वां—युवयोस्तन्महित्वं—महत्त्वं सु—सुष्ठु। अतिप्रशस्तमित्यर्थः। किं तदितुच्यते। ईर्मा—सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्योऽहभिरहोभिर्वर्षर्तुसम्बन्धिभिस्तस्थुषीः—स्थावरभूता अपो दुदुह्रे—दुग्धे। किञ्च स्वसरस्य—स्वयं सर्तुरादित्यस्य विश्वाः—सर्वा धेना—लोकानां प्रीणयित्रीर्द्युतीः पिन्वथः—वर्धयथः। वां—युवयोरेकोऽप्रतियोगी पविः। पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवती'ति (नि॰ ५. ५) यास्कवचनात्। तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात्। युवयोरेको रथोऽन्वावर्तत—अनुक्रमेण परिभ्रमति ॥२॥

ईर्मा—fr. √ऋ, to go ('ऋतेरीर्मेति रूपम्'—Sāy. on v. 73. 3, where the word occurs); cf. 'ईर्मा पुरन्धिः' iv. 27. 2 (ईर्मा = सर्वस्य प्रेरकः—Sāy.); see also viii. 22. 4; x. 44. 6.

धेनाः—pleasing to all; fr. √धिन्व, to please (प्रीणने); the word is found among the syns. of वाक्, Ngh. 1. 11. For the latter sense cf. i. 2. 3, 'धेना जिगाति दाशुषे'.

पविः—here refers to the car; see note on the word, vi. 51. 3 (Hymn No. 16).

3

अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।

मित्रऽराजाना । वरुणा । महःऽभिः ॥

वर्धयतम् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः ।

अव । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदानू इति जीरऽदानू ॥३॥

Royal Mitra and Varuṇa, you uphold, by your energies, earth and heaven; prompt benefactors, cause the plants to grow, give nourishment to the cattle, send down the rain.—3.

सा. भा. ।—हे मित्रराजाना—मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः सकाशात्तौ मित्रराजानौ । हे वरुणा । प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनम् । अत्र पादादित्वादाद्यं पदं न निहन्यते । वरुणेत्यस्य त्वामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादित्वादनिघातत्वं युक्तम्,। नैवं भवति । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति वरुणेत्यस्यामन्त्रितसमानाधिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं युक्तम् । हे देवौ, महोभिस्तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः पृथिवीमुतापि च द्यामधारयतम् । हे देवौ, युवामोषधीर्वर्धयतम् वृष्टिप्रेरणेन । गाः पिन्वतम्—गवाश्वादीन् वर्धयतम् । तदर्थं वृष्टिमवसृजतम्—अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे जीरदानू—क्षिप्रदानौ ॥३॥

मित्रराजाना—*du.*, the Western scholars construe मित्र with वरुणा, and take राजाना as the epithet applied to them both. 'Griffith renders the passage by—'O Mitra and Varuṇa, both kings.'

जीरदानू—See note on verse 8, Hymn No. 9; *cf.* also verse 1, Hymn No. 15.

4

आ । वाम् । अश्वासः । सुऽयुजः । वहन्तु ।
यतऽरश्मयः । उप । यन्तु । अर्वाक् ॥
घृतस्य । निःऽनिक् । अनु । वर्तते । वाम् ।
उप । सिन्धवः । प्रऽदिवि । चरन्ति ॥४॥

May your easily-harnessed horses bear you both (hither), and with well-guided reins come down; the embodied form of water follows you, the rivers flow as of old.—4.

सा. भा. ।—हे मित्रावरुणौ वां युवामश्वासः—अश्वाः सुयुजः—सुष्ठु रथे युक्ताः सन्त आवहन्तु । यतरश्मयः—सारथिनियतप्रग्रहास्तेऽर्वागुपयन्तु । घृतस्योदकस्य निर्णिक् रूपं वामनुवर्तते । अनुगच्छति । किञ्च प्रदिवि पुराण-नामैतत् । पुराणाः सिन्धव उपक्षरन्ति—उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् ॥४॥

प्रदिवि—'प्रदिवः' is read among the syns. of पुराण, ancient, Ngh. 3. 27; *cf.* ii. 19. 1, -36. 5; etc. 'द्विबेभ्यो वनस्पते इवोंषि हिरण्यवर्ण प्रदिवसो अर्थम्' (प्रदिवः—पुराणः), Nir. 8. 19; see also Nir. 4. 8; 6. 17.

निर्णिक् in this verse and अमति in the next are the syns. of रूप, Ngh. 3. 7.

5

अनु । श्रुताम् । अमतिम् । वर्धत् । उर्वीम् ।
बर्हिःऽइव । यजुषा । रक्षमाणा ॥
नमस्वन्ता । धृतऽदक्षा । अधि । गर्ते ।
मित्र । आसाथे इति । वरुण । इळासु । अन्तरिति ॥५॥

Augmenting the well-known and ample form (of man), in like manner as the sacred grass is preserved by prayer, do you, Mitra and Varuṇa, who are invigorated by (sacrificial) viands, and abound in food, ascend your car in the midst of the place of sacrifice —5.

सा. भा. ।—श्रुताम्—विश्रुताममतिम् । रूपनामैतत् । शरीरदीप्तिमित्यर्थः । तामनुवर्धत्—अनुवर्धयन्तौ । बर्हिर्यज्ञः । स इव—स यथा यजुषा—मन्त्रेण रक्ष्यते तद्वदुर्वीं रक्षमाणा पालयन्तौ नमस्वन्ता—अन्नवन्तौ हे धृतदक्षा—आत्तबलौ हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरुणौ युवामुक्तलक्षणौ सन्ताविळासु—यागभूमिष्वन्तर्मध्ये गर्तेऽधि—रथे आसाथे—उपविशथः । रथोऽपि गर्त उच्यते (नि॰ ३. ५) इति यास्कः । 'आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम्' (एतत्सूक्तस्य ८ मो मन्त्रः) । इति ॥५॥

अमतिम्—See note on निर्णिक्, v. 4; the word occurs in i. 64. 9 and i. 73. 2, where Sāy. derives—"अम गत्यादिषु 'अमेरतिः' रित्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः" ; in both the passages he explains the term as beauty (रूप) after the Nighaṇṭu; Yāska explains the expression—'अमतिरमामयी मतिरात्ममयी,' one's own *splendour*, and in support of this explanation, cites the text 'ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्' (SV. 1. 464; AV. vii. 14. 2; VS 4. 25.), —Nir. 6. 12.

गर्ते—means here रथे, in the car; *Cf.* 'रथोऽपि गर्त उच्यते,' Nir. 3. 5; see also vv. 7, 8, this hymn. *Cf.* note on कोशः, vi. 54. 3 (Hymn No. 16).

नमस्=अन्न, Ngh. 2. 7.

6

अक्रविऽहस्ता । सुऽकृते । परःऽपा ।

यम् । त्रासाथे इति । वरुणा । इळासु । अन्तरिति ॥

राजाना । क्षत्रम् । अहृणीयमाना ।

सहस्रऽस्थूणम् । विभृथः । सह । द्वौ ॥६॥

Be open-handed and benignant to the performer of pious acts whom you protect in the midst of the place of sacrifice; for you two, who are sovereigns, and free from wrath, uphold together a mansion of a thousand columns.—6.

सा. भा. ।—अक्रविहस्ता—अकृपणहस्तौ दानशूराविलयर्थः । कस्मै । सुकृते—शोभनस्तुतिकर्त्रे परस्पा—परस्तात् पातारौ रक्षितारौ हे वरुणा—मित्रावरुणौ युवां यं यजमानमिळासु—यागभूमिष्वन्तर्मध्ये त्रासाथे—रक्षथः तस्मै सुकृतेऽक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति सम्बन्धः । किञ्च युवां राजाना—राजमानौ अहृणीयमाना—अक्रुध्यन्तौ द्वौ परस्परं सह—साहित्येन क्षत्रं—धनं सहस्रस्थूणम्—अनेकावष्टम्भकस्तम्भोपेतं सौधादिरूपं गृहं च बिभृथः धारयथः । सुकृते यजमानाय । अथवा क्षत्रं बलमपरिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं सह धारयथः ॥६॥

अक्रविहस्ता—This compd. occurs nowhere else.

परस्पा, *du.*—*cf.* ii. 9. 2, where Sāy. explains the expression (in nom. sg.) as 'आपद्भ्यः पारयिता पाता,' preserver from evil; see also verse 6 of the same hymn, where it is similarly explained 'दुरितेभ्यः पारयिता.' The word in dual occurs, besides here, in viii. 9. 11, addressed to the Aśvins.

सहस्रस्थूणम्,—'A house, such as a palace and the like, possessing many supporting pillars; The expression is noticeable as indicating the existence of stately edifices.'—Wilson.

7

हिरण्यऽनिर्णिक् । अयः । अस्य । स्थूणा ।

वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ॥

भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा ।

सनेम । मध्वः । अधिऽगर्तस्य ॥७॥

The substance (of their chariot) is of gold; its pillars are of iron, and it shines in the firmament like lightning; may we load the vehicle with the libation in an auspicious place, or in the sacrificial hall (where the columns are erected).—7.

सा. भा.।—अनयो रथो हिरण्यनिर्णिक्—हिरण्यरूपः। निर्णिगिति रूपनाम। अस्य रथस्य स्थूणा—कीलकादयः। अयः। हिरण्यनामैतत्। अयोविकारा इत्यर्थः अयोमया वा। तादृशो रथो दिवि—अन्तरिक्षे विभ्राजते। किमिव ? अश्वाजनीव। अश्वा व्यापनशीला मेघाः। तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी—विद्युत्। सेव दिवि भ्राजते। किञ्च भद्रे—कल्याणे स्तुत्ये वा क्षेत्रे देवयजने तिल्विले वा। तिल स्नेहने। तिलुः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम्। घृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे निमिता स्थूणा यूपयष्टिरवस्थिता। मध्वः—मधुपूर्णं गर्तस्य—गर्तं रथं सनेम—सम्भजेम। कर्मणि षष्ठी। अधीति पूरणः। अथवा गर्तस्याधि—रथस्योपरि मध्वो मधु सोमरसं सनेम—स्थापयेमेत्यर्थः ॥७॥

अश्वाजनी—विद्युत्, this word occurs only here in the ṚV.

तिल्विले—a compd. from तिल् (=unctuous, oily, fr. तिल, sesamum, or its oil) + इला (earth); *cf.* 'तिल्विलायध्वम्' a nominal verb from the same compd., vii. 78.5.

निमिता—निखाता, प्रथिता, planted, erected; Sāy. derives the word in iii. 8. 7. as नि + √मिञ् (प्रक्षेपणे) + क्त कर्मणि; it occurs also in iii. 30. 4.

8

हिरण्यऽरूपम् | उषसः | विऽउष्टौ ।
अयःऽस्थूणम् | उत्ऽइता | सूर्यस्य ॥
आ | रोहथः | वरुण | मित्र | गर्तम् ।
अतः | चक्षाथे इति | अदितिम् | दितिम् | च ॥८॥

At the break of dawn, at the rising of the sun, ascend, Mitra and Varuṇa, your golden-bodied, iron-pillared car, and thence behold the earth and its inhabitants.—8.

सा. भा.।—उषसो व्युष्टौ प्रातःकाल इत्यर्थः। सूर्यस्योदिता—उदितावुदये। स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः। तस्मिन् काले हिरण्यरूपमयःस्थूणम्—अयोमयशङ्कुम् गर्तम्—रथं हे वरुण हे मित्र युवां गर्तमारोहथो यज्ञं प्राप्तुम्। अतोऽस्माद्धेतोरदितिम्—अखण्डनीयां भूमिं दितिम्—खण्डितां प्रजादिकां च चक्षाथे—पश्यथः ॥८॥

अदितिं दितिं च—The indivisible earth (अदितिम्), and the divisible people and the rest (दितिम्)—Sāy. Mahīdhara on YV. x. 15 (where this verse occurs with some variations) explains 'अदितिम्' by अदीनम्, not base, *i.e.* विहितानुष्ठातारम्, one who performs what is prescribed, and दितिम् by दीनम्, base, or नास्तिकजनम्, an infidel; the phrase meaning that Mitra and Varuṇa observe that this man is a sinner, that man righteous.—Wilson.

9

यत् । बंहिष्ठम् । न । अतिऽविधे । सुदानू इति सुऽदानू ।

अच्छिद्रम् । शर्म । भुवनस्य । गोपा ॥

तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् ।

सिषासन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥८॥

Munificent Mitra and Varuṇa, protectors of the universe, (it is yours to grant) exceeding and perfect felicity, such as it is impossible to disturb; bless us with that (felicity), and may we ever be (possessed) of the riches we desire, and be confident of victory (over our enemies).—9.

सा. भा. ।—दाक्षायणयज्ञे 'यद्बंहिष्ठमि'ति नवमी द्वितीयस्याममावस्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो याज्या सूत्रितञ्च । 'आ नो मित्रावरुणा यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू' (आ॰ २. १४) इति । मैत्रावरुणे पशौ हविष एषैव याज्या सूत्रितञ्च । 'यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' (आ॰ ३. ८) इति ।

हे सुदानू—शोभनदानौ, हे भुवनस्य गोपा, युवां बंहिष्ठम् बहुतमं यदच्छिद्रम्—अनवच्छिन्नं शर्म—सुखं गृहं वा नातिविधे—अतिवेद्धुमशक्यं शर्मेति शर्मविशेषणम् । व्यध ताडन इत्यस्मादत्युपपदे कृत्यार्थे केन् सम्प्रसारणं च । तादृशं शर्म धारयथः तेन शर्मणा नोऽस्मानविष्टम्—रक्षतम् । हे मित्रावरुणौ सिषासन्तः—धनानि सम्भक्तुमिच्छन्तो वयं जिगीवांसः—शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः स्याम—भवेम ॥९॥

For 'सुदानू इति सुऽदानू of the Pada-pāṭha, *vide* note on संयती and विह्वयेते, v. 8 Hymn No. 3. Compds. like these in dual known as प्रगृह्य are so treated in the Pada-text. जीरदानू (v. 3, this hymn) is similarly analysed.

RUDRA

Characteristic Features

Rudra is celebrated in three entire hymns in the ṚV. In one hymn he is invoked conjointly with Soma. Besides, there are stray references to his name in several other hymns. His colour is brown (बभ्रु, ii. 33. 5; viii. 9. 15); he shines like the dazzling sun, like gold. He wears bright golden ornaments (ii. 33. 9) and glorious necklace (निष्क, ii. 33. 10). He bears the thunderbolt in his arm (ii. 33. 3), and hurls the shaft of lightning from the sky. He is usually said to be armed with a bow and arrows (ii. 33. 10), which are strong and swift.

Rudra is associated with the Maruts (i. 85), who are his sons (i. 114 6; ii. 33. 1), and are often called *Rudras* or *Rudriyas* after him.

Rudra is fierce (ii. 33. 9, 11; x. 126. 5), he is exalted (vii. 10. 4), the strongest of the strong (ii. 33. 3). He is young (ii. 33. 11; v. 60. 5) and unaging (vi. 49. 10). He is omniscient (i. 114. 4), beneficent and bountiful (मीळ्ह्वान्, i. 114. 4).

Rudra is identified with Agni (ii. 1. 6; AV. vii. 87. 1). *Tryambaka*, a common epithet of Siva in post-Vedic literature is applied to Rudra in vii. 59. 12. He also receives the epithet *Paśupati* in the VS. AV. and later. He is called by the epithet *Śiva* in x. 92. 9; and this epithet became his regular name in post-Vedic mythology. In the hymns addressed to him, he is implored not to slay or injure in his anger his worshippers, but to avert his wrath.

His healing powers are often mentioned. He has a thousand remedies (vii. 46. 3) and is described as the greatest physician of physicians (ii. 33. 4). By his salutary medicines, his worshipper hopes to live a hundred winters (ii. 33. 2). In this connection the two epithets of Rudra are worth mentioning:—(1) *Jalāṣa*, 'soothing,' and (2) *Jalāṣa-bheṣaja*, 'possessing soothing remedies (i. 43. 4; AV. ii. 27. 6).

[For more details see Macdonell, Ved. Myth., pp. 74-77; for etym. senses *vide* Nir. 10. 8]

Hymn No. 19

RUDRA

ii. 33.

Verses 1-8.

1

आ । ते । पितः । मरुताम् । सुम्नम् । एतु ।
मा । नः । सूर्यस्य । सम्ऽदृशः । युयोथाः ॥
अभि । नः । वीरः । अर्वति । क्षमेत ।
प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रऽजाभिः ॥१॥

Father of the Maruts, may thy felicity extend to us; exclude us not from the sight of the sun; (grant that) our valiant descendants may overcome (these) foes, and that we may be multiplied, Rudra, by (our) progeny.—1.

सा. भा. ।—चतुर्थेऽनुवाक एकादश सूक्तानि। तत्र 'आ ते पितरि'ति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्यार्षं त्रैष्टुभं रौद्रम्। अनुक्रान्तञ्च—'आ ते पञ्चोना रौद्रमि'ति। शूलगवादिरुद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेन प्रतीची दिगुपस्थेया। सूत्रितञ्च—'कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम्' इति। रुद्रदेवत्ये पशौ 'आ ते पितरि'ति हविषोऽनुवाक्या। सूत्रितञ्च—'आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः' (आ° ३.८) इति। अत्र शौनकः—'चतुर्दशीमुपोष्यैकां कृष्णस्य जुहुयाच्चरुम्।' 'आ ते' सूक्तेन रौद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः। पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाथोपस्थाय च शङ्करम्। हविःशेषेण वर्तेतैकान्तरमतन्द्रितः। पूर्णमासे जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च परिमुच्यते (ऋग्वि° १.३०) इति॥

हे मरुतां पितः—मरुत्संज्ञकानां देवानामुत्पादक रुद्र। 'परमपि छन्दसी'ति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वान्वितामन्त्रितवद्भावात् सर्वानुदात्तत्वम्। ते—त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं सुम्नम्—सुखम् एतु—आगच्छतु। रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् 'इदं पित्रे मरुतामि'त्यत्राख्यायिकामुखेनावादिष्म (ऋ° सं° १.११४.६)। तथा त्वं नः—अस्मान् सूर्यस्य संदृशः—सन्दर्शनान्मा युयोथाः—मा पृथक् कार्षीः। यु मिश्रणामिश्रणयोः। अर्वति—शत्रौ। 'भ्रातृव्यो वा अर्वे'ति श्रुतेः। नः—अस्माकं वीरः—वीर्यवान् पुत्रादिरभिक्षमेत—अभिभवतु। यद्वा वीरस्त्वं नोऽस्मान् अभिक्षमेत—अस्मान् कृतापराधानभिक्षमस्व। हे रुद्र, प्रजाभिः—पुत्रपौत्रादिभिः प्रजायेमहि—प्रभूताः स्याम ॥१॥

अर्वति—*loc. sg.* of अर्वन्; अर्वन् is a syn. of अश्व, horse, Ngh. 1. 14, and that is its usual acceptation. Griffith and Macdonell render it by 'a steed' or 'a courser.' But Say.'s interpretation of अर्वन् as 'an enemy' is more appropriate to the present context and it is supported by the text of the Tait. S. 6. 3. 8. quoted by him in the Comm. Macdonell renders pāda 3 by—'May the hero (=Rudra) be merciful to us in regard to our steeds, *i.e.*, may he spare them'.

2

त्वाऽदत्तेभिः । रुद्र । शम्ऽतमेभिः ।

शतम् । हिमाः । अशीय । भेषजेभिः ॥

वि । अस्मत् । द्वेषः । विऽतरम् । वि । अंहः ।

वि । अमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥२॥

Nourished by the salubrious herbs which are bestowed by thee, may I live a hundred winters; extirpate mine enemies, my exceeding sin and my manifold infirmities.—2.

सा. भा. ।—हे रुद्र, त्वादत्तेभिः—त्वया दत्तैः शन्तमेभिः—अतिशयेन सुखकरैर्भेषजेभिः—भेषजैरोषधैः शतं हिमाः—शतं हेमन्तान् शतं संवत्सरान् अशीय—व्याप्नुयाम्। अश्नोतेर्लिङि छान्दसो विकरणस्य लुक्। अपि च अस्मत्—अस्मत्तो द्वेषः—द्वेष्टॄन् विचातयस्व—विनाशय। तथा अंहः—पापं वितरम्—अत्यन्तं विचातयस्व। अमीवाः—रोगान् विषूचीः। विषु नानाञ्चतीः कृत्स्नशरीरव्यापकान् रोगान् विचातयस्व—अस्मत्तः पृथक्कृत्य विनाशय ॥२॥

त्वादत्तेभिः—It is a compd. of which the first member retains its instr. case termination. As for त्वा=त्वया, *vide* note on त्वोतः (त्वा+ऊतः), verse 2, Hymn No. 17.

शतं हिमाः—a hundred winters or years; a hundred years being considered in Vedic times as the normal span of human life. Life extending to a hundred winters or autumns (शरदः)[1] is often prayed for. The phrase शतहिमाः occurs several times in the above sense, see i. 73. 9; vi. 4. 8,-17. 15; SV. I, 454, etc.

[1] *Cf.* 'पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम् ···।'

वितरम्—farther, far away; the word occurs six times in the ṚV; वि+तरट्, अम् is added by 'अमु च च्छन्दसि', Pāṇ. v. 4. 12; Class. form is वितराम्; similarly प्रतरम् is used instead of प्रतराम्.

अमीवाः—Sāy. gives dr. in his Comm. on i. 12. 7:—'अमीवशब्दोऽम रोगे इत्यस्मात्—"शेव-यह्व-जिह्वा-ग्रीवा प्वामीवाः" (uṇ. i. 154) इति वन्-प्रत्यये ईडागमे निपात्यते।'

चातयस्व—Mark the long final vowel in the Saṁhitā. Imp. 2. sg. caus. of √चत् ('चते चदे याचने येऽयस्य हिंसार्थस्य विजनस्य रूपम्'); cf. अमीवचातनम्, the destroyer of all diseases, (an epithet of Agni). i. 12. 7 (SV. I. 32).

3

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि ।
तवःऽतमः । तवसाम् । वज्रबाहो इति वज्रऽबाहो ॥
पर्षि । नः । पारम् । अंहसः । स्वस्ति ।
विश्वाः । अभिऽइतीः । रपसः । युयोधि ॥३॥

Thou, Rudra, art the chiefest of beings in glory; thou, wielder of the thunderbolt, art the mightiest of the mighty; do thou waft us in safety over (the ocean) of sin; repel all the assaults of iniquity.—3.

सा. भा. ।—हे रुद्र, जातस्य—उत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रिया—ऐश्वर्येण श्रेष्ठः—प्रशस्यतमोऽसि—भवसि। तथा हे वज्रबाहो—आयुधहस्त रुद्र, तवसाम्—प्रवृद्धानां मध्ये तवस्तमः—अतिशयेन प्रवृद्धोऽसि। स त्वं नः—अस्मान् अंहसः—पापस्य पारम्—तीरं स्वस्ति—क्षेमेण पर्षि—पारय। तथा रपसः—पापस्य विश्वाः—सर्वाः अभीतीः—अभिगमनानि युयोधि—पृथक्कुरु। यौतेश्छान्दसः शपः श्लुः। 'वा छन्दसी'त्यपित्त्वस्य विकल्पनात् ङित्त्वाभावे'ऽङितश्चे'ति हेर्धिः ॥३॥

वज्रबाहो—The voc. ओ of the stems ending in उ is treated as प्रगृह्य in the Pada-text, but not in the Saṁhitā. So इति follows, and after it, in case it is a compd. word, the disjoined form with the sign of अवग्रह.

पर्षि—√पृ, *to take across*, 2. sg. pres. ind. in form, but imp. in sense.

स्वस्ति is here adverbially used. It is often used in the ṚV. as a substantive, *cf.* स्वस्तये (dat.), v. 9, Hymn No. 1; स्वस्तिः (nom.), iii. 38. 9., etc.; स्वस्तिभिः, i. 189. 2, स्वस्ति (accus.). v. 11, Hymn No. 24.

रपसः—रपस् is a syn. of पाप, sin, Nir. 4. 21. *cf.* 'अरपाः', verse 6, this hymn; also 'अधा नः शं योररपो दधात', x. 15. 4 (Hymn No. 25).

4

मा | त्वा | रुद्र | चुक्रुधाम | नमःऽभिः ।
मा | दुःऽस्तुती | वृषभ | मा | सऽहूती ॥
उत् | नः | वीरान् | अर्पय | भेषजेभिः ।
भिषक्ऽतमम् | त्वा | भिषजाम् | शृणोमि ॥४॥

Let us not provoke thee, Rudra, to wrath by our (imperfect) adorations; nor, showerer (of benefits), by our unworthy praise, nor by our invocation (of other deities); invigorate our sons by thy medicinal plants, for I hear that thou art a chief physician amongst physicians.—4.

सा. भा. ।—हे रुद्र, त्वा—त्वां नमोभिः—अयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा मा चुक्रुधाम—मा क्रोधयाम क्रुद्धं मा कार्ष्म । क्रुध् कोपे । अस्माण्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् । हे वृषभ—कामानां वर्षितर्दुष्टुती—दुःस्तुत्याऽशोभनया स्तुत्या मा चुक्रुधामेत्येव । तथा सहूती—सहूत्या विसदृशैरन्यैर्देवैः सहाह्वानेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्मान्न्यूनेन सहाह्वाने क्रुद्धो भवति । स त्वं नः—अस्माकं वीरान्—पुत्रान् भेषजेभिः—त्वदीयैर्भेषजैरौषधैरुदर्पय—उत्कृष्टं संयोजय । हे रुद्र, त्वा—त्वां भिषजाम्—चिकित्साभिज्ञानां मध्ये भिषक्तमम्—अतिशयेन भैषज्यस्य कर्तारं शृणोमि । 'प्रथमो दैव्यो भिषगि'ति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ॥४॥

नमोभिः—*r/s.* to 'ill or inadequate worship.'

दुष्टुती, सहूती—Both are contracted instr. forms for दुष्टुत्या and सहूत्या; पूर्वसवर्णदीर्घः, Pāṇ. vii. 1. 39. सहूती—implies 'invocation with other deities whom Rudra might consider inferior.' The last pāda *r/s.* to the healing attributes of Rudra.

5

हवीमऽभिः | हवते | यः | हविःऽभिः | अव | स्तोमेभिः | रुद्रम् | दिषीय ॥
ऋदूदरः | सुऽहवः | मा | नः | अस्यै | बभ्रुः | सुऽशिप्रः | रीरधत् | मनायै ॥५॥

May I pacify by my praises that Rudra, who is worshipped with invocations and oblations; and never may he, who is soft-bellied, of a tawny hue

and handsome chin, who is reverently invoked, subject us to that malevolent disposition (that purposes our destruction).—6.

सा. भा ।—यः—रुद्रो हविर्भिः—चरुपुरोडाशादिभिः सहितैर्हवीमभिः—आह्वानैः स्तुतिलक्षणैर्हवते—आहूयते स्तूयते। व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः। 'बहुलं छन्दसी'ति ह्वयतेः सम्प्रसारणम्। तं रुद्रं स्तोमेभिः—स्तोत्रैरवदिषीय—अवखण्डयामि पृथक्करोमि। अपगतक्रोधं करोमीति यावत्। दो अवखण्डने। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। 'बहुलं छन्दसी'तीत्वम्। ऋदूदरः। 'ऋदूदरो मृदूदर' इति यास्कः (नि॰ ६.४)। सुहवः—शोभनाह्वानः बभ्रुः—भर्त्ता सर्वस्य बभ्रुवर्णो वा। सुशिप्रः। शिप्रे हनू नासिके वा। शोभनशिप्रः। एवंगुणविशिष्टः स रुद्रोऽस्यै—मनायै। हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना। तस्यै। नः—अस्मान् मा रीरधत्—मा वशं नैषीत्। रध हिंसासंराध्योः। अस्माण्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम्। 'रध्यतिर्वशगमन' इति यास्कः ॥५॥

ऋदूदरः=मृदूदरः, whose inside is soft, Nir. 6. 4. 'soft-bellied—Wilson; 'compassionate'—Macdonell. *cf.* 'ऋदूदराः', iii. 54. 10; 'ऋदूदरेष', viii. 48. 10.

6

उत् | मा | ममन्द | वृषभः | मरुत्वान् | त्वक्षीयसा | वयसा | नाधमानम् ॥

घृणिऽइव | छायाम् | अरपाः | अशीय | आ | विवासेयम् | रुद्रस्य | सुम्नम् ॥६॥

May the showerer of benefits, the lord of the Maruts, gratify me, his suppliant with invigorating food; may I, free from sin, so propitiate Rudra, that I may attain to his felicity, as a man, distressed by heat, (finds relief) in the shade.—6.

सा. भा. ।—वृषभः—कामानां वर्षिता मरुत्वान्—मरुद्भिः पुत्रैर्युक्तो रुद्रो नाधमानम्—याचमानं मा—मां त्वक्षीयसा—दीप्तेन वयसा—अन्नेन उन्ममन्द—उत्कर्षेण तर्पयतु। अपि चाहं घृणीव छायाम्—यथा सूर्यकिरणसन्तप्तश्छायां प्रविशति एवं रुद्रस्य सुम्नम्—सुखम् अरपाः—अपापः सन् अशीय—व्याप्नुयाम्। तदर्थं तं रुद्रम् आविवासेयम्—परिचरेयम्। विवासतिः परिचरणकर्मा ॥६॥

मरुत्वान्—Though it is a specific epithet of Indra, who is closely associated with the Maruts, his friends and allies, it is also applied, more than once, to Rudra, who is said to be the father of the Maruts.

घृणीव—It is analysed as 'घृणिऽइव' in the Pada-text. Prof. Macdonell takes घृणि as a contracted instr. fem., and explains it as expressing either

cause (=*by reason of heat*), or time (=*in heat*). Sāy. explains—'like one heated by the rays of the sun', although from the Pada-text घृणी (nom.) does not appear to occur. For the simile, *cf*. 'उप च्छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम्', vi. 16. 38.

आ विवासेयम्—See note on आ विवास, verse 1, Hymn No. 15. Macdonell derives it as optative, des. of *van* 'to win.'

7

क्व । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलाषः ॥
अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥७॥

Where, Rudra, is thy joy-dispensing hand, which is the healer and delighter (of all); showerer (of benefits), who art the dispeller of the sins of the gods, quickly have compassion upon me.—7

सा. भा. ।—हे रुद्र, ते—तव मृळयाकुः—सुखयिता स्यः—स हस्तः क्व—कुत्र वर्तते ? यो हस्तो भेषजः—भैषज्यकृत् जलाषः—सर्वेषां सुखकरोऽस्ति—भवति । स हस्तो विद्यत एव, तेन हस्तेन मां रक्षेति भावः । अपि च हे वृषभ—कामानां वर्षितः, दैव्यस्य—देवकृतस्य रपसः—पापस्य अपभर्ता—अपहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मां नु—क्षिप्रम् अभिचक्षमीथाः—अभिक्षमस्व । क्षमूष् सहने । लिङि छान्दसः शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसी'तीडागमः ॥७॥

जलाषः—Sāy. derives it in his Comm. on i. 43. 4, where occurs the word जलाषभेषजम् as an epithet of Rudra:—'जनी प्रादुर्भावे । जायन्ते इति जाः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणात् केवलादपि ड-प्रत्ययः । लष कान्तौ । कान्तिरभिलाषः । भावे घञ् । जानां लाषो यस्मिन् तत् जलाषं सुखम्, causing delight to all born beings; 'जलाष' and 'जलाषभेषज' are exclusive epithets of Rudra; *cf*. vii. 35. 6; viii. 29. 5.

दैव्यस्य रपसः—'may imply the sins against the gods'—Wilson. Macdonell renders—'injury coming from or inflcted by the gods.'

8

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । महीम् । सुऽस्तुतिम् । ईरयामि ॥
नमस्य । कल्मलीकिनम् । नमःऽभिः । गृणीमसि । त्वेषम् । रुद्रस्य । नाम ॥८॥

I address infinite and earnest praise to the showerer (of benefits), the cherisher (of all), the white-complexioned; adore the consumer (of sin), with prostrations; we glorify the illustrious name of Rudra.—8.

सा. भा. ।—रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण 'प्र बभ्रव' इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः। सूत्रितं च—'प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्र आपश्चातान्नासत्या पुरस्तात्' (आ° ३. ८) इति ॥

बभ्रवे—विश्वस्य भर्त्रे बभ्रुवर्णाय वा वृषभाय—कामानां वर्षित्रे तद्गतप्रसन्नकारिणे वा श्वितीचे—श्वैत्यमञ्चते। श्विता वर्णे। औणादिक इन्प्रत्ययः। श्वितिमञ्चतीत्यञ्चतेर्'ऋत्विग्'इत्यादिना क्विन्। चतुर्थ्येकवचने 'अच' इत्यकारलोपे 'चावि'ति दीर्घत्वम्। एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो महीम्—महतोऽपि महतीं सुष्टुतिम्—शोभनस्तुतिं प्रेरयामि—प्रकर्षेणोच्चारयामि। हे स्तोतः, कल्मलीकिनम्। ज्वलतो नामधेयमेतत् (निघ° १.१७)। ज्वलन्तम्। कल्यत्यपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः। तद्वन्तं रुद्रं नमोभिः—नमस्कारैर्हविर्भिर्वा नमस्य—पूजय। वयं च रुद्रस्य—महादेवस्य त्वेषम्—दीप्तं नाम गृणीमसि—गृणीमः संकीर्तयामः। गॄ शब्दे। क्र्यादिकः। 'इदन्तो मसि'। प्वादीनां ह्रस्वः ॥८॥

श्वितीचे—'he who goes to or obtains whiteness. The white complexion of Siva, the later representative of Rudra, has its origin in this verse.'

नमस्या—Acc. to Sāy. it stands for नमस्य, imp. 2. sg.; the final vowel is long in the Saṁhitā-text. Macdonell thinks—'it is more likely 1. sg. subj. because the third syllable does not favour metrical lengthening and because first person is used both in the preceding and the following pāda.'

कल्मलीकिनम्—The word is a syn. of तेजः, Ngb. 1. 17. It occurs only here.

गृणीमसि—1. pl. pres. ind. *of* √ गॄ, *to sing.*; मसि for मस्: see Ved conju., App. I.

SOMA

Pavamāna [1]

Characteristic Features

As the Soma sacrifice forms the principal feature of the ritual of the Ṛgveda, the god Soma is one of the most prominent deities of that Veda. All the hymns (114) of Maṇḍala IX, and about half a dozen of the other Maṇḍalas are addressed to him. He represents the Soma-juice, which plays a conspicuous part in the sacrifices not only of the Indians but also of the ancient Iranians, who called it 'Haôma.' He is associated withIndra, Agni, Pūṣan, Rudra and the Maruts.

Soma is the name of a plant or creeper said to be grown on the mountains,[2] that produced on the Mūjavat mount being specially excellent (x. 34. 1). Being the most important of herbs, Soma is said to be the lord of plants. He is also called the lord of the wood (वनस्पति). Besides being the lord of plants, Soma is often called a king (x. 141. 3). He is a king of rivers (ix. 89. 2), a king of the whole world (ix. 97. 56), a king or father of the gods (ix. 86. 10; -87. 2; -109. 4), a king of gods and mortals (ix. 97. 24).

The Soma juice is intoxicating. It is termed *madhu* (sweet draught), and often called *indu* (flowing or bright). It is also called *amṛta* (draught of immortality), because as a divine drink it bestows immortal life.

The Soma-juice received three kinds of admixture (आशिर): with milk (गवाशिर), curds (दध्याशिर), and barley (यवाशिर). Soma is pressed three times a day: in the morning, in the mid-day and in the evening. The three abodes (सधस्थ) of Soma, which are often mentioned (see note on त्रिधातु verse 8, Hymn No. 20), refer to the three tubs or vats: the *droṇa kalaśa*, *ādhavanīya* and the *Pūtabhṛt*, which the juice occupies during the process of filtration.

[1] पवमान is used irregularly for पूयमान, *purified*, *cleansed*, or *filtered*,—refers to the Soma-juice being filtered, or in Active sense, simply means *flowing Soma-juice* (fr. √पव्, *to flow*). The process of filtration of the Soma-juice, in brief, is that the *Adhvarju* puts the Soma-shoots between the two boards (*Adhiṣavaṇa* phalaka) and beats the upper board with stones (*grāvans*). At the time of pressing, the Soma-shoots are sprinkled with *Vasatīvarī* waters. With the pressure of stones the juice comes out. The juice is next allowed to run into the vessel called *Ādhavanīya*, and is filtered through the cloth (*daśā pavitra*) or a woollen strainer. The filtered juice is caught in a pitcher (*Pūtabhṛt*).

[2] See note on सोममद्रौ, v. 2, Hymn No. 14.

It is a favourite drink of all gods, particularly of Indra, invigorating him for the fight with Vṛtra, and giving him stimulus in his conflict with other hostile powers. Besides his healing medicinal powers, Soma awakens eager thought, he is a generator of hymns, a wise leader of the priests. His wisdom is much dwelt upon.

Soma is the child of heaven, is the lord of heaven, his abode is the highest heaven. Thence he was brought to earth by the eagle (i. 80. 2). The myth of Soma and the eagle is dealt with in iv. 26 and 27.

In some of the hymns of the ṚV., Soma is identified with the moon. The name Soma is derived fr. √सु, *to press*.

For fuller details *vide* Muir, OST, Vol. V. 258-271; Winternitz, Vol. I. 58-59; Macdonell, Ved. Mythology, 104 ff.

Hymn No. 20

SOMA

ix. 1.

1

स्वादिष्ठया | मदिष्ठया | पवस्व | सोम | धारया ॥

इन्द्राय | पातवे | सुतः ॥१॥

Flow, Soma, in a most sweet and exhilarating stream, effused for Indra to drink.—1.

सा. भा ।—'स्वादिष्ठये'ति दशर्चं प्रथमं सूक्तम्। अत्रानुक्रम्यते—'स्वादिष्ठया दश मधुच्छन्दा' इति। वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः। गायत्री च्छन्दः। 'नवमं मण्डलं पावमानं सौम्यमि'ति वचनात् पवमानगुणविशिष्टः सोमो देवता।

हे सोम, इन्द्राय पातवे—पातुं सुतः—अभिषुतस्त्वं स्वादिष्ठया—स्वादुतमया मदिष्ठया—अतिशयेन मादयित्र्या धारया पवस्व—क्षर ॥१॥

पवस्व—'flow pure'—Griffith; 'purify thyself'—Ludwig.

2

रक्षः॒ऽहा । वि॒श्वऽच॑र्षणिः । अ॒भि । योनि॑म् । अयः॑ऽहतम् ॥
द्रुणा॑ । स॒धऽस्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥२॥

The all-beholding destroyer of Rakṣases has stepped upon his gold-smitten birthplace, united with the wooden cask.—2.

सा. भा. ।—रक्षोहा—रक्षसां हन्ता विश्वचर्षणिः—विश्वस्य द्रष्टा सोमोऽयोहतम्—हिरण्येन हतम् । तथा च ब्राह्मणम्—'हिरण्यपाणिरभिषुणोती'ति । द्रुणा—द्रोणकलशेनाधिषवणफलकाभ्यां वा सधस्थम्—सहस्थानं योनिम्—अभिषवस्थानमभ्यासदत्—अभ्यासीदति ॥२॥

This verse is repeated in the Sāmaveda, II. 1. 1. 15. 2, and in the Yajurveda xxvi. 26, with a variant rdg. 'अयोहते द्रोणे' for 'अयोहतं द्रुणा'।

Sāy. explains अयोहतम् as *'smitten with gold'* and quotes a text from the Brāhmaṇas in support, which means 'golden-handed, he (Adhvaryu) presses out the Soma.' The expression occurs in ix. 80. 2. and is explained there as *"consecrated by a golden hand."* *cf.* 'अय इति हिरण्यनाम तेन तद्वान् पाणिर्लक्ष्यते—हिरण्मयेन पाणिना हतम्—संस्कृतम्, योनिम्—स्थानम् ...'—Sāy. on ix. 80. 2.

Sāy. explains द्रुणा as a wooden vessel (द्रोणकलश), or the planks of the Soma-press. '*Dur* denotes a vessel made of wood, and in particular the vessel used at the Soma sacrifice to catch the Soma juice when running through the sieve.' *cf.* ix. 65. 6;—98. 2. Vedic Index, Vol. I, 388.

3

व॒रि॒वः॒ऽधात॑मः । भ॒व॒ । मंहि॑ष्ठः । वृ॒त्र॒हन्ऽत॑मः ॥ व
प॒र्षि॑ । राधः॑ । म॒घोना॑म् ॥३॥

Be the lavish giver of wealth, most bounteous, the destroyer of enemies; bestow on us the riches of the effluent.—3.

सा. भा. ।—हे सोम, त्वं वरिवोधातमः—अतिशयेन धनानां दाता भव । 'वेदो वरिव' इति धननामसु पाठात् । मंहिष्ठः—दातृतमश्च भव । सर्वदातृत्वमत्रोच्यत इत्यपुनरुक्तिः । वृत्र-हन्तमः—अतिशयेन शत्रूणां हन्ता भव । किञ्च मघोनाम्—धनवतां शत्रूणां राधः—धनञ्च पर्षि—अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥३॥

वरिवस्, राधस् and मघ are syns. of धन, Ngh. 2.10.

पर्षि—For a different mg. of पर्षि (*viz.*, take across), see v. 3, Hymn No. 19.

4

अभि । अर्ष । महानाम् । देवानाम् । वीतिम् । अन्धसा ॥
अभि । वाजम् । उत । श्रवः ॥४॥

Come with food to the sacrifice of the mighty gods, and bring to us strength and sustenance.—4

सा. भा. ।—हे सोम, त्वं महानाम्—महतां देवानां वीतिम्—यज्ञम् अन्धसा—धानाद्यन्नेन सह अभ्यर्ष—अभिगच्छ । उत—अपि च अभिगच्छंस्त्वं वाजम्—बलं श्रवः—अन्नं चाभिगमयास्मानित्यर्थः ॥४॥

अन्धस्, वाज and श्रवस् are syns. of अन्न, Ngh. 2. 7. वीतिम्—In the sense of sacrifice, this word is rarely used; fr. √वी, *to eat, to feast*, 2. p. Sacrifice is so termed, because here the gods are invoked *to partake of the oblations* offered to them.

5

त्वाम् । अच्छ । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे ।
इन्दो इति । त्वे इति । नः । आऽशसः ॥५॥

To thee we come, dropping (Soma); for thee only is this our worship day by day, our prayers are to thee (and to none other).—5.

सा.भा. ।—हे इन्दो—यागेषु क्रियमान सोम, त्वामच्छ—त्वां प्रति चरामसि—वयं चरामः । दिवेदिवे—प्रतिदिनमस्माकं तदित्—तदेव त्वत्परिचरणमेवार्थम्—कार्यं नान्यत् कार्यमस्ति । नः—अस्माकम् आशसः—आशंसनान्यपि त्वे—त्वय्येव नान्यत्र ॥५॥

त्वे—See note on the word, v. 5, Hymn No. 4. इन्दो इति—Voc. ओ of stems ending in उ is treated as a प्रगृह्य in the Pada-text so इति follows. See note on वव्राज्ञी, v. 3, Hymn No. 19.

6

पुनाति । ते । परिऽस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता ॥
वारेण । शश्वता । तना ॥६॥

The daughter of the sun purifies thy gushing streams through the eternal out-stretched hair.—6.

सा. भा. ।—हे सोम, ते—तव परिस्रुतम्—क्षरन्तं सोमम्—सोमरसं सूर्यस्य दुहिता—श्रद्धा देवी वारेण—वालेन शश्वता—शाश्वतेन तना—विस्तृतेन पुनाति। तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता श्रद्धा ह्येनं पुनाती'ति ॥६॥

सूर्यस्य दुहिता—श्रद्धा (Faith), *vide* Sat. Br. xii. 7. 3. 11.

वारेण—through the hair; it refers to the woollen-strainer, through which the Soma-juice is filtered.

7

तम् । ईम् । अण्वीः । सऽमर्ये । आ । गृभ्णन्ति । योषणः । दश ॥
स्वसारः । पार्ये । दिवि ॥७॥

The ten sister-fingers seize thee in the sacrifice on the final day (of the oblation).—7.

सा. भा. ।—समर्ये—समनुष्ये यज्ञे पार्ये—सौत्येऽहनि योषणः—स्त्रियः स्वसारः—स्वयं सरन्त्यो दशसंख्याका अण्वीः—अण्वयोऽङ्गुलयः। 'अग्रुवोऽण्वय' इत्यङ्गुलि-नामसु पाठात्। तमीम्—तमेतं सोममागृभ्णन्ति—आगृह्णन्ति ॥७॥

स्वसारः—*lit.* sisters, referring to fingers; terms of relationship are often used in the Vedas to express sacrificial materials, thus the two boards used in pressing the Soma are termed the grand daughters, *cf.* 'नप्त्योर्हितः', placed between the two pressing boards (the grand daughters), ix. 9. 1.

पार्ये दिवि—Sāy. explains—on the day of the Soma extraction; but in vi. 26. 1 he explains पार्ये अहन् as 'on the final day' (अन्तिमे दिवसे).

ईम्—See note, v. 5, Hymn. No. 3. दृतिम्—see v. 7. Hymn No. 15, अग्रुवः here and अण्वीः above are syns. of अङ्गुलि, Ngh. 2.5. समर्ये—This word is used in the Vedas in two senses, *e.g.*, sacrifice and battle; *cf.* समर्यजित्, v. 5, Hymn No. 13.

8

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अग्रुवः । धमन्ति । बाकुरम् । दृतिम् ॥
त्रिऽधातु । वारणम् । मधु ॥८॥

The fingers press the Soma, they squeeze it glittering like a water-skin; it ice becomes threefold, enemy-averting.—8.

सा. भा. ।—तम् ईम्—एनं सोमम् अग्रुवः—अङ्गुल्यो हिन्वन्ति—अभिषवदेशं प्रति प्रेरयन्ति। प्रेरयित्वा च बाकुरम्—भासमानं दृतिम्—दृतिसदृशांशुमेनं सोमं धमन्ति अभिषुण्वन्ति। यद्यपि धमतिरभिषवकर्मा न भवति तथाप्यौचित्यादत्राभिषवपरो भविष्यति। तदेतत् सोमात्मकं मधु वस्तु त्रिधातु—त्रिस्थानम्। द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृदिति त्रिधातवः। वारणम्—शत्रूणां वारकञ्च भवति ॥८॥

बाकुरम्—'glittering'; this word occurs only here. Probably it is the Vedic form of 'भास्कर'।

त्रिधातु—Abiding in three places, *i.e.*, vessels: the *droṇa-kalaśa*, the *ādhavanīya* and the *Pūtabhṛt*. The epithets of Soma त्रि-सधस्थ (viii. 94. 5; SV. ii. 9. 1. 8. 2) and त्रि-पृष्ठ (ix. 75. 3;-90. 2) have the same significance.

9

अभि । इमम् । अघ्न्याः । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् ॥
सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥८॥

The inviolable kine mingle this fresh Soma with their milk for Indra to drink.—9.

सा. भा. ।—उत—अपि च इमम्—एनं शिशुम्—बालं सोमम् अघ्न्याः—अहन्तव्या धेनवः—गाव इन्द्राय पातवे – पातुमभिश्रीणन्ति—स्वकीयेन पयसा संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥९॥

अघ्न्याः—cows; see v. 8, Hymn No. 15.

10

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्नते ॥
शूरः । मघा । च । मंहते ॥१०॥

In the exhilaration of this draught the hero Indra smites all his enemies and bestows wealth (on his worshippers).—10.

सा. भा. ।—शूरः—वीर इन्द्रः, अस्य इत्—अस्य सोमस्य एव मदेषु विश्वा—विश्वानि वृत्राणि—शत्रून् आजिघ्नते—आहन्ति। मघा—मघानि धनानि च मंहते—यजमानाय प्रयच्छति ॥१०॥

ĀPAS

Characteristic Features

Āpas[1] (the Waters) are celebrated in four entire hymns of the ṚV. (vii. 47,-49; x. 9,-30), as well as in a few other verses scattered here and there. They are also addressed in many detached verses along with other deities. They are goddesses who follow the path of the gods (vii. 47. 3) as well as of Savitṛ (ii. 38. 2). Indra with his bolt dug out a channel for them (ii. 15. 3; vii. 47. 4;-49. 1), and Savitṛ is said to lead them (iii. 33. 6; Nir. 2. 26). In the Nighaṇṭu (5. 3) the Waters are enumerated among the terrestrial deities (*cf.* also Nir. 9. 26).

As mothers they produce Agni (x. 91. 6; AV. 1. 33. 1), who is often described as dwelling in them and is frequently called 'son of waters.' The Waters are mothers (i. 23. 16; x. 17. 10) and are besought to give their wholesome fluid like loving mothers (x. 9. 2). In vi. 50. 7, the waters are described as remedial and the mothers of all things fixed and moving ('विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः'). They are equal in age and origin (x. 30. 10).

The Waters cleanse and purify; they carry away defilement; they purify the worshippers from moral guilts or sins. In x. 17. 10 the purifying faculty of Waters is extolled. The are renowned for the remedial or healing powers and properties contained in them (x. 9. 5-7; 1. 23. 19-21). They bestow remedies, health, wealth, excellent strength, long life and immortality (x. 9. 5;—30. 12). Their blessing is often implored.

The Waters are sometimes associated with honey. They mix their milk with honey. Their wave, rich in honey, became the drink of Indra, whom it exhilarated and to whom it gave heroic strength (x. 30. 4). In some of the verses of x. 30, the celestial Waters appear to be identical with the heavenly Soma, the favourite drink of Indra. Elsewhere the Waters are described as being used in the preparation of the Soma. Soma delights in them as a young man in lovely maidens (viii. 48).

Āpas are identical with Āpo of the Avesta[2]

[See Muir, OST. V, pp. 343-345; Macdonell, Ved. Mythology, pp. 85-86].

[1] The word Āpas is derived fr. √आप्, *to obtain*, the etym. sense being—by them all blessings are obtained ('सर्वमाभिराप्यम्',—Durga; 'आपयित्रीऽभिमतफलानाम्'—Sāy.).

[2] See Spiegel, Die Arische Periode, p. 155.

Hymn No. 21

ĀPAS

x. 9[1]

1

आपः । हि । स्थ । मयःऽभुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन ॥
मह्े । रणाय । चक्षसे ॥१॥

Since, Waters, you are the sources of happiness, grant to us to enjoy abundance, and great and delightful perception.—1.

सा. भा.।—'आपो ही'ति नवर्चं नवमं सूक्तम्। अम्बरीषस्य राज्ञः पुत्रः सिन्धुद्वीप ऋषिस्त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा वा। 'इदमाप' इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ, 'ईशाना' इति वर्धमाना। 'आपः पृणीते'ति प्रतिष्ठा, शिष्टाः गायत्र्यः। आपो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'आपो हि सिन्धुद्वीपो वाम्बरीष आपं गायत्रं द्व्यनुष्टुबन्तं पञ्चमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठे'ति। गतः सूक्तविनियोगः। आग्निमारुत 'आपो हि ष्ठे'त्याद्यास्तिस्रः। सूत्रितञ्च—'आपो हि ष्ठेति तिस्रो वियतमप उपस्पृशन्' (आ° ५.२०) इति ॥

हि—यस्मात् कारणादापो या यूयं मयोभुवः—सुखस्य भावयित्र्यः स्थ—भवथ ताः—तादृश्यो यूयं नः—अस्मान् ऊर्जे—अन्नाय दधातन—धत्त। अन्नप्राप्तियोग्यानस्मान् कुरुत। अन्नमस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः। महे—महते रणाय—रमणीयाय चक्षसे—दर्शनाय सम्यग्ज्ञानाय च धत्त। अस्मान् सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥१॥

This verse has been explained by Yāska in Nir. 9. 27.

स्था—for स्थ = भवथ, ye Waters are. Mark the prolongation of vowel in the Saṁ. Text.

मयोभुवः—sources of happiness (सुखभुवः—Yāska). मय is a syn. of सुख, Ngh. 3. 6; dr. fr. √मिञ् (हिंसायाम्, *to destroy, 5 u*) with *aff.* असुन्; etymologically it means *happiness*, because it destroys misery or sorrow.

दधातन = धत्त (Yāska), धारयत; imp. 2. pl. term. त becomes तन by 'तप्तनप्तनथनाश्च', Pāṇ. vii. 1. 45. Favour us in such a way as we may obtain

[1] It is to be noted that the first four verses of this hymn are muttered by every twice-born in daily worship in course of sprinkling waters over head (मार्जन) for purifying himself from sin or defilement. It is also to be marked that the last four verses have been repeated from i. 23. 20-23.

food or sustenance, *i.e.*, bestow food on us. ('यथा वयमन्नं लप्स्याम भोजनाय तथा विधत्त अन्नमस्मभ्यं दत्तेति समस्तार्थः'—Durga).

महे रणाय चक्षसे—Yāska explains :—महते नो (=अस्मान्) 'रमणीयाय दर्शनाय', on which Durga comments—'दर्शनाय—सम्यग्ज्ञानाय (यथा वयं श्रुतिस्मृत्युदितसम्यग्दर्शना भूत्वा अन्नप्रयोगे वर्त्तमहि तथा) धत्त। अस्मान् सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्यान् कुरुत', favour us with supreme excellent knowledge, so that being possessed of the knowledge of the Vedas and the Smṛtis we may apply ourselves to the fair means of earning food; 'for perfect knowledge,' *i.e.*, for the knowledge of *Brahman*, the Supreme Being—Sāy. Mahīdhara says that the verse solicits happiness both in this world and in the next. Colebrooke renders this pāda by 'for the rapturous sight of the supreme god',—Essays I. 125.

2

यः | वः | शिवऽतमः | रसः | तस्य | भाजयत | इह | नः ॥
उशतीःऽइव | मातरः ॥२॥

Give us to partake, in this world, of your most auspicious juice, like affectionate mothers.—2.

सा. भा.।—हे आपः, वः—युष्माकं स्वभूतो यो रसः शिवतमः—सुखतम इह—अस्मिँल्लोके तस्य—तं रसं नः—अस्मान् भाजयत—सेवयत। उपयोजयतेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। उशतीरिव—उशत्य इव पुत्रसमृद्धिं कामयमाना मातरः स्तन्यं रसं यथा भाजयन्ति प्रापयन्ति तद्वत् ॥२॥

3

तस्मै | अरम् | गमाम | वः | यस्य | क्षयाय | जिन्वथ ॥
आपः | जनयथ | च | नः ॥३॥

Let us quickly have recourse to you, for that your (faculty) of removing (sin) by which you gladden us; Waters, bestow upon us progeny.—3.

सा. भा.।—हे आपः, यूयं यस्य—पापस्य क्षयाय—विनाशायास्माञ्जिन्वथ—प्रीणयथ तस्मै—तादृशाय पापक्षयाय अरम्—क्षिप्रं वः—युष्मान् गमाम—गमयाम। वयं शिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः। यद्वा यस्य—अन्नस्य क्षयाय—निवासार्थं यूयमोषधीर्जिन्वथ—तर्पयथ तस्मै—तदन्नमुद्दिश्य वयम् अरम्—अलं पर्याप्तं यथा भवति तथा वः—युष्मान् गमाम—गच्छाम। किञ्च हे आपः, वः—अस्माञ्जनयथ च। पुत्रपौत्रादिजनने प्रयोजयतेत्यर्थः ॥३॥

4

शम् । नः । देवीः । अभिष्टये । आपः । भवन्तु । पीतये ॥
शम् । योः । अभि । स्रवन्तु । नः ॥४॥

May the divine Waters be propitious to our worship, (may they be good) for our drinking; may they flow round us, and be our health and safety.—4.

सा. भा. ।—नः—अस्माकं पापापनोदद्वारेण शम्—सुखं भवन्तु देवीः—देव्य आपः, अभिष्टये—अस्मद्यज्ञाय भवन्तु । यज्ञाङ्गभावाय च भवन्त्वित्यर्थः । पीतये—पानाय च भवन्तु । तथा शम्—उत्पन्नानां रोगाणां शमनं योः—यावनमनुत्पन्नानां पृथक्करणं च कुर्वन्तु । अपि च नः—अस्माकम् अभि—उपरि स्रवन्तु—शुद्धरसं सिञ्चन्तु ॥४॥

शं-योः—Yāska explains the expression as 'शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्', removal of diseases and warding off of fears or dangers,—Nir. 4. 21. Sāy. has adopted this explanation. Guṇaviṣṇu, however, takes 'शंयोः' as one uncompounded word (dr. शं+*aff.* युस्, Pāṇ. v. 2. 138) and explains—*for welfare* ('कल्याणयोगाय', Ch. M. Bh. 2. 16). As for these two words treated separately and conveying different senses, *cf.* 'शं च योश्च रुद्रस्य वश्मि', the *healing* and *blessing* of Rudra I desire. ii. 33. 13; also 'अथा नः शंयोररपो दधात', x. 15. 4; VS. 19. 55. The word शम्भु occurs as an adj. qualifying 'भेषजम्' (medicament), (x. 186) where Sāy. explains the term as *alleviating diseases* (शम्भु—रोगशमनस्य भावयितृ).

अभिष्टये—The word is explained and derived differently by different commentators: 'यज्ञाय, for sacrifice'—Sāy., dr. अभि+√यज्+क्ति (भावे)=अभि+इष्टि, शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्; Guṇaviṣṇu explains the word to mean—'उपचयार्थम्, for prosperity; he gives the dr.—'अभि+√श्वि (शब्दसङ्घातयोः, *to speak*, or *to swell*) +क्तिन्, 'श्वः सम्प्रसारणम्' (Pāṇ. vi. 1. 23) इति योगविभागात् सम्प्रसारणम्=अभिष्टि'; elsewhere अभिष्टि means *desired objects*; for this sense, *cf.* 'शतेन नो अभिष्टिभिः', (addressed to Vāyu),—(come) with hundredfold *desired objects*, iv. 46. 2; fr. √इष्, *to desire*. It sometimes means अभिगन्ता, *assailant, overcomer (of enemies)* *cf.* 'महाँ अभिष्टिरोजसा,' (अभिष्टिः=शत्रूणामभिभविता—Sāy.), i. 9. 1; SV. 1. 180; fr. √इष्, *to go*. See note on अभिष्टिशवसे, iii. 59. 8 (Hymn No. 17).

5

ईशानाः । वार्याणाम् । क्षयन्तीः । चर्षणीनाम् ॥
अपः । याचामि । भेषजम् ॥५॥

Waters, sovereigns of precious (treasures), granters of habitations to men, I solicit of you medicine (for mine infirmities).—5.

सा. भा. ।—वार्याणाम्—वारिप्रभवाणां व्रीहियवादीनां यद्वा वरणीयानां धनानामीशानाः—ईश्वराश्चर्षणीनाम्—मनुष्याणां क्षयन्तीः—निवासयित्रीरपः—उदकानि भेषजम्। सुखनामैतत्। पापापनोदनं सुखं याचामि—अहं प्रार्थये ॥५॥

6

अप्ऽसु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा ॥
अग्निम् । च । विश्वऽशम्भुवम् ॥६॥

Soma has declared to me: all medicaments as well as Agni, the benefactor of the universe, are in the Waters.—6.

सा. भा. ।—कारीर्यामुत्तमस्याज्यभागस्य 'अप्सु म' इत्येषानुवाक्या। 'वर्षकामेष्टि'रिति खण्डे'ऽप्स्वग्ने सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत्' (आ॰ २. १३) इति सूत्रितम् ॥

अप्सु—जलेषु अन्तः—मध्ये विश्वानि भेषजा—सर्वाण्यौषधानि सन्तीति मे—मह्यं मन्त्रदर्शिने मुनये सोमः—देवोऽब्रवीत्। तथा विश्वशम्भुवम्—सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चाग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत्। तथा च तैत्तिरीयाः—'अग्नेस्त्रयो ज्यायांस' इत्यनुवाके 'सोऽपः प्राविशदि'त्यग्नेरप्सु प्रवेशमामनन्ति (तै॰ सं॰ २.६.६.१)। लतागुल्मवृक्षमूलादीनामौषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्त्तित्वं प्रसिद्धम्। विश्वशम्भुवम्। भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्। व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः शम्भुवः सुखकरा यस्य। 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' (पा॰ ६. २. १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥६॥

अप्सु···अन्तर्विश्वानि भेषजा—In vi. 50. 7 the Waters are said to be remedial. ('यूयं हि ष्ठा भिषजो मातृतमाः'). As for the healing medicinal properties of the Waters, see all the verses 5-7, this hymn.

अग्निम्—For Agni's production from the Waters, cf. x. 2. 7; x. 91. 6; AV, i. 33. 1.

7

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम ॥
ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥७॥

Waters, bring to perfection all disease-dispelling medicaments for the good of my body, that I may long behold the sun.—7.

सा. भा. ।—हे आपः, मम तन्वे—शरीरार्थं वरूथम्—रोगनिवारकं भेषजम्—ओषधं पृणीत—पूरयत। किञ्च ज्योक्—चिरं सूर्यं दृशे—द्रष्टुम् नीरोगा वयं शक्नुयामेति शेषः। पृणीत। पॄ पालन-पूरणयोः। लोण्मध्यमबहुवचनम्। थस्य 'तस्थस्थमिपामि'ति तादेशः। क्र्यादिभ्यः श्ना। 'प्वादीनां ह्रस्व' इति ह्रस्वः। 'ई हल्यघोरि'तीत्वम्। ऋवर्णाच्चेति णत्वम्। 'सति शिष्टस्वर-बलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य' इति तिङः स्वरः शिष्यते। आप इत्य'स्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमान-वदि'त्यविद्यमानत्वात्पादादित्वान्निघाताभावः। वरूथम्। वृञ् वरणे। "उ वृञ्भ्यामूथन्" (उ° २. ६)। नित्त्वादाद्युदात्तः। तन्वे। 'ङिति ह्रस्वश्च' (पा° ३. ४. ६) इति नदीसंज्ञा पाक्षिकीत्याडागमाभावः। 'उदात्तयणो हल्पूर्वादि'ति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेन 'उदात्त-स्वरितयोरि'ति स्वरितत्वम्। दृशे। 'दृशे विख्ये च' (पा° ३. ४. ११) इति तुमर्थे निपात्यते ॥७॥

8

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःऽइतम् । मयि ॥
यत् । वा । अहम् । अभिऽदुद्रोह । यत् । वा । शेपे । उत । अनृतम् ॥८॥

Waters, take away whatever sin has been (found) in me, whether I have (knowingly) done wrong, or have pronounced imprecations (against holy men), or have spoken untruth.—8.

सा. भा. ।—पशौ मार्जन 'इदमापः प्रवहते'त्येषा विनियुक्ता। 'हुतायां वपायामि'ति खण्डे सूत्रितम्—'इदमापः प्रवहत' (आ° ३. ५) इति। एषैवावभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता। 'पत्नी-संयाजैश्चे'ति खण्ड 'इदमापः प्रवहत सुमित्रया न आप ओषधयः सन्तु' (आ° ६.१६) इति सूत्रितम्॥

हे आपः, मयि—यजमाने यत्किञ्चिदुरितम् अज्ञानान्निष्पन्नम्। वा—अथवा अहम्—यजमानोऽभिदुद्रोह—सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि। वा—अथवा शेपे—साधुजनं शप्तवानस्मीति यदस्ति। उत—अपि च अनृतमुक्तवानिति यदस्ति तदिदं सर्वमपराधजातं प्रवहत—मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत। मयि। मपर्यन्तस्य 'त्वमावेकवचन' इति मादेशे कृतेऽतो

गुण' इति पररूपे च सति 'योऽवी'ति दकारस्य यकारादेशः। एकादेशस्वरेण मकारात् परस्याकारस्योदात्तत्वम्। दुद्रोह। द्रुह जिघांसायाम्। णलि गुणे द्विर्वचनह्रस्वहलादिशेषाः। 'लिती'ति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। शेपे। शप आक्रोशे। लिटि व्यत्ययेन तङ्। उत्तमैकवचनमिट्। टेरेत्वम्। 'अत एकहल्मध्ये' (पा° ६. ४. १२०) इत्येत्वाभ्यासलोपौ। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। पूर्ववन्निघाताभावः ॥८॥

In this verse the power of cleansing the worshipper from the sins of violence, cursing, and falsehood is ascribed to the Waters.

9

आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ॥
पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥९॥

I have this day entered into the waters; we have mingled with their essence. Agni abiding in the waters approach, and fill me (thus bathed) with vigour.—9.

सा. भा.। पश्चावाहवनीयोपस्थान 'आपो अद्यान्वचारिषमि'त्येषा। 'मनोतायै संप्रेषित' इति खण्डे सूत्रितम्—'एत्योपतिष्ठन्त आपो अद्यान्वचारिषम्' (आ° ३. ६) इति।

अद्य—अस्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वचारिषम्—जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि। प्रविश्य च रसेन—जलसारेण समगस्महि—सङ्गताः स्मः। हे अग्ने, पयस्वान्—जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमागहि—अस्मिन् कर्मण्यागच्छ तं मा—तादृशं स्नातं मां वर्चसा—तेजसा संसृज—संयोजय। आपः। कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस्। अचारिषम्। चरेर्गत्यर्थस्य लुङि च्लेः सिच्। 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' (पा° ७.२.३५) इतीट्। 'नेटि' (पा° ७.२.४) इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतया 'अतो ल्रान्तस्य' (पा° ७. २. २) इत्युपधाया वृद्धिः। अगस्महि। 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' (पा° १. ३. २९) इत्यात्मनेपदम्। च्लेः सिच्। 'मन्त्रे घसे'त्यादिना च्लेर्लुगभावश्छान्दसः। 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिती'ट्प्रतिषेधः। 'वा गमः' (पा° १. २. १३) इति सिचः कित्त्वा'दनुदात्तोपदेशे'त्यादिनानुनासिकलोपः। गहि। लोटि गमेः सिपो हिः। अपित्त्वेन ङित्त्वा'दनुदात्तोपदेशे'त्यादिनानुनासिकलोपः। 'अतो हे'रिति लुग् न भवति। 'असिद्धवदत्राभादि'ति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥९॥

VĀTA

Characteristic Features

Vāta, the Wind, is an atmospheric deity (अन्तरिक्षस्थान). The name is derived from √वा, *to blow*, Vāta is identified with Vāyu in many aspects. According to some Vāta is another name of Vāyu. 'He is invoked in a more concrete way than his doublet Vāyu, who is celebrated in one whole hymn and in parts of others.' Two short hymns (x. 168 and 186, *resp.* of 4 and 3 verses) are dedicated to his praise. Vāta is invoked in the hymns to the Viśvedevas, as a sender of rain, *vide* vi. 49. 6;—50. 12; vii. 40. 6; x. 64. 3;—65. 9;—66. 10. His association with Parjanya, the god of the rain-storm, is also mentioned in some of these passages (*cf.* also v. 83. 4). His activity is chiefly mention ed in connection with the thunder-storm (iv. 17. 12). The hymn x. 168 describes him as follows: Shattering and thundering his sound proceeds. He rushes along the earth throwing up the dust. Moving along his paths in the air, he does not rest anywhere, nor even a day. First-born, he is the friend of the waters; but the place of his birth is unknown. Vāta is the breath of the gods (*cf.* vii. 87. 2; x. 92. 13), is the germ or soul of the world. He moves where he lists.[1] His sounds are heard but his form is not seen. Vāta, like Āpas, has the healing power, and prolongs life. In x. 186. 1, it is prayed: 'may Vāta blow within our heart like a salubrious, blissful balm and prolong our lives.'[2] He possesses the treasure of immortality.

[For details *vide* Muir, OST. V. 145-146; Macdonell, Ved. Myth., 81-83. Keith, Religion and Philosophy of the Veda, H. O. S., Vol. 31, 139-140].

---

[1] *Cf.* St. John's Gospel, iii. 8 : 'The wind bloweth where it listeth.'

[2] The Sāmaveda, Cal. Skt. Series, I. 184, p. 243; *cf.* also 'तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजम्', i. 89. 4.

Hymn No. 22

VĀTA

x. 168

1

वातस्य | नु | महिमानम् | रथस्य ।
रुजन् | एति | स्तनयन् | अस्य | घोषः ॥
दिविऽस्पृक् | याति | अरुणानि | कृण्वन् ।
उतो इति | एति | पृथिव्याः | रेणुम् | अस्यन् ॥१॥

(I proclaim) the greatness of the impetuous Vāta; his voice spreads thundering around; he moves along sweeping the sky, tinting purple (the quarters of horizon), he advances, raising the dust of the earth.—1.

सा. भा.।—'वातस्ये'ति चतुर्ऋचं सप्तदशं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वायुदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—'वातस्यानिलो वातायनं वायव्यमि'ति। गतो विनियोगः॥

वातस्य—वायो रथस्य—रंहणशीलस्य महिमानम्—माहात्म्यं नु—क्षिप्रं प्रब्रवीमि। अस्य—वायोर्घोषः—शब्दः स्तनयन्—गिरिगह्वरादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् रुजन्—सर्वं स्थावरजङ्गमजातं भञ्जन् एति—गच्छति। स च वायुर्दिविस्पृक्—दिवमाकाशं स्पृशन् व्याप्नुवन् अरुणानि—अरुणवर्णानि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि कृण्वन्—कुर्वन् याति—प्राप्नोति। उतो—अपि च पृथिव्याः—भूमेः रेणुम्—पांसुमस्यन्—गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन्नेति—गच्छति। अतएवारुणानि कृण्वन्नित्युक्तम्॥१॥

महिमानम्—is in the obj. case. The vb. to be supplied is most probably प्र वोचम् according to the first verse of i. 32, 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम्', and of i. 154, Hymn No. 6, 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम्'. Sāy. supplies a similar vb. प्रब्रवीमि.

रुजन्नेति—For this pāda, *cf.* v. 52. 9. where the Maruts are said to split the mountain with the fellies of their cars; also i. 23. 11, where their sound is said to be the thunder.

2

सम् | प्र | ईरते | अनु | वातस्य | विऽस्थाः ।
आ | एनम् | गच्छन्ति | समनम् | न | योषाः ॥
ताभिः | सऽयुक् | सऽरथम् | देवः | ईयते ।
अस्य | विश्वस्य | भुवनस्य | राजा ॥२॥

Solid masses advance to meet the wind; the mares come to him as to attle; associated with them and in the same car the divinity proceeds, the overeign of all this world-—2.

सा. भा । विष्ठाः—विशेषेणावस्थिताः तर्वाद्याः वातस्य—वायोरनु—अनुगुणं संप्रेरते—संप्रगच्छन्ति । यदभिमुखो वायुर्वर्तते तदभिमुखाः प्रकम्पन्त इत्यर्थः । समनं न—संग्राममिव एनम्—वायुं योषाः—अश्वयोषितो वडवा आगच्छन्ति । ताभिः—वडवाभिः सयुक्—स्वयमेव युज्यमानं सरथम्—समानमेकं रथमारुह्य देवः—दीप्यमानो वायुरीयते—गच्छति । ईङ् गतौ । अस्य विश्वस्य—सर्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य राजा—स्वामी भवति । यद्वा समनं धृष्टं पुरुषं योषाः—कामिन्य इव एनं वायुं तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियोऽभिगच्छन्ति ताभिः सरथं—सहरथं देव ईयत इति ॥२॥

विष्ठाः—The word occurs only here in the ṚV. Acc to Sāy., it refers to the immovable things such as trees and the like, which are moved by the force of the wind. Roth takes 'वातस्य विष्ठाः' together as the subject of the sentence and translates—'the wind of all sorts'; Grassmann—'the wings of the wind', Macdonell—'the hosts of Vāta.' Roth deriving the word from स्था with वि, takes it to mean *different kinds, various*, for which sense of the word he quotes 'गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा', AV. xii. 1-5; 'देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे', Tait. Br. 3. 7. 5. 3. etc. Acc. to Macdonell,—'It is probably the subject with which Yoṣās are compared, the sense being: the rains follow the storm-wind (*cf.* अपां सखा in pāda 3, v. 3, this hymn) and accompany him on his course.

समनं न योषाः—Western scholars render the word 'समनम्' variously: 'assembly'—Muir; 'the market-place'—Peterson; 'a festival'—Macdonell. But समनम् is found among the syns. of battle (Ngh. 2. 17). Following this mg. Sāy. explains the simile by taking योषाः in the sense of अश्व-योषितः (mares). He suggests another altern. mg.—as maidens go eagerly to meet

the lover who is equally-minded (समनम्),* *i.e.*, equally addicted to all women, so do the trees, creepers and the like follow the wind and bend down before him. समन is sometimes used in the sense of 'sacrifice.' *cf.* 'हीतेव याति समनेषु रेभन्', ix. 97. 47.

सयुक्—'united with them', 'accompanied by them', *cf.* सयुजा, i. 164. 20; सयुजः, iii. 30. 11; सयुजम्, x. 124. 9 (Sāy. = सखायम्).

ईयते—pres. 3. sg. of √ई, *to go*, cl. 4., *cf.* ईयमानः, next verse.

3

अन्तरिक्षे । पथिऽभिः । ईयमानः ।
न । नि । विशते । कतमत् । चन । अहः इति ॥
अपाम् । सखा । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा ।
क्व । स्वित् । जातः । कुतः । आ । बभूव ॥३॥

Traversing the firmament by its paths (Vāta) rests not for a single day; the friend of the waters, the first-born, the utterer of truth, where has he been generated, whence was he manifested?—3.

सा. भा । अन्तरिक्षे—नभसि विद्यमानैः पथिभिः—मार्गैरीयमानः—गच्छन् वायुः कतमच्चनाहः—एकमपि दिनं न निविशते—नोपविशति । किन्तु सर्वदैव गच्छति । 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदम् । अपि च । अपाम्—उदकानां सखा । 'वायुर्वै वृष्ट्या ईशते' इति श्रुतेः । प्रथमजाः—सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एवम् ऋतवा—सत्यवान् एवंभूतो वायुः क्व स्वित्—कुत्र खलु देशे जातः—उत्पन्नः कुतः—कस्माच्च देशान्निष्क्रम्य आ बभूव—इदं सर्वं जगद्व्याप्नोत् । सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वादस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्येते इत्यर्थः ॥३॥

* For this sense of the word, *cf.* अर्वाग् रथं समनसा नि यच्छतम्, verse 2, Hymn No. 10 (vii. 74).

4

आत्मा | देवानाम् | भुवनस्य | गर्भः ।

यथाऽवशम् | चरति | देवः | एषः ॥

घोषाः | इत् | अस्य | शृण्विरे | न | रूपम् ।

तस्मै | वाताय | हविषा | विधेम ॥४॥

The soul of the gods, the germ of the world, this divinity moves according to his pleasure, his voices are heard, his form is not seen; let us worship that Vāta with oblations.—4.

सा. भा.।—अयं वायुर्देवानाम्—इन्द्रादीनामप्यात्मा—जीवरूपेण तेष्ववस्थानाद् भुवनस्य—भूतजातस्य गर्भः—गर्भवत् प्राणरूपेणान्तर्वर्तमान एषः—ईदृशो देवो यथावशम्—यथाकामं यथेच्छं चरति—वर्तते। अनिवारितगतिः सन् क्वचिच्छीघ्रं गच्छति क्वचिच्छनैर्गच्छति कुतश्चिच्छरीरान्निष्क्रामत्यन्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तत इत्यर्थः। अस्य—वायोरागच्छतो घोषा इत्—शब्दा एव शृण्विरे—श्रूयन्ते। रूपम्—स्वरूपं तु न दृश्यते नीरूपत्वात्। अदृग्विषयत्वेन शब्देनैवानुमीयत इत्यर्थः। तस्मै वाताय—वायवे हविषा—चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम—परिचरेम ॥४॥

घोषाः—*cf.* pāda 2, verse 1, this hymn, 'रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः'.

न रूपम्—evidently दृश्यते is to be supplied here.

विधेम—may we propitiate; for this sense of the vb., *cf.* 'अया ते अग्ने विधेम', verse 2, Hymn No. 2, and 'यो अस्मै हविषाविधत्', verse 4, Hymn No. 16. *Cf.* 'विधतिः परिचरणकर्मा', Sāy. on विधेम, x. 121.1 (Hymn No. 27). It is to be noted that the obj. of the vb. is always in the dative.

भवन्ति तमेवास्मान्नयत। किन्तु दूरं य एतद्व्यतिरिक्तो विप्रकृष्टमार्गोऽस्ति तस्मादधि—अधिक-मित्यर्थः। अस्मानपनयत ॥३॥

पित्र्यात् मानवात्—'*Manu* is said to be the universal father and the paths he enjoins are those of austerity and ceremonial.'

4

ये। देवासः। इह। स्थन। विश्वे। वैश्वानराः। उत ॥

अस्मभ्यम्। शर्म। सऽप्रथः। गवे। अश्वाय। यच्छत ॥४॥

Gods, who are here present, all to whom this full sacrifice is offered, bestow upon us, upon our cattle and horses, happiness far renowned.—4.

सा. भा. ।—ये देवासः—देवा उत—अपि च वैश्वानराः विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारोऽध्वर्य्वादयो यस्य स विश्वानरो यज्ञः। तस्मिन् सोमादिहवींषि स्वीकर्त्तुं भवाः प्रादुर्भूताः। भवार्थेऽण्-प्रत्ययः। यद्वा विश्वानरोऽग्निः। देवानां तन्मुखत्वात्तस्य सम्बन्धिनो विश्वे—सर्वे ये देवा यूयमिह—अस्मिन्नस्मदीये यज्ञे स्थन—हवींष्यादातुं भवथ ततः सप्रथः। प्रथ प्रख्याने। सर्वतः प्रसिद्धं सर्वत्र पृथुतमं वा शर्म। सर्वं शृणोति हिनस्ति दुःखमिति शर्म—सुखं तदस्मभ्यं प्रयच्छत। तथा गवे—अस्मदीयेभ्यो यज्ञसाधनभूतेभ्यो गोभ्योऽश्वाय च शर्म सुखं प्रदत्त ॥४॥

———

YAMA

Characteristic Features

The chief of the dead is Yama. He is a god and is mentioned in enumerations of gods. He is a king who rules the dead (x. 16. 9;-14. 7). He is celebrated in three entire hymns of the ṚV. (x. 14,-135,-154). Besides, references to his name occur several times in the ṚV., particularly in the first and in the tenth Maṇḍala. The hymn x. 10 consists in an interesting dialogue between Yama and his sister Yamī.

Yama is closely connected with Agni, the conductor of the dead. Agni is Yama's friend (x. 21. 5) and his priest (x. 52. 3). Yama is associated with the departed fathers, particularly with the Aṅgirases. With them he comes to the sacrifice and is exhilarated (x. 14. 3-5;-15. 8).

Yama is the assembler of the dead (x. 14. 1), or, in him they finally rest. He gives the dead man a resting place and prepares an abode for him (x. 18. 13).

Yama's abode is the third and highest heaven. Soma is pressed for him; ghee is also offered to him (x. 14. 13, 14). He is entreated to come to the sacrifice and is invoked to lead the worshippers to the gods and to prolong life (x. 14. 14).

Vivasvat is his father (x. 14. 5) and Saraṇyū is his mother (x. 17. 1). He is often called by the patronymic Vaivasvata (x. 14. 1).

The hymn x. 14 (No. 24) which follows, is fully devoted to Yama's praise. In the verses 10-12 of this hymn, two dogs, the messengers of Yama, are mentioned. They are four-eyed, broad-nosed, variegated in colour and are the sons of Saramā. They guard the paths (x. 14. 11) through which the dead enter into the realm of Yama. [For details see Macdonell, Ved. Mythology, 171 ff.].

Hymn No. 24

YAMA

x. 14

1

परेयिऽवांसम् । प्रऽवतः । महीः । अनु ।

बहुऽभ्यः । पन्थाम् । अनुऽपस्पशानम् ॥

वैवस्वतम् । सम्ऽगमनम् । जनानाम् ।

यमम् । राजानम् । हविषा । दुवस्य ॥१॥

Worship with oblations Yama, the king (of the *Pitṛs*), the son of Vivasvat, the gatherer of the (dead) men, who conducts those who are virtuous over the earth, and opens to many the path (of heaven).—1.

सा. भा.। 'परेयिवांसमि'ति षोडशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्षम्। 'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा' इति षष्ठ्या अङ्गिरः पित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः। 'प्रेही'त्याद्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा। 'अति द्रव सारमेयावि'त्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थितौ तद्देवताकः। शिष्टा यमदेवत्याः। 'यमाय सोममि'ति त्रयोदशाद्या अनुष्टुभः। 'यमाय मधुमत्तममि'त्येषा बृहती। आदितो द्वादश त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तम्—'परेयिवांसं षोडश यमो यामं षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता पराश्च तिस्रः पित्र्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्युपान्त्ये'ति। गतः सूक्तविनियोगः। महापितृयज्ञे यमयाग आद्या याज्या। सूत्रितञ्च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरनु' (आ॰ २.१९) इति।

हे मदीयान्तरात्मन् यजमान वा, त्वं राजानम्—पितॄणां स्वामिनं यमं हविषा—पुरोडाशादिना दुवस्य—परिचर। कीदृशम्? प्रवतः—प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान्, महीः—तत्तद्भोगोचितभूप्रदेशविशेषान्, अनु परेयिवांसम्—क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तम्। तथा बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतामर्थं पन्थां स्वर्गस्योचितं मार्गमनुपस्पशानम्—अबाधमानम्। पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं

प्रापयति न तु पुण्यकृत इत्यर्थः। वैवस्वतम्—सूर्यस्य पुत्रं जनानाम्—पापिनां सङ्गमनम्—गन्तव्यस्थानरूपम् ॥१॥

प्रवतः महीः अनु— '(leading) those who have performed pious deeds (प्रवतः) to particular regions' (महीः)—Sāy. Western scholars do not agree with Sāy. Muir following Roth translates—'to the mighty streams.' *cf.* Max Müller, Lectures, ii. 515. 'From the depths to the heights'—Dr. Haug. 'Along the mighty (महीः) steep paths leading to the highest heaven where Yama dwells';—Macdonell; *cf.* 'तीर्थैस्तरन्ति प्रवतो महीरिति यज्ञकृतः सुकृतो येन यन्ति', AV. xviii. 4. 7; 'यः प्रथमः प्रवतम् (प्रवणवन्तम्—Sāy.) आससाद बहुभ्यः पन्थामनु पस्पशानः, AV. vi. 28. 3.

संगमनं जनानाम्—'in whom the dead finally rest.'—Sāy.; the assembler of people, gathering the dead together in his abode—Macdonell. *cf.* 'यो ममार प्रथमो मर्त्यानां यः प्रेयाय प्रथमो लोकमेतम्। वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं···सपर्यत', AV. xviii. 3. 13.

अनुपस्पशानम्—perf. pt. of √स्पश् *to see*, with *aff.* कानच्; Sāy. on AV. xviii. 1. 9, comments:—अनुपस्पशानम्—अवगच्छन्तमित्यर्थः, स्पशतिर्दर्शनकर्मा।

2

यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद ।
न । एषा । गव्यूतिः । अपऽभर्तवै । ऊं इति ॥
यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।
एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥२॥

Yama, the chief (of all), knows our well-being; this pasture no one can take from us. By the road by which our forefathers have gone, all who are born (proceed) along the paths they have made for themselves.—2.

सा. भा.।—प्रथमः—सर्वेषां मुख्यो यमो नः—अस्माकं प्रजानां गातुम्—शुभाशुभनिमित्तं विवेद—जानाति। एषा गव्यूतिर्नापभर्तवा उ। अतिशयज्ञानयोगाद्यमस्य न केनचिदपहर्तुं-मपनेतुं शक्यत इत्यर्थः। यत्र—यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वे पितरः परेयुः। एना—अनेन मार्गेण गच्छन्तो जज्ञानाः—जाताः सर्वे स्वाः—स्वभूताः पथ्याः—स्वकर्ममार्गभूता गतीरनु गच्छन्ति ॥२॥

गातुम्—The word may mean—the way, *cf.* 'अक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे'—i. 71. 2. (गातुम्—मार्गम्, Sāy.).

अपभर्तवै—A Ved. inf. with *aff.* तवै, Pāṇ. iii. 4. 9. एना—see v. 2. No. 2.

3

मातली | कव्यैः | यमः | अङ्गिरःऽभिः ।
बृहस्पतिः | ऋक्वऽभिः | वबृधानः ॥
यान् | च | देवाः | वबृधुः | ये | च | देवान् ।
स्वाहा | अन्ये | स्वधया | अन्ये | मदन्ति ॥३॥

Mātalin prospers with the Kavyas; Yama with the Aṅgirases; Bṛhaspati with the Ṛkvans; they whom the gods augment, and they who augment the gods, these rejoice in *svāhā*, those in the *svadhā*.—3.

सा भा. ।—आग्निमारुते 'मातली कव्यैरि'त्येषा धाय्या । सूत्रितञ्च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर उत्परासः' (आ॰ ५. २०) इति ।

मातली—मातलिरिन्द्रस्य सारथिः, तद्वानिन्द्रो मातली । स कव्यैः—कव्यभाग्भिः पितृभिः सह ववृधानः—वर्धमानो भवति । यमश्चाङ्गिरोभिः—पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । बृहस्पतिरृक्वभिरर्चनीयैः पितृभिर्वर्धमानो भवति । तत्र देवा इन्द्रादयो यांश्च कव्यभागादीन् पितॄन् ववृधुः—वर्धयन्ति ये च कव्यभागादयः पितरो देवानिन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां मध्येऽन्ये—इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति—स्वाहाकारेण हृष्यन्ति । अन्ये—पितरः स्वधया—स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥३॥

मातली—The word occurs only here in the ṚV. The word refers to Indra acc. to Sāy., because his charioteer is known by the name मातलि in the later literature.

ऋक्वभिः—'Praisers', *cf.* i. 87. 6 (ऋक्वभिः—स्तुतिमद्भिः—Sāy.).

The first three Pādas of this verse have been repeated in AV. xviii. 1. 47.

4

इमम् | यम | प्रऽस्तरम् | आ | हि | सीद ।
अङ्गिरःऽभिः | पितृऽभिः | सम्ऽविदानः ॥
आ | त्वा | मन्त्राः | कविऽशस्ताः | वहन्तु ।
एना | राजन् | हविषा | मादयस्व ॥४॥

Yama, who art associated with the Aṅgirasa-Pitṛs, sit down at this sacrifice; may the prayers recited by the priests bring thee hither; be exhilarated, Sovereign (Yama), by this oblation.—4.

सा. भा. ।—महापितृयज्ञे यमस्य 'इमं यमे'त्यादिके द्वे अनुवाक्ये। 'इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे' (आ॰ २. १९) इति हि सूत्रितम्। सैवाग्निमारुतेऽपि धाय्या। सूक्तं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

हे यम, अङ्गिरोभिः—एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः—ऐकमत्यं गतस्त्वमिमं प्रस्तरम्—विस्तीर्णं यज्ञविशेषम् आसीद—आगत्योपविश। हि—यस्मादेवं तस्मात् कविशस्ताः—विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ता मन्त्राः, त्वा—त्वाम् आ वहन्तु। हे राजन्, एना—एतेन हविषा तुष्टो मादयस्व—यजमानं हर्षय ॥४॥

अङ्गिरोभिः पितृभिः—पितृभिः is in apposition with अङ्गिरोभिः; as for Yama's close connection with them, see Introd. notes on the characteristic features of Yama, Para. 2. Grassmann and Ludwig have rendered 'Aṅgirases and the fathers'.

5

अङ्गि॑रःऽभिः । आ । ग॒हि॒ । य॒ज्ञिये॑भिः ।
यम॑ । वै॒रू॒पैः । इ॒ह । मा॒द॒य॒स्व॒ ॥
वि॒व॑स्वन्तम् । हु॒वे॒ । यः । पि॒ता । ते॒ ।
अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । ब॒र्हिषि॑ । आ । नि॒ऽसद्य॑ ॥५॥

Come hither, Yama, with the venerable multiform Aṅgirases, and be exhilarated; I summon Vivasvat, who is thy father, to this sacrifice; may he seated on the sacred grass (delight the sacrificer).—5.

सा. भा. ।—हे यम, वैरूपैः—विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियेभिः—यज्ञयोग्यैरङ्गिरोभिः सह आ गहि—आगच्छ। आगत्य चेह—अस्मिन् यज्ञे मादयस्व—यजमानं हर्षय। यो विवस्वान् ते—तव पितास्ति अस्मिन्यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे—आह्वयामि। स चास्तीर्णे बर्हिषि आ निषद्य—उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥५॥

वैरूपैः—'A sub-division of the Aṅgirases'—Roth; 'Children of Virūpa'—Muir. Virūpa is mentioned in i. 45. 3; viii. 64. 6, and the Virūpas in iii. 53. 6 and x. 62. 5.

6

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ॥
तेषाम् । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥६॥

The Angirases, the Navagvas, the Atharvans, the Bhṛgus, who are entitled to the Soma, are our progenitors; may we ever have a place in the favour of these venerable (Pitṛs); may we be ever held in their auspicious regard.—6.

सा. भा. ।—अङ्गिरसः—अङ्गिरोनामका अथर्वाणः—अथर्वनामका भृगवः—भृगुनामकाश्च नः—अस्माकं पितरो नवग्वाः—अभिनवगमनयुक्ता यद्वा नूतनवत् प्रीतिजनका इत्यर्थः। ते च सोम्यासः। सोममर्हन्तीति सोम्याः। यज्ञियानाम्—यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ—अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ वयं स्याम—सर्वदा तिष्ठेम। अपि च सौमनसे भद्रे—सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम—सर्वदा तिष्ठेम ॥६॥

नवग्वाः—The word frequently occurs in the RV. in places together with the word दशग्वाः। The *Navagvas* are decribed by Sāy. as a class of Angirases along with *Daśagvas*, who with the help of Indra released the cows stolen by Vala and kept in confinement. *Cf.* नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रम् दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः v. 29. 12. (Sāy.'s Comm. नवग्वागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः दशभिर्मासैर्ये समाप्य गतास्ते दशग्वाः—एते उभयविधा अङ्गिरसः।]

7

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिऽभिः । पूर्व्येभिः ।
यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ॥
उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता ।
यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥७॥

Depart, depart by the former paths by which our forefathers have departed; there shalt thou behold the two monarchs Yama and the divine Varuṇa rejoicing in the *svadhā*.—7.

सा.भा.।—सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे 'प्रेहीत्या'द्याः पञ्चर्चस्तृतीयावर्जिता होत्रा शंसनीयाः। सूत्रितञ्च—'प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेत्' (आ° ६.१०) इति॥

यत्र—यस्मिन् स्थाने नः—अस्माकं पूर्वे—पुरातनाः पितरः—पितामहादयः परेयुः पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन् काले भवैः। अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः। पथिभिः—मार्गैर्हे मत्पितस्तत् स्थानं प्रेहि—प्रगच्छ शीघ्रं गच्छ। गत्वा च स्वधया—अमृतेनान्नेन मदन्तौ—तृप्यन्तौ राजाना—राजानावुभा—उभौ यमं देवम्—द्योतमानं वरुणञ्च पश्यासि—पश्य॥७॥

Note that pāda 2 of this verse is identical with pāda 3, v. 2.

• पश्यासि—mayest thou see; *leṭ* (Ved. subj.) 2. sg. Sāy. takes it in imp. sense.

8

सम् । गच्छस्व । पितृऽभिः । सम् । यमेन ।
इष्टापूर्तेन । परमे । विऽओमन् ॥
हित्वाय । अवद्यम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि ।
सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥८॥

Be united with the *Pitṛs*, with Yama, and with the fulfilment of thy wishes in the highest heaven; discarding iniquity, return to thine abode, and unite thyself to a luminous body.—8.

सा.भा.—हे मदीय पितः, ततस्त्वं परमे—उत्कृष्टे व्योमन्—व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतैः पितृभिः यमेन सह सं गच्छस्व। इष्टापूर्तेन—श्रौतस्मार्तदानफलेन सङ्गच्छस्व। तत इष्टापूर्तेन संगम्य अवद्यम्—पापं हित्वा—परित्यज्यास्तम्—गृहं पुनरेहि—आगच्छ। ततः सुवर्चाः। तृतीयार्थे प्रथमा। सुवर्चसा शोभनदीप्तियुक्तेन तन्वा—स्वशरीरेण सङ्गच्छस्व॥८॥

इष्टापूर्तेन—The word occurs only here in the Ṛgveda. It occurs in the AV., V. S., T. S., Ait. Br., in Kaṭh. Up. The lexicographers explain the expression as meaning—'oblations' (इष्ट) and 'good works' (पूर्त); 'recompense of the sacrifices offered'—Muir. Dr. Haug says इष्ट means 'what is sacrificed' and आपूर्त, 'filled up to'. Roth explains it as meaning 'wish and fulfilling, *i.e.*, the fulfilment of desire'.

हित्वाय—'Instead of "tvā" alone, the Veda has three forms of the suffix, namely, tvā, tvāya and tvī.' Whitney, Para. 993b.

N.B. Verses 7 and 8 are addressed to the spirit of the dying person.

9

अप | इत | वि | इत | वि | च | सर्पत | अतः ।
अस्मै | एतम् | पितरः | लोकम् | अक्रन् ॥
अहःऽभिः | अत्ऽभिः | अक्तुऽभिः | विऽअक्तम् ।
यमः | ददाति | अवऽसानम् | अस्मै ॥८॥

Depart from hence, begone, go far off, (evil spirits); the *Pitṛs* have assigned this place to him, Yama has given him a place of cremation consecrated by days, streams, and nights.—9,

सा. भा. ।—पैतृमेधिके कर्मणि श्मशानायतनं प्रोक्षति 'अपेत वीत' इति। सूत्रितञ्च—'गर्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतातः' (आ° गृ° ४.२) इति।

श्मशाने पूर्वं स्थिता हे पिशाचादयः, अतः—अस्मात् मृतयजमानदहनस्थानात् अपेत—अपगच्छत। वीत—विशेषेण गच्छत। वि सर्पत च। इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं गच्छतेत्यर्थः। पितरः, अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय एतं लोकम्—इदं दहनस्थानम् अक्रन्—यमस्याज्ञया अकुर्वन्। यमोऽप्यहोभिः—दिवसैरद्भिः—अभ्युक्षणोदकैरक्तुभिः—रात्रिभिर्व्यक्तम्—सङ्गतम्। शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः। अवसानम्—दहनस्थानमस्मै—मृतयजमानस्यार्थाय ददाति—दत्तवान् ॥९॥

अक्तुभिः—The word is a syn. of रात्रि, Ngh. 1. 7.

10

अति | द्रव | सारमेयौ | श्वानौ ।
चतुःऽअक्षौ | शबलौ | साधुना | पथा ॥
अथ | पितॄन् | सुऽविदत्रान् | उप | इहि ।
यमेन | ये | सधऽमादम् | मदन्ति ॥१०॥

Pass by a secure path beyond the two spotted, four-eyed dogs, the progeny of Saramā, and join the wise *Pitṛs*, who rejoice joyfully with Yama.—10.

सा. भा.।—अनुस्तरण्या वृक्कौ पार्श्वयोराम्रफलाकृती तावुद्धत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति 'अति द्रव सारमेयावि'ति द्वाभ्याम्। सूत्रितञ्च—'वृक्कावुद्धृत्य पाण्योरादध्यात् अति द्रव सारमेयौ श्वानौ' (आ॰ गृ॰ ४. ३) इति।

हे अग्ने, साधुना पथा—समीचीनेन मार्गेण श्वानावुभौ अति द्रव—अतिक्रम्य गच्छ। यमसम्बन्धिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः। कीदृशौ श्वानौ? सारमेयौ। सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा देवशुनी तस्याः पुत्रौ। चतुरक्षौ—उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वयं ययोस्तादृशौ। अथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं ये पितरो यमेन सधमादम्—सहर्षं मदन्ति प्राप्नुवन्ति तान् सुविदत्रान्—सुष्ठु भिज्ञान् पितॄन् उपेहि उपगच्छ ॥१०॥

सारमेयौ श्वानौ—The two dogs of Yama are mentioned here in three successive verses. In AV. viii. 1. 9, the two dogs of Yama are referred to, where one of them is said to be black (श्याम) and the other spotted (शबल). चतुरक्षौ—Possibly implies *keen sight*.—Macdonell. This epithet is also applied to Agni, i. 31. 13.

In the Avesta it is asserted that a four-eyed dog watches at the head of the bridge by which the souls of the dead pass to the other world, and scares away the fiend from the holy ones.

11

यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ ।
चतुःऽअक्षौ । पथिरक्षी इति पथिऽरक्षी । नृऽचक्षसौ ॥
ताभ्याम् । एनम् । परि । देहि । राजन् ।
स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवम् । च । धेहि ॥११॥

Entrust him, O king, to thy two dogs which are thy protectors, Yama, the four-eyed guardians of the road, renowned by men; grant him prosperity and health.—11.

सा. भा.।—हे राजन्, हे यम, ते—त्वदीयौ यौ श्वानौ विद्येते ताभ्यां हे राजन् यम, एनम्—प्रेतं परि देहि—रक्षार्थं प्रयच्छ। कीदृशौ श्वानौ? रक्षितारौ—यमगृहस्य रक्षकौ। चतुरक्षौ—अक्षिचतुष्टययुक्तौ। पथिरक्षी—मार्गस्य रक्षकौ। नृचक्षसौ—मनुष्यैः ख्याप्यमानौ। श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषास्तौ प्रख्यापयन्ति। ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा अस्मै प्रेताय स्वस्ति च—क्षेममपि अनमीवञ्च—रोगाभावमपि धेहि—सम्पादय ॥११॥

12

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ ।
यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ॥
तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय ।
पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह । भद्रम् ॥१२॥

The messengers of Yama, broad-nosed, and of exceeding strength, and satiating themselves with the life (of mortals), hunt mankind; may they allow us this day a prosperous existence here, that we may look upon the sun.—12.

सा. भा. ।—यमस्य सम्बन्धिनौ दूतौ—श्वानौ जनान् अनु—प्राणिनो लक्षीकृत्य सर्वत्र चरतः । कीदृशौ ? उरुणसौ—दीर्घनासिकायुक्तौ । असुतृपौ—परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ—उरुबलौ विस्तीर्णबलौ तौ—उभौ दूतौ सूर्याय दृशये—सूर्यस्य दर्शनार्थम् अद्य—अस्मिन् दिन इह—कर्मणि भद्रमसुम्—समीचीनं प्राणं पुनरस्मभ्यं दाताम्—अदत्ताम् ॥१२॥

असुतृपौ—Some take it as अ-सुतृपौ; insatiable—Muir. Lanman (Reader, 165) connects it with Avestan √trif *to steal*; acc. to him—तृपु (a thief) is a derivative of a corresp. Skt. rt.; पशुतृपम् (a stealer of cattle) occurs in vii. 86. 5.

13

यमाय । सोमम् । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः ॥
यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निऽदूतः । अरम्ऽकृतः ॥१३॥

Pour out the Soma for Yama; to Yama offer the oblation, the decorated sacrifice, of which Agni is the messenger, proceeds to Yama.—13.

सा. भा. ।—हे ऋत्विजः, यमाय—यमदेवतार्थं सोमं सुनुत—लतात्मकं सोममभिषुणुत । तथा यमार्थं हविर्जुहुत । अग्निर्दूतो यस्मिन्यज्ञे सोऽयमग्निदूतः । अग्नेर्दूतत्वमन्यत्राम्नातम् । 'अग्निर्देवानां दूत आसीदि'ति । अरङ्कृतः—बहुभिर्द्रव्यैरलङ्कारदूपैर्युक्तः । तादृशो यज्ञो यमं ह—यममेव गच्छति ॥१३॥

14

यमाय । घृतऽवत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ॥
सः । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥१४॥

Offer the oblation of clarified butter to Yama, and stand nigh (to the altar); it is he who among the gods gives us a long life to live.—14.

सा भा. ।—हे ऋत्विजः, यूयं यमाय घृतवत्—आज्येन संयुक्तं हविः—पुरोडाशादिकं जुहोत—जुहुत । प्र च तिष्ठत । यमं यूयमुपतिष्ठध्वञ्च । देवेषु मध्ये स यमो देवः प्र जीवसे—प्रकृष्टजीवनार्थं नः—अस्माकं दीर्घमायुरायमत्—प्रयच्छतु ॥१४॥

जुहोत—for जुहुत; imp. 2. pl. term. त is substituted by तप्, Pāṇ. vii. 1.45; accordingly गुण takes place. As regards जुहुता (v. 13)—त is not so substituted; being अपित् it is ङित्, so no गुण, and the final vowel is prolonged, Pāṇ. vi. 3. 133; another form is जुहोतन (v. 15) with the substitution of त by तनप्.

15

यमाय । मधुमत्ऽतमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ॥
इदम् । नमः । ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वेभ्यः । पथिकृत्ऽभ्यः ॥१५॥

Offer to the royal Yama this most sweet oblation; (let) this our adoration (be addressed) to the ancient sages, the first followers of (virtuous) paths.—15.

सा. भा. ।—हे ऋत्विजः, यमाय राज्ञे मधुमत्तमम्—अतिशयेन मधुरं हव्यम्—पुरोडाशादिकं हविर्जुहोतन—जुहुत । पूर्वजेभ्यः—सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्योऽतएव पूर्वेभ्यः—अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृद्भ्यः—शोभनमार्गकारिभ्य ऋषिभ्य इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमोऽस्तु ॥१५॥

16

त्रिऽकद्रुकेभिः । पतति । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ॥
त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥१६॥

(Yama) acquires the three *Trikadruka* sacrifices; the six earths, the one great (moving world); the *Triṣṭup*, *Gāyatrī*, all the sacred metres converge in Yama.—16.

सा. भा.।—त्रिकद्रुकेभिः। द्वितीयार्थे तृतीयैषा। त्रिकद्रुकान् ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो यागविशेषास्त्रिकद्रुका उच्यन्ते। तान् प्रत्यङ्गभावाय संरक्षणार्थञ्च पतति—यमस्तान् प्राप्नोति। षट्संख्याका उर्वीः—भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति। ताश्चोर्व्यः शाखान्तरमन्त्रे समाम्नाताः—'षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च वागि'ति। एकमित्—एकमेव बृहत्—महज्जगद्यमश्च प्रतिपालनीयः प्राप्नोति। किञ्च यानि त्रिष्टुब्गायत्र्यादीनि छन्दांसि सन्ति सर्वा—सर्वाणि ता—तानि छन्दांसि यमे आहिता—आहितानि। ऋग्भिः स्तुतित्वेनावस्थितानि ॥१६॥

त्रिकद्रुकेभिः—The *Trikadrukas* are said to denote the first three days, or the celebrations on those three days of the ceremonial named *Abhiplava*, called severally, *Jyotiḥ*, *Gauḥ*, *Āyuḥ*; *cf.* त्रिकद्रुकेषु, i. 32. 3; ii. 11. 17.

षट् उर्वीः—The six earths (or substances) are heaven, earth, water, plants, the sun and truth.

PITṚS

Characteristic Features

The Pitṛs or Fathers are the blessed dead, who dwell in the third heaven. They are the early or first ancestors (x. 15. 8, 10), who made the paths by which the recent dead go to join them (x. 14. 2, 7, 15). They are celebrated in two hymns of the ṚV. (x. 15, 54).

Different groups of the Pitṛs are mentioned, *e.g.*, the Navagvas, Vairūpas, Aṅgirases, Atharvans, Bhṛgus, Vasiṣṭhas (x. 14. 4-6; -15.8). Among these the Aṅgirases are particularly associated with Yama (x. 14. 3, 5). The Pitṛs are classified as lower, higher and middle, as earlier and later.

They rejoice with Yama at the same feast (x. 14. 10), and feast with the gods (vii. 76. 4). They are immortal and are even spoken of as gods (x. 56. 4). Like gods they receive worship and divine honours. Cosmical actions like those of the gods are sometimes attributed to them. They are said to have adorned the sky with stars (x. 68.11), to have placed darkness in the night and light in the day; they generated the dawn.

The path of the Pitṛs (पितृयान) is distinguished from that of the gods (देवयान). Similarly the region of the gods (स्वर्गलोक) is different from that of the Pitṛs (पितृलोक), the door of the former being said to be in the north-east, and that of the latter in the south-east.

The Pitṛs receive oblations as their food, which are offered with the term *svadhā* as contrasted with *svāhā* with which the oblations are presented to the gods (x. 14. 3) ; *havya* is the name of the oblations to the gods, while *kavya* of the oblations to the Pitṛs. A particular group of the Pitṛs is termed *kavyas* (x. 14. 3, Hymn No. 24), because they are entitled to *kavya*, the offerings peculiar to them.

The Pitṛs are fond of Soma. Coming to their sacrifice, they sit on the sacrificial grass to the south and drink the pressed draught.

The Pitṛs are entreated to protect their devoted worshippers, and invoked not to injure their descendants for any sin committed against them. They are besought to give riches, offspring and long life to their devoted sons.

[For further details see Muir, OST. v. 286 ff; Macdonell, Ved. Myth., 170-171].

Hymn No. 25.

PITṚS

x. 15.

(Verses 1-8)

1

उत् | ईरताम् | अवरे | उत् | परासः | उत् | मध्यमाः | पितरः | सोम्यासः ॥

असुम् | ये | ईयुः | अवृकाः | ऋतऽज्ञाः | ते | नः | अवन्तु | पितरः | हवेषु ॥१॥

Let the lower, the upper, the intermediate *Pitṛs* rise up, accepting the *Soma* libation ; may those progenitors who, harmless as they are, acknowledging our offerings, have come to preserve our lives, protect us upon our invocations.—1.

सा. भा. ।—'उदीरतामि'ति चतुर्दशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'उदीरतां षळूना शङ्खः पित्र्यं जगत्येकादशी' इति । 'यामायनाः परे पञ्चे'ति वचनाद्यमपुत्रः शङ्खाख्य ऋषिः । 'अग्निष्वात्ता' इत्येषा जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । पितरो देवता । गतः सूक्तविनियोगः ।

अष्टकाया'मुदीरतामवर' इत्याद्या अष्टावृचो होमार्थाः। सूत्रितञ्च—'उदीरतामवर उत् परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा' (आ° गृ° २. ४) इति। महापितृयज्ञे पितरः सोमवन्त इत्यस्यानुवाक्या 'उदीरतामि'त्येषा। सूत्रितञ्च—'पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत् परासः' (आ° २. १९) इति। आग्निमारुतेऽप्येषा धाय्या। सूत्रितञ्च—'मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर उत् परासः' (आ° ५. २०) इति॥

त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति। यथाविधि श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः। स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः। अत्रापि कैश्चित् संस्कारैर्विकला अधमाः। एतदेवाभिप्रेत्य 'ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा' इत्यादिमन्त्रा आम्नाताः। तेष्ववरे—निकृष्टा उदीरताम्—उत्तमं हविः प्राप्नुवन्तु। परासः—उत्तमाः पितर उदीरतां मध्यमाः पितरश्च उदीरताम्। ते सर्वेऽप्यस्मद्विषये सोम्यासः—सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु। ये पितरोऽवृकाः—वृकवत्—आरण्यश्ववदस्मासु हिंसामकुर्वन्त ऋतज्ञाः—अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तोऽसुम्—अस्मत्-प्राणमीयुः—रक्षितुं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु—अस्मदीयेष्वाह्वानेषु नः—अस्मान् अवन्तु—रक्षन्तु॥१॥

This verse has been explained by Yāska in Nir. xi. 18, where 'अवृकाः' is explained as अनमित्राः, not hostile, *i.e.*, benevolent.

उदीरताम्—Mahīdhara (in YV. xix. 49) differs from Sāy. as he explains it to mean 'let them go to the upper region'; The Western scholars follow Mahīdhara; 'let them arise'—Muir and Macdonell.

सोम्यासः—Those who deserve or are entitled to the Soma libation; cf. सोम + *aff.* य, Pāṇ., iv. 4. 137. *Cf.* 'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः', x. 14. 6 (Hymn No. 24). Acc. to Yāska, it means 'सोमसम्पादकाः' the Soma-pressers, (*i.e.*, those who prepare the Soma-juice), or Soma-offerers *cf.* 'अंसत्रं सोम्यानाम्', may there be strength sufficient to protect the shoulders for the *Soma-pressers*, viii.17.14; SV. I. 275.

असुं य ईयुः—Western scholars differ from Sāy. Muir translates—'who have attained to (higher) life (*asu*)'. Have gone to (eternal) life (as opposed to terrestrial life).—Macd. Mahīdhara explains—'identical with air, having assumed the form of the air.'

2

इदम् । पितृऽभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य ।
ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः ॥
ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः ।
ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु । विक्षु ॥२॥

Let this our adoration be to-day addressed to those *Pitṛs* our predecessors, to those our successors who have departed (to the world of the manes); to those who are seated in the terrestrial sphere; and to those who are present among opulent people.—2.

सा. भा.।—महापितृयज्ञे पितरो बर्हिषद इत्यस्य 'इदं पितृभ्य' इति द्वितीयानुवाक्या। सूक्तन्तु पूर्वमेवोदाहृतम् (आ° २. १९)। आग्निमारुते 'इदं पितृभ्य' इत्येषा धाय्या। सूत्रितञ्च—'आहं पितॄन् सुविदत्रां अवित्सीदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य स्वादुष्किलायमिति चतस्रः' (आ° ५.२०) इति॥

पूर्वासः—यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितृपितामहादयो य ईयुः—पितृलोकं प्राप्ताः। येऽप्यन्ये पार्थिवे—पृथिवीसम्बन्धिनि रजसि—रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि आ निषत्ताः—हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः। ये वा केचिदन्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरो विक्षु—बन्धुरूपासु प्रजासु आ निषत्ताः—श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः। कीदृशीषु विक्षु? सुवृजनासु। वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनम्। शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः। तादृशीषु धनसमृद्धया श्राद्धादिकर्मपरास्वित्यर्थः। सर्वेभ्य उक्तेभ्यः पितृभ्योऽद्य—अस्मिन् कर्मणीदं नमोऽस्तु—अयमाहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु॥२॥

पार्थिवे रजसि—'At this rite which is connected with the earth and is the effect of the quality of *rajas*'. 'In the atmospheric region above the earth.' —Macd. *Cf.* AV. xviii. 2. 49, 'ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्वन्तरिक्षम्। य आक्षियन्ति पृथिवीमुत द्यां तेभ्यः पितृभ्यो नमसा विधेम।'

निषत्ताः—नि—√सद्+क्त, 'नसत्तनिषत्त°', Pāṇ. viii. 2. 61.

3

आ। अहम्। पितॄन्। सुऽविदत्रान्। अवित्सि।
नपातम्। च। विऽक्रमणम्। च। विष्णोः॥
बर्हिऽसदः। ये। स्वधया। सुतस्य।
भजन्त। पित्वः। ते। इह। आऽगमिष्ठाः॥३॥

I have brought to my presence the *Pitṛs* who are well cognisant (of my worship), the infallibility, and progressive advance of the sacrifice; the *Pitṛs* known as *Barhiṣads* (who sit on the sacred grass), frequently coming hither, worship the food of the effused (*Soma*) with the sacrificial cake.—3.

सा. भा.।—अहं यजमानः सुविदत्रान्—मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः पितॄन् आविस्सि—आभिमुख्येन लब्धवानस्मि। विष्णोः—व्यापिनो यज्ञस्य नपातञ्च—विनाशाभावञ्च विक्रमणञ्च—विशेषेण प्रवृत्तिञ्च लब्धवानस्मि। ये पितरो बर्हिषदः—बर्हिषि सीदन्ति त इह—अस्मिन् कर्मणि आगमिष्ठाः—अतिशयेनागताः। आदरपूर्वं समागत्य स्वधया—पुरोडाशाद्यन्नेन सह सुतस्य—अभिषुतस्य सोमलक्षणस्य पित्वः—पितोरन्नस्य भागं भजन्त—सेवन्ते उपयुञ्जते ॥३॥

नपातं च विक्रमणं (च विष्णोः)—There is a wide divergence of views among the Western scholars about the significances of these two words) *viz.*, नपातम् and विक्रमणम्. Sāy. gives altogether a different interpretation in the AV. xviii. 1. 45, where this entire hymn occurs. Macdonell simply translates नपातम् as 'the grandson', and विक्रमणम् as 'the wide stride of Viṣṇu.' Geldner ingeniously suggests that नपातम् here stands for Yama, because in the V.S. (xxix. 60) Viṣṇu is called the husband of Aditi, whose son was Vivasvat, the father of Yama. Macdonell following Ludwig gives an alternative meaning of नपातम् as 'fire'.

Sāy, too, in the AV. explains नपातम् as 'the guardian or the conductor of sacrifice, *viz.*, Agni'. *Cf.* न पातम् न पातयितारम् निर्वाहकम् अग्निम्.

पित्वः—Gen. of पितु meaning अन्न, Ngh. 2. 7.

4

बर्हिऽसदः | पितरः | ऊती | अर्वाक् | इमाः | वः | हव्या | चकृम | जुषध्वम् ॥
ते | आ | गत | अवसा | शम्ऽतमेन | अथ | नः | शम् | योः | अरपः | दधात ॥४॥

Pitṛs, Barhiṣads, protect (us who are) in your presence; who have made these oblations for you, accept them; come with your most felicitous protection, and bestow upon us health and happiness, and pardon (us) our sin.—4.

सा. भा.।—हे बर्हिषदः। बर्हिषि—यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः। अत्रापि 'ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषद' इत्यत्र श्रुतत्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः। तादृशा हे पितरः, अर्वाक्—अर्वाचीनानामस्माकम् ऊती—रक्षा। भवद्भिः कर्तव्येति शेषः। वः—युष्मदर्थमिमा हव्या—एतानि हवींषि चकृम। अतस्तानि जुषध्वम्। ते हविर्जुष्टवन्तो यूयं शन्तमेन—सुखतमेन अवसा—रक्षणेन निमित्तभूतेन आगत—आभिमुख्येनास्मान् प्राप्नुत। अथ—अनन्तरं नः—अस्मभ्यं शम्—सुखं योः—दुःखवियोगम् अरपः—पापरहितञ्च दधात—दत्त ॥४॥

5

उपऽहूताः । पितरः । सोम्यासः ।
बर्हिष्येषु । निऽधिषु । प्रियेषु ॥
ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु ।
अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥५॥

May the *Pitṛs,* who are entitled to the *Soma,* come, when invoked by us, to the agreeable treasures connected with the sacred grass; let them here listen (to our praises), let them speak (their approbation in reply); let them protect us.

सा. भा. ।—महापितृयज्ञे पितरः सोमवन्त इत्यस्य याज्या 'उपहूताः पितर' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'उपहूताः पितरः सोम्यासस्त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा' (आ २. १९) इति ॥

सोम्यासः—सोम्या अस्मदनुग्रहपराः सोमसम्पादिनो वा पितरो बर्हिष्येषु—यागार्हेषु प्रियेषु—तृप्तिकरेषु निधिषु—निधिसदृशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सु उपहूताः—अस्माभिराहूतास्ते पितर आ गमन्तु—आगच्छन्तु । आगत्य चेहास्मिन् कर्मण्यस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः श्रुवन्तु—शृण्वन्तु । श्रुत्वा चाधि ब्रुवन्तु—साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । ते तादृशाः पितरोऽस्मानवन्तु—रक्षन्तु ॥५॥

6

आऽअच्य । जानु । दक्षिणतः । निऽसद्य ।
इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ॥
मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः ।
यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥६॥

Having sat down to the south with bended knee, do you all accept this sacrifice. Harm us not, *Pitṛs,* for any offence which through human (infirmity) we may have committed towards you.—6.

सा. भा.।—पितॄणामयं स्वाभाविको धर्मः 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्ये'ति वचनात्। हे पितरः, विश्वे सर्वे यूयं जान्वाच्य—भूमौ निपात्य दक्षिणतः—दक्षिणपार्श्वे निषद्य—उपविश्येमम्—अस्मदीयं यज्ञमभिगृणीत—अभिष्टुत। विशिष्टतृप्तियोगात् परया प्रीत्या सगुणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसतेत्यर्थः। अपि च वः—युष्माकं यत्किञ्चित्कर्मवैगुण्यजनितम् आगः—अपराधं पुरुषता—मनुष्यत्वेन हेतुना कराम—वयं कृतवन्तः, हे पितरः, तेन केनचिदप्यपराधेन नः—अस्मान्मा हिंसिष्ट ॥६॥

7

आसीनासः | अरुणीनाम् | उपऽस्थे | रयिम् | धत्त | दाशुषे | मर्त्याय ॥

पुत्रेभ्यः | पितरः | तस्य | वस्वः | प्र | यच्छत | ते | इह | ऊर्जम् | दधात ॥७॥

Seated in the proximity of the radiant (flames of the altar), bestow riches on the mortal offerer (of the oblation); give wealth, *Pitṛs*, to his sons; do you who are present grant us vigour.—7.

सा. भा.।—अरुणीनाम्—आरोचमानानां ज्वालानां वा देवतानां वा उपस्थे—समीपस्थाने वेद्याख्ये आसीनासः—उपविष्टाः पितरो यूयं दाशुषे—हविर्दत्तवते मर्त्याय—मनुष्याय यजमानाय रयिम्—धनं धत्त—दत्त। हे पितरः, यूयं तस्य—यजमानस्य पुत्रेभ्यो वस्वः—वसु धनं प्र यच्छत। ते तादृशा यूयमिह—अस्मिन्नस्मदीये कर्मणि ऊर्जम्—धनं दधात—निधत्त ॥७॥

अरुणीनाम् उपस्थे—The verse occurs in YV. xix. 63, where Mahīdhara applies the epithet, *purple-coloured* (अरुणीनाम्), to the wool, of which the blanket called *kutapa* is made, of which the Pitṛs are fond. Macdonell translates—'*on the lap of the ruddy dawns*'; '*ruddy woollen coverlets*—Muir; '*in the bosom of the purple mornings*—Griffith.

8

ये | नः | पूर्वे | पितरः | सोम्यासः ।

अनुऽऊहिरे | सोमऽपीथम् | वसिष्ठाः ॥

तेभिः | यमः | सम्ऽरराणः | हवींषि ।

उशन् | उशत्ऽभिः | प्रतिऽकामम् | अत्तु ॥८॥

May Yama, being propitiated, desirous (of the offering), partake at pleasure of the oblations along with those our ancient progenitors the *Saumyas*, the possessors of great wealth, who also desire it, and who conveyed the *Soma* beverage (to the gods and to the *Pitṛs*) in order.—8.

सा भा.।—सोम्यासः—सोमसम्पादिनो वसिष्ठाः—वस्तृतमाः कृताच्छादना धनवत्तमा वा नः—अस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथम्—सोमपानमनूहिरे—आनुपूर्व्येण देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च प्रासवन्तः। दत्तवन्त इत्यर्थः। उशन्—पितृभिः सह सम्भोगं कामयमानो यमः पितृपतिरुशद्भिः—यमेन सह सम्भोगं कामयमानैस्तेभिः—तैरस्मदीयैः पितृभिः सह रराणः—रममाणो हवींष्यस्माभिर्दत्तानि प्रतिकामम्—कामं कामं प्रत्यत्तु। यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयत्वित्यर्थः ॥८॥

वसिष्ठाः—acc. to Mahīdhara, YV. xix. 51, '*of the race of Vasiṣṭha*'.

Hymn No. 26

PURUṢA-SŪKTA

x. 90

Introductory Notes

There are a few hymns dealing with cosmogony or the creation of the world. These hymns speak of creation as the evolution from some original material. In these hymns we get the clear conception of a creator distinct from any of the ordinary gods and superior to them all. He appears under the various names of Puruṣa, Viśvakarman, Hiraṇyagarbha or Prajāpati. The renowned Puruṣa-Sūkta is one of these cosmogonic hymns. In this hymn we find described in clear terms how the whole universe, with its animate and inanimate divisions, has emanated from, and is sustained by the Primeval Being called Puruṣa.

Here it is mentioned that the material, out of which the world is made, is the body of Puruṣa. Puruṣa, having comprised within himself all the created beings, is represented here as possessed of a thousand or an infinite number of heads, eyes, and feet, alluding evidently to those of all the living creatures of whom he is the aggregate,—a truth taught in the

Upaniṣads and in the Vedanta Philosophy. The act of creation is here treated as a sacrifice, Puruṣa being conceived as the victim, the parts of which, when cut up, became the different sections of the creation and portions of the universe. His head became the sky, his navel the air, his feet the earth. From his mind sprang the moon, from his eye the sun, from his breath the wind. The whole universe, all that has been and all that shall be, is but a partial manifestation of this supreme Deity. Even the gods, the four castes, the entire animal world and all the Vedas have sprung from him. Only a quarter part of him constitutes all creatures, and his major portion (three-fourths) is unmanifested and is far beyond the phenomenal world.

This hymn is of particular philosophical importance, and has been rightly looked upon as containing in a nut-shell the germs of philosophical speculations which are found to be elaborately developed in the Upaniṣads.

Historically also the importance of this hymn is no mean one, as we find here the distinct mention of the three Vedas and of the four castes together.[1] Moreover, it is one of the most popular hymns occurring, as it does, in all the extant Vedas (Yajur Veda, VS. 31. 1. 16; AV. xix. 6; SV., Āraṇya Saṁhitā of the Kauthuma school, vi. 3-8).

Western scholars, however, call this hymn an interpolation and of later origin, and they find its language modern. But this is in no way supported by the traditional views of the Indians.

1

सहस्रऽशीर्षा | पुरुषः | सहस्रऽअक्षः | सहस्रऽपात् ॥
सः | भूमिम् | विश्वतः | वृत्वा | अति | अतिष्ठत् | दशऽअङ्गुलम् ॥१॥

Thousand-headed is Puruṣa, thousand-eyed, (and) thousand-footed; he having covered the earth in all directions, exceeds (it) by ten fingers.—1

सा. भा. ।—'सहस्रशीर्षे'ति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नामर्षिरन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः 'पुरुषान्न परं किञ्चित् (का॰ उ॰ ३. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः । स देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तन्त्वि'ति । गतो विनियोगः ॥

[1] Besides the clear and definite mention of the four castes in verse 12 of this hymn, there are many passages pointing clearly to the existence of the caste system, *e.g.*, viii. 35. 16, 18; see notes on verse 12.

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा। सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः। यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम्। एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपात्त्वञ्च। स पुरुषो भूमिम्—ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः—सर्वतो वृत्वा—परिवेष्ट्य दशाङ्गुलम्—दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत्—अतिक्रम्य व्यवस्थितः। दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम्। ब्रह्माण्डाद् बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ।१।

अत्यतिष्ठत् दशाङ्गुलम्—Ten fingers, are, of course, not here literally meant. All that seems intended is that the whole universe is included in Puruṣa, who, infinite as he is, extends far beyond it. This multiform creation including the living and the non-living, is but his partial manifestation. (*cf.* verses 3, 4, this hymn, also 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्',—Gītā, x. 42). This fact of his immanence and transcendental nature is poetically expressed in the second half—'that he covers the entire universe and *exceeds it by a space of ten fingers.*'

Sāy. in the AV. xix. 6. 1. and Mahīdhara in YV. 31. 1. propose an altern. explanation, *viz.*, 'the human soul, extending from the navel, takes up its abode in the heart' (दशाङ्गुलम्). Colebrooke and Burnouf[1] seem to follow this explanation. 'A space ten fingers wide is the region of the heart of man, wherein the soul is supposed to reside. As the Universal Soul he pervades the universe, as the Individual Soul he is enclosed in a space of narrow dimensions'—Griffith.

2

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ॥
उत । अमृतऽत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिऽरोहति ॥२॥

Puruṣa is, verily, this all that has been and all that is to be. He is the lord of immortality, and is all that grows with food.—2.

सा. भा ।—यदिदम्—वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव। यच्च भूतम्—अतीतं जगत् यच्च भव्यम्—भविष्यत् जगत् तदपि पुरुष एव। यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवास्तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः। उत—अपि च अमृतत्वस्य

[1] This hymn has been translated by Colebrooke, Misc. Essays, Vol. I. 167, and by Burnouf, Introd. to the Bhāgavata-Purāṇa, Vol. I, p. cxxiii; see also Muir, OST. Vol. I. 6-11; Vol. V. 468-73.

—देवत्वस्यायमीशानः—स्वामी। यत्—यस्मात् कारणादन्नेन—प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्त-भूतेनातिरोहति—स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात् प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वास्तवत्वमित्यर्थः ॥२॥

यदन्नेनातिरोहति—Colebrooke comments—'he is that which grows by nourishment'; Peterson—'(Puruṣa is) whatever is nourished or increased by food. The construction is the same as that of the first line, the words उतामृतत्वस्येशानः (of the 3rd pāda) being parenthetic'; Ludwig,—'he is the lord of immortality since he stretches far above what exists by food.' The commentators on the VS. and Svet. Up.—'he is also the lord of that which grows by food.'[1] Cf. the paraphrase of this pāda in the Bhāgavata Purāṇa (v. 8)—'चक्रे यामाय ये'।

3

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः ॥
पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिऽपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥३॥

Such is his greatness, Puruṣa is greater still; a quarter part of him is all created beings, three quarters of him are what is immortal in heaven.—3.

सा. भा.।—अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य महिमा—स्वकीयसामर्थ्यविशेषः। नतु तस्य वास्तवस्वरूपम्। वास्तवस्तु पुरुषोऽतः—महिम्नोऽपि ज्यायान्—अतिशयेनाधिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते। अस्य—पुरुषस्य विश्वा—सर्वभूतानि—कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः—चतुर्थोऽंशः। अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतम्—विनाशरहितं सत् दिवि—द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे। व्यवतिष्ठत इति शेषः। यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥३॥

एतावानस्य—In conformity with the rules of Vedic sandhi, the form should have been एतावाँ अस्य; Western scholars are of opinion that this is a sign of the lateness of Maṇḍala X, particularly of this hymn. A similar sandhi occurs also in 'पुत्राना' (पुत्रान् आ) instead of पुत्राँ आ, x. 85. 45.

पूरुषः—Mark the prolongation of the first syllable in the Saṁ. pāṭha. Pāṇ. vi. 3. 137.

[1] AV. (xix. 6. 4) reads 'यदन्येनाभवत् सह'—he is also the lord of immortality since he became united with another.—Muir.

The 2nd half emphasises the transcendentality and immanence of Puruṣa; for a parallel idea, *cf.* AV. x. 8. 7, 'अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्धं क तद् बभूव,' with the half he produced the whole world; but what of that which was the other half of him?' *Cf.* also x. 8. 13; x. 7. 8. 9. Muir, OST. V. 368-69.

4

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति ॥
ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥४॥

By three-fourths Puruṣa rises above (this cosmic world); one-fourth of him comes into existence here again and again; and he pervades on all sides, in all that eats or that does not (*i.e.*, all animate and inanimate beings).—4.

सा. भा. ।—योऽयं त्रिपात् पुरुषः—संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः सोऽयमूर्ध्वं उदैत्—अस्मादज्ञानकार्यात् संसाराद् बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान्। तस्यास्य सोऽयं पादः—लेशः सोऽयमिह—मायायां पुनरभवत्—सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति। अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम्—'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्।' (भ° गी° १०. ४२) इति। ततः—मायायामागत्यनन्तरं विष्वङ्—देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत्—व्याप्तवान्। किं कृत्वा? साशनानशने अभिलक्ष्य। साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकं तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥४॥

उदैत्—rises upward, to the world of immortals. ऐत् imperf. (लङ्) of √इ, *to go*, for pres.

साशनानशने—*lit.* those who take food and those who do not, *i.e.*, the animate and the inanimate.

इहाभवत् पुनः—comes into being repeatedly either in individuals by birth and death, or in the world by its temporary dissolution or renovation.

5

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पुरुषः ॥
सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥५॥

From him Virāj sprang, from Virāj Puruṣa. He on being born extended beyond the earth, next he created the earth, (and) then the bodies of all beings.[1]—5.

सा. भा. ।—'विष्वङ् व्यक्रामदि'ति (४ मन्त्रे) यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्चयते । तस्मात्—आदि-पुरुषाद्विराट्—ब्रह्माण्डदेहोऽजायत—उत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजोऽधि—विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः—तद्देहाभिमानी पुमानजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये (१.९) विस्पष्टमामनन्ति—'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययेति । स जातः—विराट् पुरुषोऽत्यरिच्यत—अतिरिक्तोऽभूत् । विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चाद्—देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिम् । ससर्जेति शेषः । अथो—भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥५॥

तस्मात्—Sāy. explains it as 'from the Ādipuruṣa'; (it) 'probably means from that one-fourth'—Wilson; 'from the undeveloped quarter of Puruṣa'—Macdonell.

विराट्—*Virāj* is said to have come in the form of the mundane egg, from *Ādi-puruṣa*, the Primæval Being or the Supreme Spirit, who, by his māyā or the power of illusion, according to the Vedānta philosophy, created the body of *Virāj* and entered into it, animating the same as the vital soul. Sāy. interprets *Virāj* here as the cosmic body and *Puruṣa* as the cosmic Spirit. A difficulty arises, however, as to how *Virāj* can be the progenitor and the product of *Puruṣa*. But this theory of reciprocal origination is not an unusual conception in the Veda; *cf.* 'अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि,' x. 72. 4. Compare also AV. xiii. 11. 29 ff, where Indra is said to be produced from a great many different phenomena or elements and they reciprocally from him. *Vide* Muir's notes on the passage, OST. V. 369-70, and Wallis, 'Cosmology of Rigveda', p. 87. For further development of this cosmogonical conception, compare Manu, Chap. I, verses 8-11.

'It will be observed that Manu applies the term *Puruṣa* to three beings; (1) to Brahmā (i. 11), (2) to the male formed by Brahmā from the half of his own body (i. 32), and (3) to *Virāj*, the offspring of the male and female halves of Brahmā's body (i. 33).' Muir, OST. Vol. I. 36. f. n. '*Virāj*': an intermediate between the primæval Puruṣa and the evolved Puruṣa'—Macdonell.

[1] Macdonell takes पुरः in a different sense as an antonym of पश्चात्, and connecting both together here renders :—'when born he reached beyond the earth, behind and before.' भूमिम् has been construed by him with अत्यरिच्यत ।

6

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ॥
वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥६॥

When the gods celebrated a sacrifice with Puruṣa as their offering, then the spring became its ghee, the summer its fuel, the autumn its oblation.—6.

सा. भा. ।—यत्—यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासम्भवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण—पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वत—अन्वतिष्ठन्। तदानीम् अस्य—यज्ञस्य वसन्तः—वसन्तर्तुरेवाज्यमासीत्—अभूत्। तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा ग्रीष्म इध्म आसीत् तथा शरत् हविरासीत्। तामेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः। पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन सङ्कल्पः। अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन सङ्कल्प इति द्रष्टव्यम् ॥६॥

यज्ञमतन्वत—The sacrifice here is mental or imaginary (मानसः), because it is from *Puruṣa* and not from the real sacrifice that all things were generated. The underlying idea of this verse appears to be that *Puruṣa* divided himself and evolved himself in the manifold forms of the different sections of the creations, *cf.* 'एकोऽहं बहु स्याम्', etc. The act of creation is here poetically described as a sacrifice, in which Puruṣa is the victim, his parts when cut up becoming portions of the universe.

7

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ॥
तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥७॥

They besprinkled that Puruṣa, born before creation, as the sacrifice (the victim in the sacrifice) on the sacred grass; with him the gods, the Sādhyas and the Ṛṣis sacrificed.—7.

सा. भा. ।—यज्ञम्—यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि—यज्ञे । मानसे इत्यर्थः। प्रौक्षन्—प्रोक्षितवन्तः। कीदृशमित्यत्राह—अग्रतः—सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातम्—पुरुषत्वेनोत्पन्नम्। एतच्च प्रागेवोक्तम् (५ मन्त्रे)—'तस्माद्विराडजायत विराजो अधि पुरुष' इति। तेन—पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त—मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः। के ते

देवा इत्यत्राह साध्याः—सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः। तदनुकूला ऋषयः—मन्त्रद्रष्टारश्च ये सन्ति ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥७॥

साध्याः—A class of divine beings, *cf.* 'यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः', v. 16. Sāy. means, however, those who are competent to create, *i.e.*, Prajāpati and the like.

8

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । सम्ऽभृतम् । पृषत्ऽआज्यम् ॥
पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥८॥

From that sacrifice, fully performed, was produced—ghee; he then created the aerial creatures, the beasts of the forest, and those dwelling in villages.—8.

सा. भा. ।—सर्वहुतः। सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत्। तादृशात् तस्मात्—पूर्वोक्तान्मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं सम्भृतम्—सम्पादितम्। दधि चाज्यञ्चेत्येवमादि भोग्यजातं सर्वं सम्पादितमित्यर्थः। तथा वायव्यान्—वायुदेवताकाँल्लोकप्रसिद्धानारण्यान् पशूंश्चक्रे—उत्पादितवान्। आरण्या हरिणादयः। तथा ये च ग्राम्या गवाश्वादयस्तानपि चक्रे पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते—'वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षः। अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः। वायव एवैनान् परिददाति' (तै॰ ब्रा॰ ३.२.१.३) इति ॥८॥

9

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ॥
छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥९॥

From that sacrifice fully performed, were produced the *Ṛcas* and the *Sāmans*; the metres sprang from it; the *Yaju* , from the same, was born.—9.

सा. भा. ।—सर्वहुतस्तस्मात् पूर्वोक्ताद् यज्ञाद् ऋचः सामानि जज्ञिरे—उत्पन्नाः। तस्मात्—यज्ञाच्छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे। तस्मात्—यज्ञात् यजुरप्यजायत ॥९॥

ऋचः, सामानि, यजुः—The Western scholars hold that this is the first reference in the Ṛgveda to the other Vedas, but this does not seem to be true. We have clear mention of the Sāman in viii. 95.7; cf. 'एतो न्विन्द्र'

सवाम यज्ञं यज्ञेन मायाः'. Again the chanters of the hymns of the Sámaveda (गायिनः and गायत्रिणः) are alluded to respectively in 1. 7. 1, and 1. 10. 1. Moreover, बृहत् meaning the Bṛhat-Sāman is mentioned in i. 7. 1; viii. 89. 1, 7.

छन्दांसि—Sāyaṇa explains the term to mean simply the *metres*, e.g., *Gāyatrī*, etc. Muir, Griffith and Peterson are of opinion that the Atharvaveda may be referred to under the appellation of छन्दस्, see Muir, OSṬ. V. 2.

10

तस्मात् | अश्वाः | अजायन्त | ये | के | च | उभयादतः ॥

गावः | ह | जज्ञिरे | तस्मात् | तस्मात् | जाताः | अजावयः ॥१०॥

From that sprang horses, and all such animals as have two rows of teeth; cows were generated from that; from that were born goats and sheep.—10.

सा. भा. ।—तस्मात्—पूर्वोक्ताद् यज्ञात् अश्वा अजायन्त—उत्पन्नाः। तथा ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः—ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त। तथा तस्मात्—यज्ञात् गावो ह—गावश्च जज्ञिरे। किञ्च तस्मात्—यज्ञादजावयश्च जाताः ॥१०॥

11

यत् | पुरुषम् | वि | अदधुः | कतिधा | वि | अकल्पयन् ॥

मुखम् | किम् | अस्य | कौ | बाहू इति | कौ | ऊरू इति |

पादौ | उच्येते इति ॥११॥

When (the gods) divided Puruṣa, into how many parts did they shape him? What was his mouth, what were his arms, what were his thighs, what were his feet called?—11.

सा. भा. ।—प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते। प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत्—यदा पुरुषम्—विराड्रूपं व्यदधुः—सङ्कल्पेनोत्पादितवन्तस्तदानीं कतिधा—कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन्—विविधं कल्पितवन्तः। अस्य—पुरुषस्य मुखं किमासीत्? कौ बाहू अभूताम्? कौ ऊरू? कौ च पादावुच्येते। प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चा'न्मुखं किमि'त्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥११॥

12

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः ॥
ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पत्ऽभ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥१२॥

The *Brāhmaṇa* was his mouth; the *Rājanya* (the military caste) was made his two arms; the *Vaiśya* was his thighs; the *Śūdra* sprang from his feet.—12.

सा. भा. ।—इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । अस्य—प्रजापतेर्ब्राह्मणः—ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषो मुखमासीत्—मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः—क्षत्रियत्वजातिमान् पुरुषः स बाहू कृतः—बाहुत्वेन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत्—तदानीमस्य प्रजापतेर्यदूरू तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्याम्—पादाभ्यां शूद्रः—शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोऽजायत । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे—'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीते'त्यादौ विस्पष्टमाम्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव योजनीये ॥१२॥

ब्राह्मणः, राजन्यः, वैश्यः, शूद्रः;—The Western scholars are of opinion that this hymn is an interpolation inasmuch as here for the first and only time in the Ṛgveda the four castes are clearly mentioned. But the passages like—'उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठ···ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः', vii. 33. 11; 'सोमं यं ब्रह्माणो विदुः', x. 85. 3; 'तावद्दधात्युपयज्ञमायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन्,' x. 88. 19; संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः,' vii. 103. 1; 'ब्राह्मणा ये मनीषिणः,' i. 164. 45, etc.—decisively prove that the designation and function of Brāhmaṇa as a caste are not of infrequent occurrence. The mention of Kṣatriya as a race is found in iv. 42. 1 and vii. 64. 2. Moreover, five castes (Pañca-janāḥ, Pañca-kṣitayaḥ, etc.) are often mentioned in the RV., and explained by the old commentators (like Aurṇavābha, who were much anterior to Yāska and were in touch with the Vedic traditions),—to denote the four principal castes and the barbarians as the fifth.*

See also Zimmer, AIL. 162-177, dealing with the origin of castes. Ludwig asserts the existence of the caste system, (RV. 3. 216 *ff*., 249-256). Kaegi remarks—'The system is distinctly enunciated in x. 90. 12, but many passages seem to point clearly to its existence, *e.g.*, viii. 35. 16, 17, 18, where classes are designated almost certainly: may the *Brahma* prosper;...may the *kṣatra* (quality of warrior) prosper;...may the cows (special profession of the Vaiśya) prosper,' etc.

* The inquisitive student may consult Muir, OST., Vol. I, pp. 14-16, where Dr. Haug's views on the origination of the castes and the passages from the T.S. have been quoted *in extenso*.

13

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ॥

मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥१३॥

The moon sprang from his mind; the sun was born from his eyes; Indra and Agni from his mouth; Vāyu was generated from his breath.—13.

सा. भा.।—यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह प्रजापतेर्मनसः सकाशाच्चन्द्रमा जातः। चक्षोः—चक्षुषः सूर्योऽप्यजायत। अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ। अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥१३॥

14

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत ॥

पद्ऽभ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥१४॥

From his navel was created the firmament; from his head the heaven came to be; from his feet the earth; from his ear the regions; thus they (the gods) fashioned the worlds.—14.

सा. भा.।—यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयंस्तथान्तरिक्षादीँल्लोकान् प्रजापतेर्नाभ्यादिभ्यो देवा अकल्पयन्—उत्पादितवन्तः। एतदेव दर्शयति। नाभ्याः—प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत्। शीर्ष्णः—शिरसो द्यौः समवर्तत—उत्पन्ना। अस्य पद्भ्याम्—पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना। अस्य श्रोत्रात् दिश उत्पन्नाः ॥१४॥

15

सप्त । अस्य । आसन् । परिऽधयः । त्रिः । सप्त । सम्ऽइधः । कृताः ॥

देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥१५॥

Seven were his enclosures; thrice seven pieces of fuel were made, when the gods, celebrating the sacrifice, bound Puruṣa as the victim.—15.

सा. भा.।—अस्य—साङ्कल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधय आसन्। ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः। अतएवाम्नायते—'न पुरस्तात्परिदध्यादित्यादित्यो ह्येव उद्यन् पुरस्तात् रक्षांस्यपहन्ती'ति। तत एत आदित्यसहिताः सप्तपरिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः। तथा समिधस्त्रिःसप्त त्रिगुणीकृत-सप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः। 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश' इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेन्धनत्वेन भाविताः। यत्—यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः—प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपा यज्ञम्—मानसं यज्ञं तन्वानाः—कुर्वाणाः पशुमबध्नन्। विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः। एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र—'यत्पुरुषेण हविषे'त्युक्तम् (११ मन्त्रे) ॥१५॥

सप्त परिधयः—Acc. to Sāyaṇa—the seven metres, *Gāyatrī*, etc., or the seven shallow trenches, three of which were dug round the *Āhavanīya* fire-place, three round the northern altar and the seventh an imaginary one dug round the sun to keep off evil spirits. Acc. to Mahīdhara,—the seven oceans. Colebrooke renders the word by 'moats'. Macdonell has the note:—'the green sticks put round the sacrificial fire to fence it in, generally three in number; *sapta* signifies a sacred number'. Griffith says—'the seven pieces of wood laid round the sacrificial fire to enclose it'.

16

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥
ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥१६॥

With the sacrifice, the gods sacrificed to (him, Puruṣa, who is also) the sacrifice; these were the earliest holy rites; these mighty ones assemble in heaven, where the ancient divinities, the Sādhyas abide.—16.

सा. भा.।—पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति—देवाः—प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन—यथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन यज्ञम्—यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त—पूजितवन्तः। तस्मात् पूजनात् तानि—प्रसिद्धानि धर्माणि—जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि—मुख्यान्यासन्। एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः सङ्गृहीतः। अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते। यत्र—यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः—पुरातना विराडुपास्तिसाधका देवाः सन्ति—तिष्ठन्ति तत्र नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः—तदुपासका महात्मानः सचन्त—समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥१६॥

This verse is identical with i. 164. 50. and also with AV. vii. 5. 1. (AV., No. 4, p. 72, this book).

Hymn No. 27

HIRAṆYAGARBHA[1]

x. 121.

Introductory Notes

There are a few hymns and passages of the Ṛgveda in which monotheistic or pantheistic tendency is most clearly manifested.

The verse i. 164. 46 conveys clearly the idea that all the gods, though differently named and represented, are in reality one.[2]

To the same effect is another verse (x. 114. 5), where it is laid down—'the wise represent under many forms the well-winged deity, who is but one (सुपर्णं ...विप्राः एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति)'.

The verse i. 89. 10 suggests a pantheistic sense, as it asserts all things to be the manifestations of one universal, all-embracing Nature or Being (Aditi).

In some of the representations of the character and functions of Tvaṣṭṛ (x. 110, etc.), the divine artisan, who shaped the heaven and earth,

[1] This name occurs only here in the ṚV., but it is mentioned several times in the AV and in the Brāhmaṇa-literature. 'Hiraṇyagarbha is also alluded to in a passage of the AV. (iv. 2. 8) where it is stated that waters produced an embryo, which as it was being born was enveloped in a golden covering. In the TS. (5.5. 1. 2) Hiraṇyagarbha is expressly identified with Prajāpati. In the later literature he is chiefly a designation of the personal Brahmā'.

[2] This verse is considered by Yāska (Nir. 7. 18) to have reference to Agni, and by Kātyāyana and Sāyaṇa (the latter, however, quotes Yāska's opinion) to have Sūrya in view. The sense of the verse is—'they call him Indra, Mitra, Varuṇa, Agni; and (he is) the celestial, well-winged Garutmat. Sages name variously that which is but one, they call it Agni, Yama, Mātariśvan'.—See Colebrooke's Essay, i. 26 f.; Weber's Ind. Stud. v. p. iv.)

[3] *Cf.* AV. xiii. 3. 13, where it is said, in the same way—'Agni becomes Varuṇa in the evening, rising in the morning he is Mitra; becoming Savitṛ he moves through the air; becoming Indra he glows in the middle of the sky'. In xiii. 4. 1 ff. Savitṛ is identified with a great many other deities. The verse vii. 40-5, is interpreted by Sāyaṇa to mean—'the other gods are branches of this ...... god Viṣṇu'. In the verse ii. 35. 8, all other beings are said to be branches of Apāṃnapāt. In the lectures on the 'Science of Language,' 2nd series, p. 508, Prof. Max Müller understands the words with which all the verses of iii. 55 conclude ('महद्देवानामसुरत्वमेकम्') to signify 'the great divinity of the gods is one', which might be understood as if they asserted all the gods to be manifestations of one Supreme Deity.

we have an approach to the idea of a supreme creator of the universe. In the hymns x. 81 and 82, devoted to the celebration of Viśvakarman, the great architect of the universe, he is represented as the supreme creator.

Another name, under which the Deity is celebrated in the Ṛgveda with all the attributes of supremacy, is Hiraṇyagarbha. In the present hymn (x. 121) this god is said to have arisen (समवर्तत) in the beginning, the one lord of all that exists, who upholds heaven and earth, who gives life and breath, whose command even the gods obey, who is the god over all gods, and the one animating principle (असु, v. 7) of their being.

To quote Max Müller 'the whole hymn must have been ...... the expression of a yearning after one supreme deity, who had made heaven and earth, the sea and all that in them is'. Again in his History of Ancient Sanskrit Literature (pp. 569 *ff.*) Prof. Müller says: —'I add only one more hymn, in which the idea of one god is expressed with such power and decision that it will make us hesitate before we deny to the Aryan nation an instructive Monotheism'.

1

हिरण्यऽगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रे ।
भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ॥
सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् ।
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥१॥

Hiraṇyagarbha was present at the beginning; when born, he was the sole lord of all created beings; he upheld this earth and heavens,—let us offer worship with an oblation to the divine *KA*—1.

सा. भा. ।—'हिरण्यगर्भ' इति दशर्चं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षम् । त्रैष्टुभम् । क-शब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायमि'ति । गतः सूक्तविनियोगः । प्राजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽनुवाक्यास्ततस्तिस्रो याज्याः । सूत्रितञ्च—'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट् प्राजापत्याः' (आ॰ ३. ८) इति । वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषो 'हिरण्यगर्भ' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'कया नश्चित्र आ भुवद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः' (आ॰ २. १७) इति ॥

हिरण्यगर्भः—हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथा च तैत्तिरीयकम्—'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाये'ति । यद्वा हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद् यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । अग्रे—प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत—मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः सकाशात् समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भस्तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च जातः—जातमात्र एवैकः—अद्वितीयः सन् भूतस्य—विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिः—ईश्वर आसीत् । न केवलमेकः पतिरासीद् अपि तर्हि सः—हिरण्यगर्भः पृथिवीम्—विस्तीर्णां द्याम्—दिवमुत—अपि चेमाम्—अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार—धारयति । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' इति सार्वकालिको लिट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घः । कस्मै । अत्र किं-शब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते । यद्वा सृष्ट्यर्थं कामयत इति कः । कर्मेडंप्रत्ययः । यद्वा कं सुखं तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते । अथवेन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान् । स इन्द्रः प्रत्युवाच—यदिदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति तदेव त्वं भवेति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते । 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीदि'त्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम् (ऐ॰ ब्रा॰ ३. २१) । यदासौ किं-शब्दस्तदा सर्वनामत्वात् स्मैभावः सिद्धः । यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम् । 'सावेकाच' इति प्राप्तस्य 'नगोश्वन्साववर्णे'ति प्रतिषेधः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यमि'ति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कं प्रजापतिं देवाय—देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा—प्राजापत्यस्य पशोर्वपारूपेणैककपालात्मकेन पुरोडाशेन वा विधेम—वयमृत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥१॥

हिरण्यगर्भः—The golden embryo, or he who had the golden germ, *i.e.*, he who was in the golden mundane egg as an embryo; *Brahmā* the creator. In the last verse of this hymn, he is called Prajāpati, lord of created beings.

कस्मै देवाय...विधेम—This is the burden of every verse except the last. Acc. to Sāy. क means Prajāpati. But Western scholars translate:—' who is this God to whom we present our offering'.—See Schroeder, Indian Literature and Culture, p. 80; M. Müller, Ved. Hymns, i. pp. 11-13.

2

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे ।
उपऽआसते । प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः ॥
यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः ।
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥२॥

(To him) who is the giver of soul, the giver of strength, whose commands—all (beings), even the gods obey, whose shadow is immortality, whose shadow is death,—let us offer worship with an oblation to the divine *KA*.—2.

सा. भा. ।—यः—प्रजापतिरात्मदाः—आत्मनां दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते । यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोधयिता । दैप् शोधने । 'आतो मनिन्नि'ति विच् । बलदाः—बलस्य च दाता शोधयिता वा । यस्य च प्रशिषम् —प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे—सर्वे प्राणिन उपासते—प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । शासु अनुशिष्टौ । 'शास इदि'त्युपधाया इत्वम् । 'शासिवसिघसीनां चे'ति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसेरनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवती'ति गतिरनुदात्तः । तथा देवा अपि यस्य प्रशासनमुपासते । अपि चामृतम्—अमृतत्वम् । भावप्रधानो निर्देशः । यद्वामृतं मरणं नास्त्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा । बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदपि यस्य प्रजापतेश्छाया—छायेव भवति मृत्युर्यमश्च प्राणापहारी छायेव भवति । तस्मै कस्मै देवायेत्यादि समानं पूर्वेण । हविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥२॥

3

यः । प्राणतः । निऽमिषतः । महिऽत्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ॥
यः । ईशे । अस्य । द्विऽपदः । चतुःऽपदः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥३॥

(To him) who, by his greatness, has verily become the sole king of the breathing and seeing world, who rules over the aggregate of two-footed and

four-footed beings,—let us offer worship with an oblation to the divine *KA*.—3.

सा. भा ।—यः—हिरण्यगर्भः प्राणतः—प्रश्वसतः । अन प्राणने । आदादिकः । 'शतुरनुम' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । निमिषतः—अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः । अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता । जगतः—जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा—महत्त्वेन । 'सुपां सुलुगि'ति तृतीयाया आकारः । माहात्म्येनैक इत्—अद्वितीय एव सन् राजा बभूव—ईश्वरो भवति । भवतेर्णलि 'लिती'ति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्य—परिदृश्यमानस्य द्विपदः—पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेश्चतुष्पदः—गवाश्वादेश्च यः—प्रजापतिरीशे—ईष्टे । ईश ऐश्वर्ये । आदादिकोऽनुदात्तेत् । 'लोपस्त आत्मनेपदेष्वि'ति तलोपः । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अस्य । 'ऊडिदमि'तीदमो विभक्तिरुदात्ता । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । 'संख्यासुपूर्वस्ये'ति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः । भसंज्ञायां 'पादः पदि'ति पद्भावः । 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्नि'त्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्वरवर्जमेषैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पूर्वपदं 'नः संख्यायाः' इत्याद्युदात्तम् । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्ये'ति विसर्जनीयस्य षत्वम् । ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्मा इत्यादि सुबोधम् । हविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमत्र विशेषः ॥३॥

प्राणतो निमिषतः जगतः—'All that breathes, sleeps and moves,' referring to the whole living world as distinguished from the inanimate creation.

4

यस्य | इमे | हिमऽवन्तः | महिऽत्वा ।
यस्य | समुद्रम् | रसया | सह | आहुः ॥
यस्य | इमाः | प्रऽदिशः | यस्य | बाहू इति ।
कस्मै | देवाय | हविषा | विधेम ॥४॥

Through whose greatness these snow-clad (mountains exist), whose property men call the ocean with the rivers, whose are these quarters of space, whose arms are they,—let us offer worship with an oblation to the divine *KA*.—4.

सा. भा.।—हिमानि अस्मिन् सन्तीति हिमवान्। तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता उपलक्ष्यन्ते। यथा छत्रिणो गच्छन्तीति। हिमवन्तः—हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वता यस्य—प्रजापतेर्महित्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमित्याहुः। तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा। तथा रसया। रसो जलं तद्वती रसा—नदी। अर्श आदित्वादच्। जातावेकवचनम्। रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रम्। पूर्ववदेकवचनम्। सर्वान् समुद्रान् यस्य महाभाग्यमित्याहुः कथयन्ति सृष्टाभिज्ञाः। यस्य चेमाः प्रदिशः—प्राच्यारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशान्याद्या वा। तथा बाहू। वचनव्यत्ययः। बाहवो भुजाः भुजवत् प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः तस्मै कस्मा इत्यादि समानं पूर्वेण ॥४॥

हिमवन्तः—By this expression the Himâlayan ranges are evidently meant. The mention of the Himalayas here supplies us with one of the important geographical data of the Ṛ.V.

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू—*cf.* 'बाहवोऽस्य दिशः सर्वाः कुक्षिर्यापि महार्णवः,' etc., prayer to Viṣṇu by Dhaumya, Mbh.

5

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृळ्हा ।
येन । स्वरिति स्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ॥
यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विऽमानः ।
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥५॥

By whom the sky was made profound and the earth solid, by whom heaven and the solar sphere were fixed, who was the maker of the water in the firmament,—let us offer worship with an oblation to the divine *KA*.—5.

सा. भा.।—येन—प्रजापतिना द्यौः—अन्तरिक्षम् उग्रा—उद्गूर्णा पृथिवी—भूमिश्च दृळ्हा येन स्थिरीकृता। स्वः—स्वर्गश्च येन स्तभितम्—स्तब्धं कृतम्। यथाधो न पतति तथा पर्यवस्थापितमित्यर्थः। 'प्रसितस्कभितस्तभिते'ति निपात्यते। तथा नाक आदित्यश्च येनान्तरिक्षे स्तभितः। यश्चान्तरिक्षे रजस उदकस्य विमानः—निर्माता तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥५॥

नाकः—The sun, see note on नाकस्य रोचने, etc., verse 6, Hymn No. 12.

6

यम् | क्रन्दसी इति | अवसा | तस्तभाने इति ।

अभि | ऐक्षेताम् | मनसा | रेजमाने इति ॥

यत्र | अधि | सूरः | उत्ऽइतः | विऽभाति ।

कस्मै | देवाय | हविषा | विधेम ॥६॥

Whom heaven and earth created or established by his fostering protection, and shining brightly, look upon with (regardful) mind, in whom the risen sun shines forth,—let us offer worship with an oblation to the divine *KA*.—6.

सा. भा. ।—क्रन्दितवान्—रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी—द्यावापृथिव्यौ । श्रूयते हि—'यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वम्' (तै॰ ब्रा॰ २.२.९.४.) इति । ते अवसा—रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने—प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्थैर्ये सत्यौ यम्—प्रजापतिं मनसा—बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम्—आवयोर्महत्त्वमनेनेत्यभ्यपश्येताम् । ईक्ष दर्शने । लघ्वादित्वादाद्युदात्तत्वम् । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ ? रेजमाने—राजमाने दीप्यमाने । आकारस्य व्यत्ययेनैत्वम् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा लिटः कानच् । 'फणाञ्च सप्तानाम्' (पा॰ ६.४.१२५) इत्येत्वाभ्यासलोपौ । 'छन्दस्युभयथे'ति सार्वधातुकत्वाच्छप् । 'अभ्यस्तानामादि'रित्याद्युदात्तत्वम् । यत्राधि—यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः—सूर्य उदितः—उदयं प्राप्तः सन् विभाति—प्रकाशते । उत्पूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तर' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तस्मै कस्मा इत्यादि समानम् ॥६॥

7

आपः | ह | यत् | बृहतीः | विश्वम् | आयन् ।

गर्भम् | दधानाः | जनयन्तीः | अग्निम् ॥

ततः | देवानाम् | सम् | अवर्तत | असुः | एकः ।

कस्मै | देवाय | हविषा | विधेम ॥७॥

When the vast waters overspread the universe, containing the germ and giving birth to Agni, then was produced the one breath of the gods,—let us offer worship with an oblation to the divine *KA*.—7.

सा. भा. ।—बृहतीः—बृहत्यो महत्यः। 'जसि वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णदीर्घः। 'बृहन्महतोरुपसंख्यानमि'ति ङीप उदात्तत्वम्। अग्निम् उपलक्षणमेतत्। अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयन्तीः—जनयन्त्यः। तदर्थं गर्भम्—हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं दधानाः—धारयन्त्य आपो ह—आप एव विश्वमायन्—सर्वं जगद्व्याप्नुवन्। यत्—यस्मात् ततः तस्माद्धेतोर्देवानाम्—देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः—प्राणभूत एकः प्रजापतिः समवर्तत—समजायत। यद्वा, यत्—यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थितास्ततो गर्भभूतात् प्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत। अथवा यत् लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः। उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थितास्ततः—ताभ्योऽद्भ्यः सकाशादेकः—अद्वितीयोऽसुः—प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत—निश्चक्राम। तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥७॥

For a similar idea, *cf.* Sat. Br. xi. 1. 6. 1. 'आपो ह वै इदमग्रे सलिलम् एवास।' The starting point is the primeval waters on which floated Hiraṇyagarbha, the cosmic golden egg, whence is produced the Spirit that desires and creates the universe.

गर्भम्—The germ of the world, *Brahman*. The birth of Hiraṇyagarbha, or Brahman, in and from the Mundane egg, as described in Manu i. 8-11. is here referred to; *cf.* Ch. Br. 5. 19; Ch. UP. 3. 19 1-4; Br. Ārn. Up. 5. 6. 1.

8

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् ।
दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ॥
यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् ।
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥८॥

He who by his might beheld the waters all around containing the creative power and giving birth to sacrifice, he who among the gods was the one Supreme God,—let us offer worship with an oblation to the divine *KA*.—8.

सा. भा.।—यं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीः—उत्पादयन्तीस्तदर्थं दक्षम्—प्रपञ्चात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिमात्मनि दधानाः—धारयित्रीः। दधातेर्ह तौ शानच्। 'अभ्यस्तानामादि'-रित्याद्युदात्तत्वम्। ईदृशीरापः व्यत्ययेन प्रथमा। अपः प्रलयकालीना महिना—महिम्ना। छान्दसो मलोपः। स्वमाहात्म्येन यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत्—परितो दृष्टवान्। यश्च देवेष्वधि देवेषु मध्ये देवः—तेषामपीश्वरः सन् एकः—अद्वितीय आसीत्—भवति। अस्तेश्छान्दसो लङ्। 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (पा॰ ७.३.९६) इतीडागमः। तस्मै कस्मा इत्यादि गतम्॥८॥

आपः—*rfs. to* the waters in the beginning of the creation, *cf.* x. 129. 3. 'अप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्'.

दक्षम्—The commentators explain दक्ष here as synonymous with Prajāpati, see Mahīdhara on the YV. xxvii. 26. Wilson renders the term by—'creative power'; Peterson—'strength'.

9

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः ।
यः । वा । दिवम् । सत्यऽधर्मा । जजान ॥
यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः । जजान ।
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥८॥

May he do us no harm, who is the progenitor of the earth, or who the real support (of the world) begat the heaven, and who generated the vast and delighting waters,—let us offer worship with an oblation to the divine *KA*.—9.

सा. भा.।—स प्रजापतिः नः—अस्मान्मा हिंसीत्—मा बाधताम्। यः पृथिव्याः—भूमेर्जनिता—जनयिता स्रष्टा। 'जनिता मन्त्र' इति णिलोपो निपात्यते। 'उदात्तयणो हल्पूर्वादि'ति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम्। यो वा—यश्च सत्यधर्मा। सत्यमवितथं धर्म—जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिर्दिवमन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान—जनयामास। जनी प्रादुर्भावे। णिचि वृद्धौ 'जनीजॄष्क्नसुरञ्ज' इति मित्त्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम्। ततो 'लिट्यमन्त्रे' इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे तिपो णलि वृद्धौ लितीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। यश्च बृहतीः—महतीः चन्द्राः—आह्लादिनीः अपः—उदकानि जजान—जनयामास। 'उडिदम्'इत्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वम्। तस्मै कस्मा इत्यादि गतम्॥९॥

The YV. (xii. 102) has प्रथमः instead of बृहतीः, 'who first begat the delightful (चन्द्राः—आह्लादिकाः) waters'. Mahīdhara explains अपः here as 'men', and cites the text:—'मनुष्या वा आपश्चन्द्राः'।

10

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥

No other than thou, Prajāpati, rulest over all created beings, may that object of our desires for which we sacrifice to thee be ours, may we be the possessors of riches.—10.

सा. भा.।—इळादधाख्य इष्ट्ययने प्राजापत्यस्य हविषः 'प्रजापत'इत्येषानुवाक्या। सूत्रितञ्च—'प्राजापत्य इळादधः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः (आ° २.१४) इति। केशनख-कीटादिभिर्दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु' प्रक्षिपेत्। सूत्रितञ्च—'अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (आ° ३.१०) इति। चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था। सूत्रितञ्च—'तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवस' इति तिसृभिः, प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च (आ° गृ° १.४) इति ॥

हे प्रजापते, त्वत्—त्वत्तोऽन्यः कश्चिदेतानि—इदानीं वर्तमानानि विश्वा—विश्वानि सर्वाणि। 'शेश्छन्दसि बहुलमि'ति शेर्लोपः। जातानि—प्रथमविकारभाञ्जि ता—तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव—न परिगृह्णाति न व्याप्नोति। त्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः। परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः। वयञ्च यत्कामाः—यत् फलं कामयमानाः ते—तुभ्यं जुहुमः—हवींषि प्रयच्छामस्तत्फलं नः—अस्माकमस्तु—भवतु। तथा वयं च रयीणाम्—धनानां पतयः—ईश्वराः स्याम—भवेम। 'नामन्यतरस्यामि'ति नाम उदात्तत्वम् ॥१०॥

This verse occurs in YV. x. 20 and Nir. 10. 43. It is to be noted that all the verses of this hymn are in the YV., but are scattered here and there.

Mark that the Pada-pāṭha of this verse is the same as the Saṃ. pāṭha. This is one of the six verses, which, acc. to Kaegi, 'appear to have forced themselves into the RV. text only after the introduction of the Pada-pāṭha' —Kaegi, 'The Rigveda', note 79, p. 120.

Hymn No. 28.

DEVĪ-SŪKTA.

x. 125.

Introductory Notes.

Goddesses do not occupy a very high position in the Veda. The only important one is Uṣas. Goddesses like Pṛthvī, Rātrī, Śrī, are praised in one hymn each. The goddess Vāc has been celebrated in two hymns of the ṚV.: x. 71. and x. 125 (the present one). In this hymn Vāc (personified Speech) describes herself. 'She accompanies all the gods and supports Mitra-Varuṇa, Indra-Agni and the Aśvins'. ......'Her place is in the waters, the sea. She encompasses all beings'.

'All that has a voice in nature, the thunder of the storm, the rewaking of life at dawn, with songs of rejoicing over the new birth of the world are embodied in this Vāc.........' *Cosmology of the Ṛgveda*, p. 85.

See also Weber—*Indische Studien*, ix, pp. 473-80; M. Müller, *Vedanta Philosophy*, pp. 144-147; *Six Systems of Hindu Philosophy*, pp. 86-87, (where the hymn has been translated); Macdonell, *Ved. Myth.*, p. 186.

This hymn confirms the following statement of M. Müller:—

'There is a monotheism that precedes the polytheism of the Veda and even in the invocations of innumerable gods, the remembrance of a God, one and infinite, breaks through the mist.'

1

अहम् । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । चरामि

अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वऽदेवैः ॥

अहम् । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि

अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥१॥

I proceed[1] with the Rudras, with the Vasus, with the Ādityas, and with the Viśvadevas; I support[2] both Mitra and Varuṇa, Agni and Indra, and the two Aśvins.—1.

सा. भा. ।—अहमित्यष्टर्चं तृतीयोदशं सूक्तम्। अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौत्। अतः सर्षिः। सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता। तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति। द्वितीया जगती, शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तम्—'अहमष्टौ वागाम्भृणी तुष्टावात्मानं द्वितीया जगती'ति। गतो विनियोगः।

अहं सूक्तस्य द्रष्ट्री वागाम्भृणी यद्ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभिः—रुद्रैरेकादशभिः। इत्थम्भावे तृतीया। तदात्मना चरामि। एवं वसुभिरित्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यम्। तथा मित्रावरुणा—मित्रञ्च वरुणञ्च। 'सुपां सुलुगि'ति द्वितीयाया आकारः। उभा—उभौ अहमेव ब्रह्मभूता बिभर्मि—धारयामि। मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सत् दृश्यते। माया च जगदाकारेण विवर्तते। तादृश्या मायाया आधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिः ॥१॥

2

अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि ।
अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भगम् ॥
अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते ।
सुप्रऽअव्ये । यजमानाय । सुन्वते ॥२॥

I support the foe-destroying (or roaring) Soma, Tvaṣṭṛ, Pūṣan and Bhaga; I bestow wealth upon the institutor of the rite, offering the oblation, deserving of careful protection, pouring forth the libation (of Soma-juice).—2.

सा. भा. ।—आहनसम्—आहन्तव्यमभिषोतव्यं सोमम्। यद्वा, शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं सोममहमेव बिभर्मि। तथा त्वष्टारम् उत—अपि च पूषणं भगञ्चाहमेव बिभर्मि। तथा हविष्मते—हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये—शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे। अवतेस्तर्पणार्थात् 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इतीकारप्रत्ययः। चतुर्थ्येकवचने 'यण्युदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्ये'ति सुपः स्वरितत्वम्। सुन्वते—सोमाभिषवं कुर्वते। 'शतुरनुम' इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम्।

1 'Walk with.' 2 'Sustain'—Peterson.

ईदृशाय यजमानाय द्रविणम्—धनं यागफलरूपमहमेव धारयामि। एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं 'फलमत उपपत्तेः' (उ॰ मीमा॰ ३.२.३८) इत्यधिकरणे भगवता भाष्यकारेण समर्थितम् ॥२॥

आहनसम्—r/s. to the stream of soma-juice roaring during its passage through the strainer, *cf.* 'ये ते मदा आहनसः', ix. 75. 5. (Sāy. comments 'आहनसः—आहननवन्तो वचनवन्त इति यास्कः,' Nir. 4. 15); or it means—'(the Soma) from which juice is to be expressed' (आधोतव्य), the process consisting in the beating on the Soma shoots with stones (grāvans); see Introd. notes on Soma Pavamāna (p. 248. n.). For the latter sense, *cf.* Sāy.'s comm. on ii. 13. 1, 'आहनाः—आहन्तव्योऽभिषोतव्यो भवति'

सुप्राव्ये—Roth explains it to mean—'*very attentive,—zealous*', and quotes i. 60. 1, where the word occurs, ('सुष्ठु प्रकर्षेण अवति रक्षती'ति सुप्रावी:—Sāy.); also i. 83. 1 whereon Sāy. has the note:—'सुप्रावीः—सुष्ठु सुरक्षितः। अवितृ-स्तृतन्त्रिभ्य ईरित्यवतेरीकार-प्रत्ययः।' It also occurs in ii. 26. 1; iv. 25. 5, 6.

3

अहम् । राष्ट्री । सम्ऽगमनी । वसूनाम् ।
चिकितुषी । प्रथमा । यज्ञियानाम् ॥
ताम् । मा । देवाः । वि । अदधुः । पुरुऽत्रा ।
भूरिऽस्थात्राम् । भूरि । आऽवेशयन्तीम् ॥३॥

I am the sovereign queen, the collectress of treasures, cognisant (of the Supreme Being), the foremost of those worthy of sacrifice;[1] as such the gods have put me in many places, abiding in manifold conditions, entering into numerous (forms).—3.

सा. भा.।—अहं राष्ट्री। ईश्वर-नामैतत्। सर्वस्य जगत ईश्वरी। तथा वसूनाम्—धनानां सङ्गमनी—सङ्गमयित्री उपासकानां प्रापयित्री। चिकितुषी—यत् साक्षात् कर्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती। अतएव यज्ञियानाम्—यज्ञार्हाणां प्रथमा—मुख्या। या एवंगुणविशिष्टाहं तां मां भूरिस्थात्राम्—बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानाम्। भूरि—भूरीणि बहूनि भूतजातानि आवेशयन्तीम्—जीवभावेनात्मानं प्रवेशयन्तीमीदृशीं मां पुरुत्रा—बहुषु देशेषु व्यदधुः—देवा विदधति कुर्वन्ति। उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानात्। यद्यत् कुर्वन्ति तत् सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥३॥

सङ्गमनी—*cf.* 'सङ्गमनं जनानाम्,' x. 14.1 (Hymn No. 24).

[1] 'The chief of all the objects of worship'—Wilson.

4

मया । सः । अन्नम् । अत्ति । यः । विऽपश्यति ।
यः । प्राणिति । यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् ॥
अमन्तवः । माम् । ते । उप । क्षियन्ति ।
श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिऽवम् । ते । वदामि ॥४॥

He who eats food does so through me; he who sees, who breathes, who hears what is spoken, does the same through me; those, who mind me not,[1] perish; hear thou who hast hearing, I tell thee that, which is deserving of belief.[2]—4.

सा. भा. ।—योऽन्नमत्ति स भोक्तृशक्तिरूपया मयैवान्नमत्ति । यश्च विपश्यति—आलोकयतीत्यर्थः । यश्च प्राणिति—श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं करोति सोऽपि मयैव । यश्चोक्तं शृणोति । श्रु श्रवणे । 'श्रुवः शृ चे'ति श्रुधातोः शृ-भावः । य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति तेऽमन्तवः—अमन्यमाना अजानन्त उपक्षियन्ति—उपक्षीणाः संसारेण हीना भवन्ति । मनेरौणादिकस्तु-प्रत्ययः । नञ्समासे व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा, भावे तु-प्रत्ययः । ततो बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्यामि'त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । माम् अमन्तवः—मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः । हे श्रुत—विश्रुत सखे, श्रुधि—मया वक्ष्यमाणं शृणु । छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्य' इति हेर्धिभावः । किं तच्छ्रोतव्यम्? श्रद्धिवम् । श्रद्धिः—श्रद्धा तया युक्तम् । श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिष्यते' (पा° १. ४. ५७. वा° २) इति श्रच्छब्दस्योपसर्गवद्वर्तमानत्वा'दुपसर्गे घोः कि'रिति किप्रत्ययः । मत्वर्थीयो वः । ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते—तुभ्यं वदामि—उपदिशामि ॥४॥

अमन्तवः...उपक्षियन्ति—The unbelievers are ever doomed; *cf.* 'अमन्यमानाञ्छर्वा जघान', v. 10, Hymn No. 3.

श्रुत—Roth, Grassmann and Ludwig take this, against Sāy., as an imp. 2. pl.

1 'Who are ignorant of me.'—Wilson.

2 'Listen one and all, this is a true thing I say.'—Peterson.

5

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि ।
जुष्टम् । देवेभिः । उत । मानुषेभिः ॥
यम् । कामये । तम्ऽतम् । उग्रम् । कृणोमि ।
तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् । तम् । सुऽमेधाम् ॥५॥

Verily I of myself speak what is agreeable to gods and men;[1] whomsoever I will, I render him formidable, I make him a *Brāhmaṇa*, a *Ṛṣi* or a sage.[2]—5.

सा. भा.।—अहं स्वयमेवेदम्—वस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि—उपदिशामि। देवेभिः—देवैरिन्द्रादिभिरपि जुष्टम्—सेवितम्। उत—अपि च मानुषेभिः—मनुष्यैरपि जुष्टम्। ईदृग्वस्त्वात्मिकाहं कामये—यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि तं तम्—पुरुषमुग्रं कृणोमि—सर्वेभ्योऽधिकं करोमि। तमेव ब्रह्माणम्—स्रष्टारं करोमि। तमेव ऋषिम्—अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि। तमेव सुमेधाम्—शोभनप्रज्ञं करोमि ॥५॥

6

अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि ।
ब्रह्मऽद्विषे । शरवे । हन्तवै । ऊं इति ॥
अहम् । जनाय । सऽमदम् । कृणोमि ।
अहम् । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥६॥

I bend the bow of Rudra to slay the destructive enemy of the *Brāhmaṇas*, I carry on war with (hostile) men, I pervade heaven and earth.—6.

सा. भा.।—पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय—रुद्रस्य। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। महादेवस्य धनुः—चापम् अहम् आ तनोमि—ज्ययाततं करोमि। किमर्थम्? ब्रह्मद्विषे—ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे—शरुं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं हन्तवै—हन्तुं हिंसितुम्। हन्तेस्तुमर्थे से-सेनेति तवै-प्रत्ययः।

1 'Which is approved by both gods and men.'—Wilson.

2 'A prophet and a wise man.'—Peterson.

3 '......for Rudra that his arrow may smite down all that hate God.'—Peterson.

'अन्तश्च तवै युगपदि'त्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम्। शॄ हिंसायामित्यस्मा'च्छॄस्वृस्निही'-त्यादिना उ-प्रत्ययः। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यमि'ति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। उ-शब्दः पूरकः। अहमेव समदम्। समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्—संग्रामः। स्तोतृजनार्थं शत्रुभिः सह संग्राममहमेव कृणोमि—करोमि। तथा द्यावापृथिवी—दिवञ्च पृथिवीञ्च अन्तर्यामितया अहमेव आविवेश—प्रविष्टवती ॥६॥

शरवे—Sāy. explains the term here to mean the destructive enemies, the demons. Elsewhere शरु means a weapon, Sāy. means by it वज्र, in i. 100. 18; ii. 12. 10. (Hymn No. 3).

हन्तवे—Ved. Inf. with *aff.* तवे.

7

अहम् | सुवे | पितरम् | अस्य | मूर्धन् ।

मम | योनिः | अप्ऽसु | अन्तरिति | समुद्रे ॥

ततः | वि | तिष्ठे | भुवना | अनु | विश्वा ॥

उत | अमूम् | द्याम् | वर्ष्मणा | उप | स्पृशामि ॥७॥

I bring forth the paternal (heaven) upon the brow of this (Supreme Being), my birthplace is in the midst of the waters; from thence I spread through all beings, and touch this heaven with my body.—7.

सा. भा.।—'द्यौः पिते'ति श्रुतेः पिता द्यौः। पितरम्—दिवम् अहं सुवे—प्रसुवे जनयामि। 'आत्मनः आकाशः सम्भूत' इति श्रुतेः। कुत्रेति तदाह।—अस्य परमात्मनो मूर्धन्—मूर्धन्युपरि। कारणभूते तस्मिन् हि वियदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पट इव। मम च योनिः—कारणं समुद्रे। समुद्रवन्त्यस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा। तस्मिन्नप्सु—व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तः—मध्ये यद्ब्रह्मचैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः। यत ईदृग्भूताहमस्मि। ततो हेतोर्विश्वा—विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्यनु—प्रविश्य वि तिष्ठे—विविधं व्याप्य तिष्ठामि। 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम्। उत—अपि च अमूं द्याम्—विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकम् उपलक्षणमेतत्। एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वर्ष्मणा—कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन उप स्पृशामि। यद्वा, अस्य भूलोकस्य मूर्धन्—मूर्धन्युपरि अहं पितरमाकाशं सुवे। समुद्रे—जलधौ अप्सु उदकेष्वन्तः—मध्ये मम योनिः—कारणभूतोऽम्भृणाख्य ऋषिर्वर्तते। यद्वा, समुद्रे—अन्तरिक्षेऽप्सु—अम्मयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्मचैतन्यं वर्तते। ततोऽहं कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि। अन्यत् समानम् ॥७॥

पितरम्—'Heaven or Sky, produced from *Vāc* identified with Paramātman, the Supreme and Universal Soul'.

वर्ष्मन्—This word occurs in different passages of the RV. in different senses. In iii. 5.9 Sāy. gives as its syn. रूप (form); in iii. 8.3 the word is explained as उत्कृष्ट देश (excellent spot); in iv. 54.4, as उरुत्व (vast extent or magnitude); in vi. 47.4, as संहतत्व, दृढत्व (compactness); see also viii. 32.3, x. 63.4, etc. In the present verse it is explained to mean देह (body). Grassmann thinks—the word is derived fr. the same stem as वर्षीयस्, वर्षिष्ठ and means—(1) height, highest space; (2) the crown (of the head).

8

अहम् | एव | वातःऽइव | प्र | वामि ।

आऽरभमाणा | भुवनानि | विश्वा ॥

परः | दिवा | परः | एना | पृथिव्या ।

एतावती | महिना | सम् | बभूव ॥८॥

I breathe forth like the wind,[1] giving form to all created worlds; beyond the heaven, beyond this earth (am I), so vast am I in greatness.[2]—8.

सा. भा. ।—विश्वा—विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याण्यारभमाणा कारणरूपेणोत्पादयन्त्यहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्रवामि—प्रवर्ते वात इव । यथा वातः परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् । उक्तं सर्वं निगमयति । परो दिवा । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते यथाध इत्यधस्तादित्यर्थे । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते । दिव आकाशस्य परस्तात् । एना पृथिव्या । 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इतीदम एनादेशः । अस्याः पृथिव्याः परः—परस्तात् । द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम् । एतदुपलक्षितात् सर्वाद्विकारजातात् परस्ताद्वर्तमानासङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं महिना—महिम्ना एतावती संबभूव । एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते । एतत् परिमाणमस्याः । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । सर्वजगदात्मनाहं सम्भूतास्मि । महच्छब्दादिमनिचि 'टेरि'ति टिलोपः । ततः तृतीयायामुदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्या उदात्तत्वम् । छान्दसो मलोपः ॥८॥

एना—See note on the word in v. 2, No. 2. महिना—see v. 7, No. 17.

---

[1] 'I blow as the wind blows.'—Peterson.

[2] 'Past heaven, past earth: such is my might.'—Peterson.

Hymn No. 29.

ON DICE.

x. 34.

Introductory Notes.

There are a few didactic secular hymns in the Ṛgveda of which this is one. It is a striking poem, being a monologue in which a gambler 'lays before us the sad results of his own bitter experience, describes with great vividness the seductions and miseries of gambling, which, we see, were as acutely felt by their victims in those early ages as they are in these later times'.

Muir observes, 'That the passion for gambling prevailed very extensively at the time when the hymns of the Ṛig- and Atharva-Vedas were composed, is clear from various other allusions to the practice which we find there. Thus in vii. 86. 6 dice are mentioned along with wine, anger, thoughtlessness, etc., as causes of sin. AV. vii. 50. 1,-109. 1; vi. 118. 1, iv. 38. 1—prove the same point'. —Muir, OST. V, p. 425.

1

प्रावेपाः | मा | बृहतः | मादयन्ति ।
प्रवातेऽजाः | इरिणे | वर्वृतानाः ॥
सोमस्यऽइव | मौजऽवतस्य | भक्षः ।
विऽभीदकः | जागृविः | मह्यम् | अच्छान् ॥१॥

The large rattling dice exhilarate me as torrents borne on a precipice flowing in a desert; the exciting dice animate me as the taste of the Soma of the Mūjavat (delights the gods).—1.

सा. भा.।—प्रावेपा इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तमैलूषस्यार्षं मूजवतः पुत्रस्याक्षाख्यस्य वा। सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः। अत्र द्वादश्यक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी। अतस्तास्तद्देवत्याः। त्रयोदशी कृषिं स्तौति। अतस्तस्याः सा देवता। एवं पञ्च गताः। शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽक्षाश्च निन्द्यन्ते। अतस्ता अपि तद्देवत्याः। तथा चानुक्रान्तम्—'प्रावेपाः पञ्चूना मौजवान्वाक्षोऽक्षकृषि-प्रशंसा चाक्षकितव-निन्दा च सप्तमी जगती'ति। गतो विनियोगः॥

बृहतः—महतो विभीदकस्य फलत्वेन सम्बन्धिनः प्रवातेजाः-प्रवणे देशे जाता इरिणे—आस्कारे वर्वृतानाः—प्रवर्तमानाः प्रावेपाः—प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षा मा—मां मादयन्ति—हर्षयन्ति। किञ्च, जागृविः—जय-पराजययोर्हर्षशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदकः—विभीदकविकारोऽक्षो मह्यम्—माम् अच्छान्—अचच्छदत् अत्यर्थं मादयति। अत्र दृष्टान्तः—सोमस्येव—यथा सोमस्य मौजवतस्य—मूजवति पर्वते जातो मौजवतः तस्य। तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते। भक्षः—पानं यजमानान्देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः। तथा च यास्कः—'प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति। प्रवातेजाः—प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋण-मृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा। सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मूजवति जातो मूजवान् पर्वतो मुञ्जवान्　*　*　*　*　विभीदको विभेदनात्। जागृविर्जागरणात् मह्यमचच्छदत्' (नि° ९.८.) इति॥१॥

सोमस्येव मौजवतस्य—'Soma is described as Maujavata, coming from the Mujavants (a class of people), or, as Yāska takes it 'from the Mount Mūjavat'. (*Cf.* Nir. 9. 8, 'मौजवतो मूजवति जातः मूजवान् पर्वतः'). Yāska suggests that Mūjavat is equivalent to Muñjavat, which actually occurs in the epic (Mahābhārata, x. 785), as the name of a mountain in the Himālaya.'

विभीदकः—Also called विभीतक—(बहेड़ा इति भाषा, *Terminalia bellerica*).

2

न | मा | मिमेथ | न | जिहीळे | एषा।
　　शिवा | सखिऽभ्यः | उत | मह्यम् | आसीत्॥
अक्षस्य | अहम् | एकऽपरस्य | हेतोः।
　　अनुऽव्रताम् | अप | जायाम् | अरोधम्॥२॥

This (my wife) has not been angry (with me), nor was she overcome with shame. Kind was she to me and to my friends; yet for the sake of one or other die, I have deserted this affectionate spouse.—2

सा. भा. ।—एषा—अस्मदीया जाया मा—मां कितवं न मिमेथ—न च चुक्रोध न जिहीळे—न च लज्जितवती। सखिभ्यः अस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः शिवा—सुखकरी आसीत्—अभूत्। उत—अपि च मह्यं शिवासीत्। इत्थमनुव्रताम्—अनुकूलां जायाम् एकपरस्य—एकः परः प्रधानं यस्य तस्याक्षस्य हेतोः कारणादहमपारोधम्—परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः ॥२॥

एषा—Refers to the gamester's own wife.

एकपरस्य—'Partial'—Muir; 'whose single point is final'—Griffith; '*exceeding by one*', alluding to an unlucky throw (called *Kali*) in which when the number of dice thrown is divided by four, one remains over (while in the best throw, the *Kṛta*, nothing remains over).

3

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि ।
न । नाथितः । विन्दते । मर्डितारम् ॥
अश्वस्येव । जरतः । वस्न्यस्य ।
न । अहम् । विन्दामि । कितवस्य । भोगम् ॥३॥

My mother-in-law reviles me, my wife opposes me ; the beggar meets no compassionate (benefactor); I do not realise the enjoyment of gamester any more than that of a valuable horse grown old.—3.

सा. भा. ।—श्वश्रूः—जायाया माता गृहगतं कितवं द्वेष्टि—निन्दतीत्यर्थः। किञ्च, जाया—भार्या अपरुणद्धि—निरुणद्धि। अपि च नाथितः—याचमानः कितवो धनं मर्डितारम्—धनदानेन सुखयितारं न विन्दते—न लभते। इत्थं बुद्ध्या विमृशन्नहं जरतः—वृद्धस्य वस्नम्—मूल्यं तदर्हस्याश्वस्येव कितवस्य भोगं न विन्दामि—न लभे ॥३॥

वस्न्यस्य—'That which is for sale', no longer fit for use, worthless. The word occurs only here in the ṚV. *Cf.* 'वस्न' meaning 'price,' iv. 24. 9. Muir renders the pāda 3 by—'as wretched as a worn-out hack.'

4

अन्ये । जायाम् । परि । मृशन्ति । अस्य ।
यस्य । अगृधत् । वेदने । वाजी । अक्षः ॥
पिता । माता । भ्रातरः । एनम् । आहुः ।
न । जानीमः । नयत । बद्धम् । एतम् ॥४॥

Others touch the wife of him whose wealth the potent dice covet; his mother, father, brother say, 'We know him not, take him away bound (wherever you will).'—4.

सा. भा. ।—यस्य—कितवस्य वेदने—धने वाजी—बलवान् अक्षो देवोऽगृधत्—अभिकाङ्क्षां करोति तस्यास्य—कितवस्य जायाम्—भार्याम् अन्ये प्रतिकितवाः परिमृशन्ति—वस्त्रकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशन्ति । किञ्च, पिता जननी च भ्रातरः—सहोदराश्चैनम्—कितवमाहुः—वदन्ति—'न वयमस्मदीयमेनं जानीमः, रज्ज्वा बद्धमेतं कितवं हे कितवाः, यूयं नयत—यथेष्टदेशं प्रापयते'ति ॥४॥

5

यत् । आऽदीध्ये । न । दविषाणि । एभिः ।
परायत्ऽभ्यः । अव । हीये । सखिऽभ्यः ॥
निऽउप्ताः । च । बभ्रवः । वाचम् । अक्रत ।
एमि । इत् । एषाम् । निःऽकृतम् । जारिणीऽइव ॥५॥

When I reflect (then I say), 'I will play no more with them.' I pay attention to my friends who desert (me); and the tawny dice rattle as they are thrown; I hasten to their accustomed place as a harlot (to an assignation).—5.

सा. भा. ।—यत् यदाहम् आदीध्ये—ध्यायामि तदानीमेभिः—अक्षैर्न दविषाणि—न दूषये न परितपामि। यद्वा, न दविषाणि—न देविष्यामीत्यर्थः । परायद्भ्यः—स्वयमेव परागच्छद्भ्यः सखिभ्यः—सखिभूतेभ्यः कितवेभ्योऽव हीये—अवहितो भवामि—नाहं प्रथममक्षान्विसृजामीति । किञ्च बभ्रवः—बभ्रुवर्णा अक्षा न्युप्ताः—कितवैरवक्षिप्ताः सन्तो वाचमक्रत—शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं परित्यज्याक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहमेषाम्—अक्षाणां निष्कृतम्—स्थानं जारिणीव—यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वदेमि इत्—गच्छाम्येव ॥५॥

दविषाणि—Either from √ दु or from दिव्, *to play*, irregularly formed. The last pāda is quoted in Nir. 12. 7.

6

सभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः ।
जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ॥
अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् ।
प्रतिऽदीव्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥६॥

The gamester goes to the gaming table, radiant in person ; and asking himself, 'shall I win?' The dice increase his passion for play as he practises the arts of (gambling) with his adversary.—6.

सा. भा.।—तन्वा—शरीरेण शूशुजानः—शोशुचानो दीप्यमानः कितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं जेष्यामीति पृच्छमानः—पृच्छन् सभां कितवसम्बन्धिनीमेति—गच्छति। तत्र प्रतिदीव्ने—प्रतिदेविले कितवाय कृतानि—देवनोपयुक्तानि कर्माणि आ दधतः—जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतोऽस्य—कितवस्य कामम्—इच्छाम् अक्षासः—अक्षा वितरन्ति—वर्धयन्ति ॥६॥

शूशुजानः—Participle from √ शूज्, *to be puffed up*, or, *to be insolent*, occurring here and in x. 27. 2. (*Vide* M. Williams, S. E. Dict., p. 1081.)

7

अक्षास॑: । इत् । अ॒ङ्कुशिन॑: । नि॒ऽतो॒दिन॑: ।
नि॒ऽकृत्वा॑न॒: । तप॑ना॒: । ता॒प॒यि॒ष्णव॑: ॥
कु॒मा॒रऽदे॑ष्णा॒ । जय॑त॒: । पु॒न॒:ऽहन॑: ।
मध्वा॑ । सम्ऽपृ॑क्ता॒: । कि॒त॒वस्य॑ । ब॒र्हणा॑ ॥७॥

Dice verily are armed with hooks, with goads, pricking, paining, and torturing (the gamester); to the winning (player) they are the givers of sons, they are tipped with honey ; slaying him in return by taking the gambler's (all).—7.

सा. भा.।—अक्षास इत्—अक्षा एव अङ्कुशिनः—अङ्कुशवन्तो नितोदिनः—नितोदितवतश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य निकृत्वानः—पराजये निकर्तनशीलाश्छेत्तारो वा। तपनाः—पराजये कितवस्य सन्तापकास्तापयिष्णवः—सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य सन्तापनशीलाश्च भवन्ति। किञ्च, जयतः कितवस्य कुमारदेष्णाः—धनदानेन धन्यतां लम्भयन्तः कुमाराणां दातारो भवन्ति। अपि च मध्वा—मधुना सम्पृक्ताः प्रतिकितवेन बर्हणा—परिवृढेन सर्वस्व-हरणेन कितवस्य पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥७॥

कुमारदेष्णाः—*Lit.* givers of offspring. The dice are instrumental in procuring wealth to the winner, who in consequence becoming rich marries and gets children. Muir takes it to mean 'givers of transient gifts'; Mon. Williams—'Givers of perishable gifts'; Macdonell—'Giving gifts and then taking them back like children'.

8

त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् ।
देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ॥
उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते ।
राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥८॥

The aggregate fifty-three of them are played as the divine truth-observant Savitṛ (travels): the dice bow not before the wrath of any, however violent; even a king pays them homage.—8.

सा. भा. ।—एषाम्—अक्षाणां त्रिपञ्चाशः—त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्याको व्रातः—सङ्घः क्रीळति—आस्फारे विहरति । अक्षिकाः प्रायेण तावद्भिरक्षैर्दीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः—सत्यधर्मा सविता—सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देव इव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां सङ्घ आस्फारे विहरतीत्यर्थः । किञ्च, उग्रस्य चित्—क्रूरस्यापि मन्यवे—क्रोधाय एतेऽक्षा न नमन्ते—न प्रह्वीभवन्ति न वशे वर्तन्ते तं नमयन्तीत्यर्थः । राजा चित् जगत ईश्वरोऽपि एभ्यो नम इत्—नमस्कारमेव देवनवेळायां कृणोति नावज्ञां करोतीत्यर्थः ॥८॥

9

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति ।
अहस्तासः । हस्तऽवन्तम् । सहन्ते ॥
दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निऽउप्ताः ।
शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥९॥

Now they abide below, now they palpitate on high; handless, they overpower him who has hands; cast upon dice-board like live-coals from the sky, even though cold, they burn the heart.—9.

सा. भा. ।—अपि चैतेऽक्षा नीचा—नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथाप्युपरि—पराजयाद्भीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्योपरि स्फुरन्ति । अहस्तासः—हस्तरहिता अप्यक्षा हस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं सहन्ते—पराजयकरणेनाभिभवन्ति । दिव्याः दिवि भवा अपकृता अङ्गाराः—अङ्गारसदृशाः अक्षा इरिणे—इन्धनरहित आस्फारे न्युप्ताः शीताः—शीतस्पर्शाः सन्तोऽपि हृदयम्—कितवानामन्तःकरणं निर्दहन्ति—पराजयजनितसन्तापेन भस्मीकुर्वन्ति ॥९॥

10

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना ।
माता । पुत्रस्य । चरतः । क्व । स्वित् ॥
ऋणऽवा । बिभ्यत् । धनम् । इच्छमानः ।
अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥१०॥

The deserted wife of the gamester is afflicted ; the mother (grieves) for son wandering wherever he likes ; involved in debt, ever in fear, anxious for wealth, (the gambler) goes forth by night to the dwellings of others (as a thief).—10.

सा. भा. ।—क्व स्वित्—क्वापि चरतः—निर्वेदाद्गच्छतः कितवस्य जाया—भार्या हीना—परित्यक्ता सती तप्यते—वियोगजसन्तापेन सन्तप्ता भवति। माता—जनन्यपि पुत्रस्य क्वापि चरतः कितवस्य सम्बन्धाद्धीना तप्यते पुत्रशोकेन सन्तप्ता भवति। ऋणवा—अक्षपराजयादृणवान् कितवः सर्वतो बिभ्यत् धनं स्तेयजनितमिच्छमानः कामयमानोऽन्येषां ब्राह्मणादीनामस्तम् गृहम्। 'अस्तं पस्त्यमि'ति गृहनामसु पाठात्। नक्तम्—रात्रावुपैति—चौर्यार्थमुपगच्छति ॥१०॥

11

स्त्रियम् । दृष्ट्वाय । कितवम् । तताप ।
अन्येषाम् । जायाम् । सुऽकृतम् । च । योनिम् ॥
पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् ।
सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥११॥

The gamester, having observed the happy wife and well-ordered home of others, burns within ; yet in forenoon he yokes tawny steeds, and at night (as) a menial or a degraded wretch lies down (stranded) by the fire.—11.

सा. भा. ।—कितवम् कितवः। विभक्तिव्यत्ययः। अन्येषाम्—स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायाम्—जायाभूताम् स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां सुकृतम्—सुष्ठु कृतं सुसंस्कृतं योनिम्—गृहञ्च दृष्ट्वाय—दृष्ट्वा मम जाया दुःखिता गृहञ्चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप—तप्यते। पुनः पूर्वाह्णे—

प्रातःकाले बभ्रून्—बभ्रुवर्णानश्वान्—व्यापकानश्वान् युयुजे—युनक्ति। पुनश्च वृषलः—वृषलकर्मा स कितवो रात्रावग्नेरन्ते—समीपे पपाद—शीतार्त्तः सन् शेते ॥११॥

12

यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य ।
राजा । व्रातस्य । प्रथमः । बभूव ॥
तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुणध्मि ।
दश । अहम् । प्राचीः । तत् । ऋतम् । वदामि ॥१२॥

Dice, I offer salutation to him who has been the general of your great army, the chief lord of your host ; I do not provide him with wealth ; I stretch forth my ten (fingers) towards the east (in reverence); that (which) I speak (is) the truth.—12.

सा. भा. ।—हे अक्षाः, वः—युष्माकं महतो गणस्य—सङ्घस्य योऽक्षः सेनानीः—नेता बभूव—भवति। व्रातस्य च। गणव्रातयोरल्पो भेदः। राजा—ईश्वरः प्रथमो मुख्यो बभूव। तस्मै—अक्षाय कृणोमि—अहम् अञ्जलिं करोमि। अतःपरं धना—धनानि अक्षार्थमहं न रुणध्मि—न सम्पादयामीत्यर्थः। एतदेव दर्शयति। अहं दश—दशसंख्याका अङ्गुलीः प्राचीः—प्राङ्मुखीः करोमि। तदेतदहम् ऋतम्—सत्यमेव वदामि नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥१२॥

दशाहं प्राचीः—*Cf.* AV. v. 28. 11 and Vāj. S. xvi. 64.

13

अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत् । कृषस्व ।
वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ॥
तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया ।
तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्यः ॥१३॥

Giving serious attention (to my advice) play not with dice ; pursue agriculture ; delight in wealth (so acquired); there, O gambler, are cows ; there is a wife ; so has this (visible) lord Savitṛ declared to me.—13.

सा. भा. ।—हे कितव, बहु मन्यमानः—मद्वचने विश्वासं कुर्वन् त्वमक्षैर्मा दीव्यः—द्यूतं मा कुरु। कृषिमित्—कृषिमेव कृषस्व—कुरु। वित्ते—कृष्या सम्पादिते धने रमस्व—मतिं कुरु। तत्र—कृषौ गावो भवन्ति तत्र जाया भवति। तदेव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता—सर्वस्य प्रेरकोऽयम्—दृष्टिगोचरोऽर्यः—ईश्वरो विचष्टे—विविधमाख्यातवान् ॥१३॥

14

मित्रम् | कृणुध्वम् | खलु | मृळत | नः ।

मा | नः | घोरेण | चरत | अभि | धृष्णु ॥

नि | वः | नु | मन्युः | विशताम् | अरातिः ।

अन्यः | बभ्रूणाम् | प्रऽसितौ | नु | अस्तु ॥१४॥

Be friends with us (dice) ; bestow upon us happiness ; approach us not in terrible wrath ; let your anger light upon our enemies ; let our enemy fall under the bondage of tawny (dice).—14.

सा. भा. ।—हे अक्षाः, यूयं मित्रं कृणुध्वम्—अस्मासु मैत्रीं कुरुत। खल्विति पूरणः। नः—अस्मान्मृळत—सुखयत च। नः—अस्मान्धृष्णु—धृष्णुना। तृतीयार्थे प्रथमा। घोरेण—असह्येन माभि चरत—मा गच्छत। किञ्च, वः—युष्माकं मन्युः—क्रोधोऽरातिरस्माकं शत्रुर्निविशताम्—अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु। अन्यः—अस्माकं शत्रुः कश्चिद्बभ्रूणाम्—बभ्रुवर्णानां युष्माकं प्रसितौ—प्रबन्धने नु—क्षिप्रमस्तु—भवतु ॥१४॥

Hymn No. 30

PARAMĀTMAN

(NĀSADĪYA-SŪKTA)[1]

x. 129

Introductory Notes

There are two hymns on cosmogony (x. 72 and 129) which explain creation as an evolution of the existent (सत्) from the non-existent (असत्). The first assertion that the existent sprang from the non-existent is found in x. 72. 2, 3. In the present hymn (x. 129), characterized by its sublime theme and profundity of the philosophical ideas contained in it, it is affirmed that nothing existed in the beginning; there was no atmosphere, nor the sky beyond; neither was then death nor immortality; there was then no distinction of day and night; all was void; darkness was shrouded in darkness; far and wide there was nothing but unfathomable and undistinguishable water (*cf.* x. 82. 6, 121. 7). 'Everything was like a sea without a light.' There was only One (the Primeval Being). Other than that One nothing else existed That One, which lay void and wrapped in nothingness, became developed and manifested by the power of *tapas*[2] (*cf.* note on the word, v. 3). In Him first sprang forth desire

[1] This hymn is repeated in Tait. Br. 2. 8. 9. 3ff.

Prof. Deussen expresses his appreciation of this hymn in words which deserve repetition :—'In its noble simplicity, in its loftiness of philosophic vision it is possibly the most admirable bit of philosophy of olden times.' For Max Müller's appreciation and feeling of wonder at the exalted philosophic ideas contained in this hymn, see his *Hist. of Anci. Skt. Lit.*, pp. 290ff. (ed. Pāṇini office, Allahabad) and *Six Systems of Hindu Philosophy*, p. 64. Against the views striving to prove the modernness of this hymn and similar other philosophical hymns, we propose to quote the pregnant words of Prof. Max Müller :—'It cannot be right to class every poem and every verse in which mystic or metaphysical speculations occur as modern, simply because they resemble the language of the Upaniṣads. These Upaniṣads did not spring into existence on a sudden. Like a stream which has received many a mountain torrent, and is fed by many a rivulet, the literature of the Upaniṣads proves, better than anything else, that the elements of their philosophical poetry came from a more distant fountain.' See also Kaegi, 'The Rigveda', p. 90, and n. 375, (p. 179); Ghate, Lectures on the Rigveda, p. 186; Muir, OST., Vol. IV, p. 4; Vol. V, p. 356; Macdonell, Ved. Mythology, p. 13; Goldstücker, Pāṇini, p. 144.

[2] *Cf.* x. 190, where it is said that from *tapas* was produced order (*ṛta*); then night, the ocean, the year; the creator (*dhātā*) produced in succession the sun and the moon, heaven and earth, air and ether.

(काम), the first germ of mind, which is the earliest link between the existent and the non-existent. Next (in v. 5) are spoken of the impregnating powers and mighty forces of receptive capacities and active energies, as the primal principles of creation. It is further said there that among the created objects some are living beings (जीवाः) and others are great elements, *e.g.*, the sky, the earth, the luminaries, etc., which were made for the enjoyment of the former. The former, the living creatures, again, as the enjoyers (भोक्तारः) are superior to the latter, the objects to be enjoyed (भोग्याः). But *in fine* it is asserted that nobody knows this secret of creation, not even the gods, who came into existence at a later stage of creation. The hymn concludes with a declaration of the existence of an All-surveying Being (अध्यक्ष) in the highest heaven, who alone knows this truth and none else does.

1

न | असत् | आसीत् | नो इति | सत् | आसीत् | तदानीम् ।
न | आसीत् | रजः | नो इति | विऽओमन् | परः | यत् ॥
किम् | आ | अवरीवरिति | कुह | कस्य | शर्मन् ।
अम्भः | किम् | आसीत् | गहनम् | गभीरम् ॥१॥

The non-existent was not, the existent was not ; then the world was not, nor the firmament,[1] nor that which is above (the firmament). How could there be any investing envelope, and where? of what (could there be) felicity ? How (could there be) the deep unfathomable water ?[2]—1.

सा. भा. ।—एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्यकानि सूक्तानि। तत्र 'नासदासीदि'ति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम्। परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ऋषिः। वियदादिभावानां सृष्टिस्थिति-प्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात्तेषां कर्ता परमात्मा देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'नासत् सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं त्वि'ति। गतो विनियोगः॥

1 'There was no realm of air, no sky beyond it.'

2 'What covered in, and where? and what gave shelter? was there water, unfathomed depth of water?'—Griffith.

'तपसस्तन्महिनाजायतैकमि'त्यादिनाग्रे (३ मन्त्रे) सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते। अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते। तदानीम्—प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तन्नासत्—शशविषाणवन्निरुपाख्यं नासीत्। न हि तादृशात् कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः सम्भवति। तथा नो सत्—नैव सत्। आत्मवत्सत्त्वेन निर्वाच्यमासीत्। यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि सम्भवति। कुतस्तयोस्तादात्म्यमित्युभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः। ननु नो सदिति पारमार्थिकसत्त्वस्य निषेधः। तर्ह्यात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः। अथोच्येत—न, 'आनीदवातमि'ति (२ मन्त्रे) तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषान्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति। एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात्। अथ व्यावहारिकसत्त्वस्य तदापि व्यावहारिकसत्ता पृथिव्यादीनां भावानां विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः? तत्राह—'नासीद्रज' इत्यादि। 'लोका रजांस्युच्यन्त' इति यास्कः। अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनम्। व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तनाः पातालादयः पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः। तथा व्योम—अन्तरिक्षं तदपि न नैवासीत्। पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते। परशब्दाच्छान्दसोऽस्तातेरर्थेऽसिप्रत्ययः। परो व्योम्नः परस्तात्—उपरिदेशे द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः। अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्माण्डं स्वरूपेण निषिद्धं भवति। अथ तदावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि वियदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति—'किमावरीव'रिति। किमावरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातमावरीवः—अत्यन्तमावृणुयात्। आवार्याभावात्तदावरकमपि नासीदित्यर्थः। वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत्। यद्वा, किमिति प्रथमैव। किं तत्त्वमावरकमावृणुयात् आवार्याभावादाव्रियमाणवत् तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः। आवृण्वत् तत् तत्त्वं कुह—कुत्र देशेऽवस्थायावृणोति आधारभूतस्तादृशोऽपि नासीदित्यर्थः। किंशब्दात् सप्तम्यर्थे ह-प्रत्ययः। 'कु तिहो'रिति (पा॰ ७.२.१०४) प्रकृतेः क्वादेशः। कस्य शर्मन्—कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य शर्मणि • सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे वा निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात्। जीवानामुपभोगार्था हि सृष्टिः। तस्यां हि सत्यां ब्रह्माण्डस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायाञ्च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात् प्रलीना इति कस्य कश्चिदपि भोक्ता न सम्भवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तन्न घटत इत्यर्थः। एतेन भोग्यप्रपञ्चवद्भोक्तृप्रपञ्चोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तम्भवति। किंशब्दादुत्तरस्य ङसः 'सावेकाच' इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य 'न गोश्वन्साववर्ण' इति प्रतिषेधः। 'सुपां सुलुगि'ति शर्मणः सप्तम्या लुक्। यद्यपि सावरणस्य ब्रह्माण्डस्य निषेधेन तदन्तर्गतमप्सत्त्वमपि निराकृतं तथापि 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीदि'त्यादिश्रुत्या (तै॰ स॰ ७.१.५.७) कश्चिदपां सद्भावमाशङ्केत। तं प्रत्याचष्टे—'अम्भः किमासीदि'ति। गहनम् दुष्प्रवेशं गभीरम्—दुःखस्थानमत्यगाधम्। ईदृशमम्भः किमासीत्? तदपि नैवासीदित्यर्थः। श्रुतिस्त्ववान्तरप्रलयविषया ॥१॥

नासदासीन्नो सदासीत्—*Cf.* Tait. Br. iii. 2. 9. 1ff. where it is stated that 'previously nothing existed, neither heaven nor earth nor atmosphere. That being non-existent resolved to come into being'; also Śat. Br. x. 5. 3. 1-3, 'नेव वा इदमग्रेऽसदासीन्नेव सदासीत्' and 'ऋषिणाभ्यनूक्तम्—नासदासीन्नो सदासीत् तदानीम्'.

असत्—(non-existent or non-entity) denotes an undeveloped or unmanifested state of the world; while the world clearly manifested or fully distinct with *'name'* and *'form'* (नामरूपविशिष्टत्वेन स्पष्टप्रतीयमानं जगत्) is designated by the term सत् (existent or entity). These two philosophical terms सत् and असत् seem to have been very familiar in the Vedas. *Cf.* x. 72. 2, 3, where we find it declared that in the beginning the non-existent was the source of the existent: 'देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत'. v. 2; 'देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत', v. 3; *cf.* also AV. xvii. 1. 9. 'असति सत् प्रतिष्ठितम् सति भूतं प्रतिष्ठितम्'; Again in AV. x. 7. 10, it is said that both non-entity and entity exist within the god Skambha (who is identified with Puruṣa) and in verse 25 of the same hymn, mention is made of these two words and non-entity is said to be embraced in, or a member of, the same divine being (Skambha). Tait. Up. (Bibl. Ind., p. 99) has this passage—'असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत', there was at first non-entity, from that sprang entity; passages to the similar effect are also to be found in Chānd. Up. iii. 19. 1 and vi. 2. 1f.

अम्भः ··· गहनं गभीरम्—*Cf.* 'अप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्', pāda 2, verse 3, this hymn; also x. 82. 6, -121. 7 (Hymn No. 27); TS. vii. 1.5.7. 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्'.

2

न | मृत्युः | आसीत् | अमृतम् | न | तर्हि ।
न | रात्र्याः | अह्नः | आसीत् | प्रऽकेतः ॥
आनीत् | अवातम् | स्वधया | तत् | एकम् ।
तस्मात् | ह | अन्यत् | न | परः | किम् | चन | आस ॥२॥

Death was not, nor at that period immortality, there was no indication of day or night; That one[1] unbreathed upon breathed of his own strength, other than that there was nothing else whatever.—2.

1 'That one thing breathless breathed by its own nature (स्वधया).'

सा. भा.।—ननूक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह—न मृत्युरासीदिति। ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतममृतम्—अमरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि स्यात्। तत्राह—अमृतं न तर्हीति। तर्हि—तस्मिन् प्रतिहारसमये अयम्भावः। सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत्तदा भोगाभावान्निष्प्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि सञ्जिहीर्षा जायते। तयैव स मृत्युः सर्वं जगत् संहरत इति किमनेन मृत्युना संहर्त्रा तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति। एतदेवाभिप्रेत्य कठैराम्नायते,—'यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्चोभे भवत ओदनम्। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' (२. २५) इति। नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह—न रात्र्या इति। न रात्र्या अह्नश्च प्रकेतः—प्रज्ञानमासीत् तद्धेतुभूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात्। एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तु-संवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः। कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः। उपचारादिति ब्रूमः। यथेदानीन्तननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाम्येनाकालेऽपि कालवाची प्रत्ययः। यदवादिष्म ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयत्यानीदिति। तत् सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वमानीत् प्राणितवत्। नन्वेवं प्राणनकर्तृजीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः। अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध इति तस्य प्राणसम्बन्धाभावात् तत्राह—आनीदवातमिति। अयमाशयः। आनीदित्यत्र धात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसम्बन्ध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयन्ते। तत्र समुदायो न विधीयते यथाग्नेयोऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात्। किं तर्हि अनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दध्ना जुहोतीति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानम्। तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते तन्निषेधानुपपत्तिप्रसङ्गात्। अतोऽनेन कर्तृत्वेनेदानीन्तनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिद्दोष इति। नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह सम्बन्धासम्भवात् सांख्याभिमता स्वतन्त्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतेति कथं नो सदिति निषेधः। तत्राह स्वधयेति। स्वस्मिन् धीयते ध्रियते आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया तया तद्ब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत्। 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा॰ २. ३. १९) इति तृतीया। सहशब्दयोगाभावेऽपि सहार्थयोगे भवति 'वृद्धो यूने'ति (पा॰ १ २. ६५) निपातनाल्लिङ्गात्। अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते। यद्यप्यसङ्गस्य ब्रह्मणस्तया सह सम्बन्धो न सम्भवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव सम्बन्धोऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य। एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातम्। ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्यत्वाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तमानीदवातमिति। ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः। नैवम्। अयुक्तिदृष्टैक्यावभासेऽपि युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं

ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितम्। न च द्वन्द्वयाविति द्वावेव पदार्थावानीदवातं स्वधयेति तौ चेदङ्गीक्रियेते तत् किमपरमवशिष्यते यन्नासीद्रज इत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह—तस्मादिति। तस्माद्—तस्मात् खलु पूर्वोक्तान्मायासहिताद्ब्रह्मणोऽन्यत् किञ्चन—किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगन्नास—न बभूव। 'छन्दस्युभयथे'ति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भू भावाभावः। ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो न शङ्क्यः असत्त्वे चाप्रसक्तत्वान्न निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति। परः—परस्तात् सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत्तदानीं न बभूवेत्यर्थः। अन्यथोक्तरीत्या क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥२॥

In this verse a being designated as the one is recognised as existing which may be regarded as answering to the primal entity of the Upaniṣads while the original non-existence of anything, whether non-entity or entity, asserted in the first verse, may signify that there was as yet no distinct manifestation of the one.

रात्र्याः—रात्री is the Ved. form of Class. रात्रि except in Nom. pl. (जस्), Pāṇ. iv. 1. 31.

आनीत्—impf. 3. sg. of √अन्, *to breathe.*

स्वधया—Sāy. takes स्वधा here to mean Māyā, the source of the phenomenal world; '(breathed) of his own strength'—Wilson; 'by his own power or energy'—Macdonell; 'self-supported' or 'self-sustained'—Muir.

3

तमः । आसीत् । तमसा । गूळ्हम् । अग्रे ।
अप्रऽकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आः । इदम् ॥
तुच्छेन । आभु । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् ।
तपसः । तत् । महिना । अजायत । एकम् ॥३॥

There was darkness covered by darkness in the beginning, all this (world) was undistinguishable water; that empty united (world) which was covered by a mere nothing, was produced through the power of austerity.—3.

सा भा।—ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म? जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकञ्च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्यावश्यम्भावात्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते। कथं तस्य जन्म? अथ आह तमसा गूळ्हमग्र इति। अग्रे—सृष्टेः प्राक्

प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत्तमसा गूढम्। यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत्। आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते। तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति। आच्छादकात्तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते। एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यते इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः। ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं नासोद्रज इत्यादिनिषेधः? तत्राह—तम आसीदिति। तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणं तद्रूपता तदात्मनाम्। यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः। नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तृ आवार्यत्वात् जगत् कर्म। कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम्? तत्राह—अप्रकेतमिति। अप्रकेतम्—अज्ञायमानम्। अयमर्थः—यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम्। अतएव मनुना स्मर्यते (१. ५)—'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्। अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः' इति। कुतो वा न प्रज्ञायते? तत्राह—सलिलम्। सल गतौ। औणादिक इलच्। इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् सलिलं कारणेन सङ्गतमविभागापन्नम् आः—आसीत्। अस्तेर्लङि तिपि 'बहुलं छन्दसी'तीडभावे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति तिलोपे 'तिप्यनस्तेः' (पा॰ ८.२.७३) इति पर्युदासाद्दकाराभावः। यद्वा, सलिलमिति लुप्तोपमम्। सलिलमिव। यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगन्न शक्यविज्ञानमित्यर्थः। ननु विविधविचित्ररूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः? तथा तमोऽपि क्षीरवद्बलवदित्येवोच्यते तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवसम्भव इत्यत आह—तुच्छ्येनेति। आ समन्ताद्भवतीत्याभु। तुच्छ्येन। छान्दसो यकारोपजनः। तुच्छेन—तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेनापिहितं छादितमासीत्। दधातेः कर्मणि निष्ठा। दधातेर्हिः। 'गतिरनन्तर' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। एवमेकीभूतं कारणेन तमसाविभागतां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं तपसः—स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य महिना—माहात्म्येनाजायत उत्पन्नम्। तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं चान्यत्राम्नायते—'यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयन्तप' (मुण्ड॰ उ॰ १. १. ९) इति ॥३॥

तपसो महिना—'by the power of *tapas*, *i.e.*, by its own inherent heat,'—Prof. Max Müller, Anci. Skt. Lit., p. 561 (1st. ed.); 'by rigorous and intense abstraction'—Roth, his Lexicon, *s. v.* In support of Roth's interpretation can be cited Śat. Br. xi. 5. 8. 1. where Prajāpati is said to have desired (अकामयत) to propagate himself, and to have striven and practised rigorous abstraction (तपोऽतप्यत); in the same Brāhmaṇa (xiii. 7. 1. 11), the self-existent *Brahman* himself is similarly related to have practised *tapas* and to have offered himself in sacrifice. In the Tait. Br. (iii. 12. 3. 1), the gods are said to have obtained their rank by austerity ('तपसा देवा देवतामग्र आयन्'). *Cf.* also Tait. Up. ii. 6. 'स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत् यदिदं किञ्च', He the Supreme

Soul desired,—let me be multiplied and produced. He, performed *tapas* and having done so created all this. Sañkar explains in his comm. on the passage, that knowledge is तपस् ('तप इति ज्ञानमुच्यते') and cites a Ved. text in support of his explanation: 'यस्य ज्ञानमयं तपः' (इति श्रुत्यन्तरात्). See the text quoted in Sāy.'s comm. above (last line). In x. 167. 1, Indra is said to have conquered heaven by *tapas* ('त्वं तपः परितप्याजयः स्वः') where the word can only mean rigorous abstraction. In the Mbh., Śānti P. v. 10836, Prajāpati is said to have created living beings by *tapas*, after having entered on religious observances or austerities.

Winternitz comments:—"*tapas* may here have its original meaning of 'heat' (some 'creative heat' analogous to the heat by which the brooding hen produces life from the egg) or it may mean the 'fervour of austerity'; or, as *Deussen* thinks, both meanings may be implied in the word." Sāy. explains तपस् to mean the meditation of the primeval creator, concerning the things to be created ('स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य तपसः').

4

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि ।
मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ॥
सतः । बन्धुम् । असति । निः । अविन्दन् ।
हृदि । प्रतिऽइष्य । कवयः । मनीषा ॥४॥

In the beginning there was desire, which was the first seed of mind;[1] sages having meditated in their hearts have discovered by their wisdom the connection of the existent with the non-existent.—4.

सा. भा.।—ननूक्तरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणम्, तदेव किंनिबन्धनमित्यत आह—कामस्तदग्र इति। अग्रे—अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत—सम्यगजायत। सिसृक्षा जातेत्यर्थः। ईश्वरस्य सिसृक्षा वा किंहेतुकेत्यत आह—मनस इति। मनसः—अन्तःकरणस्य सम्बन्धिवासनाशेषेण मायायां विलीनेऽन्तःकरणे समवेतम्। सामान्यापेक्षमेकवचनम्। सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः। एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम्। तादृशं रेतः—भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथममतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं कर्म यत्—यतः कारणात् सृष्टिसमय आसीत्—अभवत्। भूष्णु वर्धिष्णु अजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः। तत्—ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षाजायतेत्यर्थः। तस्याञ्च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति। तथा चाम्नायते—'सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेये'ति। 'स तपोऽतप्यत

[1] Thereafter rose Desire in the beginning, Desire, the primal seed and germ of spirit. —Griffith.

स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चे'ति (तै° आ° ८. ६) श्रुत्यात्मनेत्थमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति। सतः—सत्त्वेनेदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतो बन्धुम्—बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं कवयः क्रान्तदर्शिना अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनो हृदि—हृदये निरुद्धया मनीषा—मनीषया बुद्ध्या। 'सुपां सुलुगि'ति तृतीयाया लुक्। प्रतीष्य—विचार्य। 'अन्येषामपी'ति सांहितिको दीर्घः। असति—सद्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे निरविन्दन्—निष्कृष्यालभन्त विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥४॥

कामः—'will', the desire for creation; Schopenhauer, Deussen and others assume this interpretation. Winternitz takes this term very lightly to mean 'sexual desire' and comments:—'As sexual desire leads to the procreation and birth of beings, so these ancient thinkers considered sexual desire as the primal source of all existence.' This view is hardly acceptable.

The commentator on the Tait. Br. ii. 8. 9. 5 (Bibl. Ind., p. 928) says: 'desire is the cause of all action' (कामस्य सर्वव्यवहारहेतुत्वम् वाजसनेयिनः समामनन्ति). This Puruṣa is himself actuated by desire ('काममय एवायं पुरुषः', Bṛ. Āṛn. Up., p. 854). Vyāsa too declares in his smṛti: 'that which binds this world is desire, it has no other bond ('कामबन्धनमेवेदं नान्यदस्तीह बन्धनम्'). The same thing, too, is seen within our own observation: for it is only after a man has first desired something that he will strive after it.' In numerous passages of the Brāhmaṇas and Upaniṣads, we are told that the first step in the creation was that Prajāpati or Brahman 'desired' (अकामयत). *cf.* also the texts cited in the note on तपस्, verse 3.

सतो बन्धुमसति, etc.—They found the origin of the evolved world in the unevolved; see the texts quoted in connection with the terms सत् and असत्, verse 1.

5

तिरश्चीनः । विऽततः । रश्मिः । एषाम् ।
अधः । स्वित् । आसी३त् । उपरि । स्वित् । आसी३त् ॥
रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् ।
स्वधा । अवस्तात् । प्रऽयतिः । परस्तात् ॥५॥

There ray was stretched out, whether across, or below, or above; (some) were shedders of seed, (others) were mighty; food was inferior, the eater was superior.[1]—5.

[1] There were begetters, there were mighty forces, free action here below and energy up yonder.—Griffith.

सा. भा ।—एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि। अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैघ्र्यं प्रतिपाद्यते। येयं 'नासदासीदि'त्यविद्या प्रतिपादिता यश्च 'कामस्तदग्र' इति कामो 'मनसो रेतः प्रथमं यदासीदि'ति यत्कर्म एषाम्—अविद्याकामकर्मणां वियदादिभूतजातानि सृजतां रश्मिः—रश्मिसदृशः यथा सूर्यरश्मिरुदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत्सर्वं जगद्व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गो विततो विस्तृत आसीत्। 'स्विदासीदि'ति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। 'विचार्यमाणानाम्' (पा° ८. २. ९७) इति प्लुतः। तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः स चोदात्तः। स्विदिति वितर्के। स कार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनः—तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत्? किं वा अधः—अधस्तात् आहोस्विदुपरि—उपरिष्टात् किमासीत्? 'उपरि-स्विदासीदिति च' (पा° ८. २. १०२) इत्यनुदात्तः प्लुतः।

'आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुरि'त्यादिकया (तै° आ° ८. १) पञ्चमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत् क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत् सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते। एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः। एतदेव विभजते—सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्भावा रेतोधाः—रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवा आसन्, अन्ये भावा महिमानः। स्वार्थिक इमनिच्। महान्तो वियदादयो भोग्या आसन्। एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः। अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके (तै° आ° ८. ६.) 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि'त्यारभ्य प्रतिपाद्यते। तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा। अन्न-नामैतत्, भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तात्—अवरो निकृष्ट आसीत्। प्रयतिः—प्रयतिता भोक्ता—परस्तात् पर उत्कृष्ट आसीत्। भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः। 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा° ५. ३. २९) इति प्रथमार्थेऽस्तातिः। 'अस्ताति चे'त्यवर-शब्दस्यावादेशः (पा° ५. ३. ४०)। अवस्तादिति संहितायामीषा अक्षादित्वात् प्रकृतिभावः ॥५॥

रश्मि:—Prof. Aufrecht suggested that रश्मि may have here the sense of thread, or cord, and not of ray. Prof. Macdonell adopts this interpretation and in support compares it with बन्धुम् (the bond), pāda 3, verse 4, also with the passage viii. 25. 18 ('परि यो रश्मिना दिवो ऽन्तान् ममे पृथिव्याः') and with the expression 'सूत्रं विततम्' (in AV. x. 8. 37)—*Ved. Reader*, p. 210. Sāy. explains रश्मि to mean 'a flash of light.' The accepted notion of creation is that things were created in a serial order (from आत्मा came आकाश, from आकाश sprang वायु and so forth), but the development of the creation was so sudden and quick like a flash of lightning, that the series could not be distinguished.

रेतोधा आसन् महिमान आसन्, etc.—'रेतोधाः' and 'महिमानः' are contrasted as male and female cosmogonic principles, to which correspond *resp.* 'प्रयतिः' and 'स्वधा', (pāda 4), In TS. iv. 3. 11. 1 mention is made of 'त्रयो महिमानाः' connected with fertility.—Macdonell, *Ved. Reader*, p. 210.

Acc. to Sāy. the mg. is that among the created objects some were living creatures, others were great, such as the sky, etc., the former being the enjoyers (भोक्तारः) the latter the things to be enjoyed (भोग्याः). So the creation was distinguished as the food and the feeder. Sāy. takes स्वधा in the sense of food, see Nigh. 2. 7.

स्वधा अवस्तात्—Mark that in the above text धा of स्वधा is not joined in sandhi with the following vowel. For similar examples of non-contraction in the text of ṚV. *cf.* 'मनीषा अग्निः', i. 70. 1; 'मनीषा अभ्यर्चति', i. 101. 7.

6

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् ।
कुतः । आऽजाता । कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः ॥
अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन ।
अथ । कः । वेद । यतः । आऽबभूव ॥६॥

Who really knows? who in this world may declare it: whence was this creation, whence was it engendered? The gods (were) subsequent to the (world's) creation; so who knows whence it arose?—6.

सा. भा.।—एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता। एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इतिवत्। अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह—को अद्धेति। कः पुरुषोऽद्धा—पारमार्थ्येन वेद—जानाति। को वेहास्मिँल्लोके प्र वोचत्—प्रब्रूयात्। इयं दृश्यमाना विसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः कुतः—कस्मादुपादान-कारणात् कुतः—कस्माच्च निमित्तकारणात्—आजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता? एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः। ननु देवा अजानन्तः, सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यन्ति वक्तुं च शक्नुवन्तीत्यत आह—अर्वागिति। देवाश्चास्य जगतो विसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं यद्भौतिकं सर्जनं सृष्टिस्तेनार्वाक—अर्वाचीनाः कृताः भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यर्थः। तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः, अजानन्तो वा कथं प्रब्रूयुः। उक्तं दुर्विज्ञानत्वं निगमयति—अथैवं सति देवा अपि न जानन्ति किल। तद्व्यतिरिक्तः को नाम मनुष्यादिः वेद—तज्जगत्कारणं जानाति यतः—कारणात् कृत्स्नं जगत् आबभूव—अजायत ॥६॥

अर्वाग् देवाः, etc.—The gods came into existence at a later stage of creation, and therefore can know nothing of the origin of the universe, which they did not witness. Compare x. 97. 1, where certain plants are said to be anterior to the gods by three yugas ('या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा').

7

इयम् । विऽसृष्टिः । यतः । आऽबभूव ।
यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ॥
यः । अस्य । अधिऽअक्षः । परमे । विऽओमन् ।
सः । अङ्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥७॥

He, from whom this creation arose, may compr-hend it, or he may not (no one else can); he who is its superintendent in the highest heaven, assuredly knows, or if he knows not (no one else does).[1]—7.

सा. भा.।—उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानमेवं सृष्टं तज्जगद्दुर्धरमपीत्याह इयमिति। यतः—उपादानभूतात् परमात्मन इयं विसृष्टिः—विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिराबभूव—आजाता सोऽपि किल यदि वा दधे धारयति यदि वा न धारयति। एवं च को नामान्यो धर्तुं शक्नुयात्। यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः। एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति। तथा च पारमार्षं सूत्रम्—'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (१.४.२३) इति। यद्वा, अनेनार्धर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमेव द्रढयति, को वेदेत्यनुवर्तते। इयं विविधा सृष्टिर्यत आ बभूव—आसमन्तादजायतेति को वेद? न कोऽपि। नास्त्येव जगतो जन्म कदाचिदनीदृशं जगदिति बहवो भ्रान्ता भवन्त्यपि। यतः। 'जनिकर्तुः प्रकृति'रित्यपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तसिल्। यस्मात् परमात्मन उपादानभूतादाबभूव तं परमात्मानं को वेद? न कोऽपि। प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रान्ताः। तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा दधे—विदधे इदं जगत् ससर्ज यदि वा न ससर्ज। असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युरिति यथा, स एव विदधे, तं को वेद? अजानन्तोऽपि बहवो जडात् प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत् स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो विधानमजानन्तोऽपि। स एवोपादानभूत इत्यपि को वेद? न

[1] 'He who controls this world in highest heaven verily knows it, or perhaps he knows not.'—Griffith.

कोऽपि। उपादानादन्यस्तटस्थ एवेश्वरो विद्ध इति हि बहवः प्रतिपन्नाः। देवा अपि यन्न जानन्ति तदर्वाचीनानामेषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः। यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुरवबोधना तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशङ्क्य तत्सद्भाव ईश्वरो वेदं प्रमाणयति—'यो अस्ये'ति। अस्य—भूतभौतिकात्मकस्य जगतो योऽध्यक्षः—ईश्वरः परमे—उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन्—व्योमन्याकाश आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे। यद्वा, अवतेस्तर्पणार्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त' इति मनिन्। 'नेड्वशि कृती'तीट्प्रतिषेधः। 'ज्वरत्वरे'त्यादिना वकारोपधयोरूट्। सप्तम्या लुक्। 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति नलोपप्रतिषेधः। व्योमनि—विशेषेण तृप्ते निरतिशयानन्दस्वरूप इत्यर्थः। यद्वा, अवतिर्गत्यर्थः। व्योमनि—विशेषेण गन्तव्ये देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः। अथवा अवतिर्ज्ञानार्थः। व्योमनि—विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि। ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः। श्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे—'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा° उ° ७. २४) इति। ईदृशो यः परमेश्वरः सो अङ्ग। अङ्गेति प्रसिद्धौ। सोऽपि नाम वेद—जानाति। यदि वा न वेद—न जानाति को नामान्यो जानीयात्? सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥७॥

Acc. to traditional Indian interpretation this verse asserts the existence of the all-seeing, omniscient Supreme Being in the highest heaven, who alone knows the great secret of creation. See the concluding lines, Introd. notes.

ERRATA.

PAGE.	LINE.	FOR	READ
99	25-26 (n. 2)	√अब्र्	√अभ्र्
103	13	यज्ञस्य	यज्ञश्च
"	17	शं तनवे	शंतनवे
105	22	'लेटि सिब्'	लेटि 'सिब्'
106	7	brings about	brings
109	6	शाठ्या	शाट्या
110	18	वस्त	वस्तः (र्)
112	12	ऋच	ऋच
"	18	*Upasada*	*Upasad*
113	17	नपातम्	नपात्
115	22	mayst	mayest
116	2	अवस्येवे	अवस्यवे
117	1	मित्रगोः	मित्रगः
"	3	etym.	mg.
118	6 (n. 1)	Grassman, in S. V.	Grassmann, *s. v.*
119	7	*Vajravāhu*	*Vajrabāhu*
132	2	पार्थिरानि	पार्थिवानि
133	1	Ahi and the son of Danu lying there, putting	Ahi, the son of Danu lying there and putting
"	29	सहवत्सा	सहवत्सा
157	4	three	there
158	6	मघोनौ	मघोनी
180	22	matronymic	metronymic
201	6 (*f. n.*)	p. 8	p. 81.
249	11	add 'Hist. of Ind. Lit.' after Winternitz	
252	22	अम्रुवः here	अम्रुवः in v. 8
252	29	it ice	its juice

Page.	Line.	For	Read
254	19	the are	they are
256	5	सम्यग् ज्ञातं	सम्यग ज्ञानं
263	7	attle	battle
310	9	द्रष्टी	द्रष्टी
311	6	आपोतव्य	अभिपोतव्य